ВСЕСВІТ

5

1977

Індійський поет Д. СУНДАРАМ

Доріс ЛЕССІНГ. **Повість про Родезію**

АРІСТОФАН. «Мир»

ОРГАН
СПІЛКИ
ПИСЬМЕННИКІВ
УКРАЇНИ,
УКРАЇНСЬКОГО
ТОВАРИСТВА
ДРУЖБИ
І КУЛЬТУРНОГО
ЗВ'ЯЗКУ
З ЗАРУБІЖНИМИ
КРАЇНАМИ ТА
УКРАЇНСЬКОГО
РЕСПУБЛІКАНСЬКОГО
КОМІТЕТУ
ЗАХИСТУ МИРУ

ВСЕСВІТ

1977

[581]
ТРАВЕНЬ 5

Журнал
засновано
1925 року

ЛІТЕРАТУРНО-
МИСТЕЦЬКИЙ
ТА
ГРОМАДСЬКО-
ПОЛІТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

Видавництво «Радянський письменник» Київ

З 7 по 14 червня у Софії і Варні відбудеться міжнародна зустріч на тему «Письменник і мир: дух Хельсінкі та обов'язок майстрів культури». Ініціатор цього форуму — Спілка болгарських письменників. Її представники, а також провідні майстри слова ряду інших країн звернулися до літераторів світу з відозвою.

ВІДОЗВА

ДО ПИСЬМЕННИКІВ ЄВРОПИ, США І КАНАДИ, ДО ПИСЬМЕННИКІВ УСЬОГО СВІТУ

Шановні колеги!

Ми звертаємося до вас з дуже важливого питання.

У наші дні необхідно відчути силу письменницької совісті. Йдеться про мир, якому загрожують небувале зростання озброєнь, вогнища війни, що спалахують то там, то там на нашій планеті, про мир, який зберігає культуру, людське життя, творчість людей, майбутнє дітей. Світ поділений на країни і континенти; у ньому немало перепон — соціальних, політичних, ідеологічних, мовних, культурних та інших. І в той же час світ неподільний: це дім людства. Мир у цьому домі — запорука щастя його мешканців.

Нерідко кажуть, що література — могутній засіб спілкування між людьми. Це безперечно, але цю думку можна висловити і сильніше: література долає передсуди, які роз'єднують людей, а письменник сьогодні — посланець миру. Така думка про місію літератури і роль письменника володіє умами багатьох наших колег по професії. Тому ми пропонуємо провести зустріч на тему: «Письменник і мир: дух Хельсінкі та обов'язок майстрів культури», на якій у широкій і відвертій розмові обговорити ідею про участь письменників у відстоюванні миру й гуманізму, у збереженні й примноженні культурних цінностей. Ми пропонуємо провести цю зустріч у Болгарії, прекрасній, гостинній країні, що пережила жахи війни та обрала мир своїм майбутнім.

На цю зустріч ми запрошуємо визначних представників сучасної літератури, колег з усіх країн, які підписали Заключний акт у Хельсінкі, і письменників з інших країн, котрим дорога ідея миру.

Ми вважаємо, що такі зустрічі мають хороші традиції у нашому сторіччі. Треба продовжити ці традиції новою розмовою з питань, які хвилюють усіх нас і є винятково важливими для доль і майбутнього наших народів, усього людства.

Звертаючись до вас, ми впевнені, що ця, така важлива і відповідальна, письменницька конференція зустріне цілковите розуміння з вашого боку, оскільки благородний обов'язок письменника — служити миру, своєму народові і всьому людству.

Чингіз АЙТМАТОВ (СРСР), Рафаель АЛЬБЕРТІ (Іспанія), Робер АНДРЕ (Франція), Джон АПДАЙК (США), Єлисавета БАГРЯНА (Болгарія), Ерве БАЗЕН (Франція), Хорст БІНГЕЛЬ (ФРН), Ріта БУМІ-ПАПА (Греція), П'єтро БУТТІТА (Італія), Антоніо БУЕРО ВАЛЬЄХО (Іспанія), Петер ВАЙС (Швеція), Гор ВІДАЛ (США), Андрій ВОЗНЕСЕНСЬКИЙ (СРСР), П'єр ГАМАРРА (Франція), Гуго ГУППЕРТ (Австрія), Імре ДОБОЗІ (Угорщина), Євгеній ЄВТУШЕНКО (СРСР), ЕУДЖЕН ЖЕБЕЛЯНУ (Румунія), Вілем ЗАВАДА (ЧССР), Пантелей ЗАРЕВ (Болгарія), Ярослав ІВАШКЕВИЧ (Польща), Дьюла ІЙЄШ (Угорщина), Камен КАЛЧЕВ (Болгарія), Герман КАНТ (НДР), Георгій КАРАСЛАВОВ (Болгарія), Хосе Марія КАСТЕЛЬЄТ (Іспанія), Яшар КЕМАЛЬ (Туреччина), Ян КОЗАК (ЧССР), Ерскін КОЛДУЕЛЛ (США), Джон КОЛОМБО (Канада), Ганс КРЕНДЛЕСБЕРГЕР (Австрія), Деніз ЛЕВЕРТОВ (США), Любомир ЛЕВЧЕВ (Болгарія), Марія Тереса ЛЕОН (Іспанія), Артур ЛУНДКВІСТ (Швеція), Івар Лу-ЮХАНССОН (Швеція), Георгій МАРКОВ (СРСР), Ана Марія МАТУТЕ (Іспанія), Ернешту МЕЛУ е КАШТРУ (Португалія), Робер МЕРЛЬ (Франція), Айвор МОНТЕГЮ (Англія), Азіз НЕСІН (Туреччина), Джеймс ОЛДРІДЖ (Англія), Гоффредо ПАРІЗЕ (Італія), Нікос ПАПАС (Греція), Андрей ПЛАВКА (ЧССР), Борис ПОЛЕВОЙ (СРСР), Богоміл РАЙНОВ (Болгарія), Людвіг РЕНН (НДР), Пааво РІНТАЛА (Фінляндія), Янніс РІЦОС (Греція), Джанні РОДАРІ (Італія), Тадеуш РУЖЕВИЧ (Польща), Едоардо САНГВІНЕТІ (Італія), П'єр СЕГЕРС (Франція), Костянтин СИМОНОВ (СРСР), Еміліан СТАНЕВ (Болгарія), Вірджіл ТЕОДОРЕСКУ (Румунія), Ів ТЕРІО (Канада), Міріам УОДІНГТОН (Канада), Микола ФЕДОРЕНКО (СРСР), Ганс ХАЛЬБЕЙ (ФРН), Ларс ХУЛЬДЕН (Фінляндія), Джон ЧІВЕР (США), Міхаель ШАРАНГ (Австрія), Ханс ШЕРФІГ (Данія), Михайло ШОЛОХОВ (СРСР), Альдо де ЯКО (Італія).

С. Д. СУНДАРАМ

С. Д. Сундарам (нар. 1923 р.) — індійський поет, драматург, публіцист. Автор чотирьох поетичних збірок та багатьох п'єс. Пише тамільською мовою. Секретар Академії літератури й мистецтва штату Тамілнаду. Вірші, які ми друкуємо, взяті із збірки 1971 р. «Голос поета».

ПРАВО ТА ОБОВ'ЯЗОК

(Уривок)

...Він для людей був променем у пітьмі,
та був устелений до волі шлях
тілами оборонців батьківщини.
Він бачив берег моря, берег знань.
Він гідно ніс тягар своєї карми,
герой, озброєний звитяжним луком.
Тож не забудьмо славного борця,
що жив іще недавно в цій країні!
Повстав він проти панування зайд,
що Індію в кайдани закували,
боровся він до подиху останнього,
зазнав він мук смертельних та наруг,
усього зрікся — титулів, багатств,
заради лиш одного: щастя краю.
Нема людини в Індії, котра б
не відчувала вдячності до нього!..

Нектар пісень чудових, спів зозулі,
що пурхає в зеленому гіллі,
хмарину дощову над спраглим краєм,
блиск місяця, що прорізає тьму,
могутній Ганг тамільський, у прекрасних
поезіях оспіваний, що надять,
мов найчистіша річкова глибінь;

нащемлені пісні про ніжну душу
дитинну, теж породжені любов'ю —
все це виспівував наш скарб, Бараді [1],
в мелодіях небесно-чарівних.
Він показав нам боротьбу й плоди
її найкращі — і, нові закони
поезії відкривши, він полинув
на її крилах! Скільки ж героїчних
рядків тоді постало, щоб могли ми
сьогодні вільно жити! Скільки слів
палючих, писаних на листі пальм,
загинуло навіки! Тож навіки
хай право із обов'язком високим
зрідняться: тільки той, хто знамено
підняв, той, хто обов'язку не зрікся,—
єдиний має на безсмертя право!..

НЕ ВСЕ ГАРАЗД У ЦІЙ КРАЇНІ

Скажи, моя вітчизно, нащо
оспівують минулу славу?
Надії мертві схоронила
земля священна — цвинтар Часу.
Країна древня — кін ілюзій;
в тростині віршів залишилась
легка солодкість — сподівання,
що покладались на майбутнє.

Слова на листі карбувались,
на листі пальмовім різьбились;
що варті нині письмена ті?
жреці, лукаві можновладці
читають письмена ті криво,
на свою користь їх тлумачать.
Священна земле доброчесна,
хай істина в тобі воскресне!

Країна, струєна словами;
свавільні раджі-багачі
останні соки випивають;
святенники облудомовні
доктрини лживі вирікають,
назвавши їх священним словом,
де владарюють страх, шахрайство
і лицемірні настанови.

А грішники гріхи все множать,
бо вірять — відмолить їх можна
в поклонах ревних та благаннях,

[1] Суппіраманін Бараді (1882—1921) — видатний тамільський поет.

в хвалебних богові співаннях.
А відмоливши ті гріхи,
стає святенником злочинець.
Великий бог в моїй країні
став тихим ідолом камінним.

Страждає серце від наруги,
спонукує мене до слова;
я зважив все і вірш складаю,
біль у рядки переливаю,
бо серце тріскає з розпуки.
А кривдники тим часом чинять
усе, що хочуть,— всі злочинства
молитвами до бога криють.

Вони вбивають все навколо,
отруюють серця дитячі,
все пхають у свої пащеки
лихі здобичники поживи,
що вигострили нюх на злочин,
в той час, як щирі правдомовці,
що осягли буття закони,
поневіряються, голодні.

Невже ж достойним — лиш непотріб,
а хижим псам — всесвітні блага,
поганцям — храми та палаци,
робочим людям — злидні вічні?
А був же час — в натхненних гімнах
оспівувалась мудрість наша.
Іще й сьогодні книги свідчать,
що Індія — земля достатку...

Торочите все про духовне,
читаєте «Тіруккурал» [1] ви,
а ваші руки загребущі
із бідака останнє чавлять.
І, проповідуючи всюди
слова святі «Бхагаватгіти»,
слугуєте одному богу,
ім'я якому тлінне — гроші.

У цій країні ще лишились
кривоприсяжники мерзенні.
Породжує земля злочинців,
поганців, що ганьби достойні.
Коли б усі гріхи ті скласти,
що за життя вони вчинили,
то виросла б гора висока
у Гімалаях піднебесних.

[1] Одна з найпопулярніших книг у стародавній Індії (IV—V ст. н. е.)

Принижують людей достойних
нікчеми і правдозневажці,—
підступність їхня і розпуста
глибоку б утворили річку,
що ширшою була б за Ганг.
Відкинувши чотири Веди,
вони чесноту зневажають.
Вітчизно, що з тобою сталось!

Тут ще обожнюються ті,
хто явних злочинів не коїть.
Тут ще живеться безтурботно
невігласам та дурням божим...

Підземні поштовхи вже чути,
вогонь зав'язується мстивий,
аби очистити від скверни
сплямоване сумління краю.

Займається вже гнів народний,
яріє полум'я повсюди,—
стань вогнищем новим жертовним,
о Індіє благословенна!
Чому живеш ти, як жебрачка,
приймаючи убогі датки,
якщо ти — джерело достатку,
що утоляє спраглі душі?

Стоїть величний образ Ганді
перед моїм духовним зором,
і на папері проступає
ім'я його. Летять відлунки,
несуть його безсмертне ймення
у нетрища, у дикі джунглі.
Тремтить від страху нечисть всяка,
бо світло істини яскріє!..

ЩО ТАКЕ ПОЕЗІЯ?

Віршуючи, звеличують богів,
для славослов'я не шкодують слів,
злидні оспівують, власні страждання...
Мово тамільська, мово пташина,
краще тобі обернутись в мовчання,
ніж возвеличувать словом натхненним
розкоші хіті та вчинки мерзенні...
Ну, хіба ж це поезія?

Навіть якщо перед ними постане
сам всемогутній — спів не розтане.

Навіть коли б все пощезло на світі,
словом облудним будуть труїти
юних і щирих, серцем відкритих,
будуть труїти, будуть труїти...
То хіба ж це поезія?

Хай хоч сам Шіва гляне триоко,
жбухають гори вогненним потоком,
все це пусте їм, злим марнотратцям,
будуть вони суєсловити й далі,
смутки оспівувать, власні печалі;
будуть ламати слову суглоби,
тільки б добути краплю жалоби...
То хіба ж це поезія?

Пахолки вірні зрадливої музи,
ви, суєслови, блазні й лакузи,
пишете віршики мляві й безплідні,
вам віслюки, а не люди потрібні,
щоб научати розумом куцим
мавпячій мудрості — власній науці.
Ваші слова голосні й галасливі,
о славолюби,— такі ж ваші співи!

Велич народу, славу минулу
не оспівали ви, а забули.
Що спонукає вас забувати
власне нікчемство й себе таврувати?
Ниці співці, дрібні легкодухи,
ваші слова лоскітливі для вуха,
бо вихваляєте пристрасть коханок...
Та хіба ж це поезія?

Мово шовкова, мово пташина,
то ж не пісні, а справжнісінькі кпини,
спорзні слівця, що розпалюють хіть.
О суєслови, вже краще мовчіть!
Слово для вас це не поклик — спокуса.
Хто вас оспівувать грішне примусив?
Вас ошукала вдача раба:
То ж не поезія — тільки ганьба...

Криком кричу. Чи не чути волання?
Кличу я всіх співців до єднання.
Правді слугуйте, робочій людині,
щирими будьте у слові віднині.
Зрячими станьте, змийте полуду,
Чистого вітру набравши у груди,
слово гартуйте, як меч двоєгострий,
щоб захлинувся піснею простір.

З тамільської переклав
Павло МОВЧАН
за підрядковим перекладом
Маргарити АЛЬБЕДІЛЬ

ДОРІС ЛЕССІНГ

Домівка гірської худоби

ПОВІСТЬ

Доріс Мей Лессінг (нар. 1919 р.) — сучасна англійська письменниця. Дитинство і молодість провела в Родезії. Автор романів «Марта Квест» (1952), «Пристойний шлюб» (1954), «Інструкція до сходження в пекло» (1971), «Мемуари того, хто вижив» (1974) та збірників «Це була країна старого вождя» (1951), «Звичка кохати» (1957), «Чоловік і дві жінки» (1963).

Повість «Домівка гірської худоби» взято із збірки «Африканські історії» (1963).

Коли в наш час люди емігрують, то здебільшого не заради ясного неба, добрих харчів або навіть робочих рук. Не ризикуючи помилитися, можна твердити, що родину, яка вибирається до Австралії або ще там кудись, приваблює видиво чепурненького котеджу або окремої квартири, можливо, і з невеличким садком. Я не знаю, як усе це виглядало років сто чи п'ятдесят тому. Судячи з книжок, переселенці й шукачі пригод вирушали у світ, спонукувані жадобою принадливого життя, нових країв та можливостей і такого іншого. Тепер же вони прагнуть лише даху над головою.

І от що цікаве: люди, цілком тямущі в усіх інших відношеннях, стають на диво легковірні, коли йдеться про дах над головою. Чомусь їм здається, ніби цей товар, якого практично скрізь бракує, можна запросто придбати в іншій країні, варто лише спакуватися й перебратись туди. І це при тому, що газетні сторінки рясніють заголовками типу «Всесвітня житлова криза», які вже всім набили оскому, та й серед брошур, що їх видають імміграційні органи, немає жодної, яка б не застерігала (хай і дрібнішим шрифтом, начебто це щось неістотне), що не бажано виїжджати з батьківщини, не забезпечивши собі наперед нової оселі.

Марина Джайлс та її чоловік

виїхали з Англії саме в такому настрої. Протягом кількох років вони мешкали, де випадало, ділячи з іншими пожильцями квартири, ванні кімнати й кухні. І якби хто-небудь зауважив при ній із заздрістю: «Кажуть, в Африці небо завжди блакитне», вона, мабуть, відповіла б задумливо: «Це правда, але хіба не чудово було б після всіх цих років пожити в пристойному домі?»

Приїхавши до Південної Родезії, вони мусили обирати або іммігрантський табір, що складався з валькованих халуп, мешканці яких користувалися спільною водоколонкою, або готель. Вони обрали готель, бувши, як то кажуть, матеріально незалежні. Це означало, що вони мали кілька сот фунтів, за які намірялися відразу по приїзді купити будинок. Купівля будинку, як і в Англії, була справа цілком здійсненна, при умові, що покупець відмовиться від надії придбати те, що йому подобається, та ще й за недорогу ціну. Для Марини процес купівлі житла затягся на декілька років, упродовж яких вона все приглядалася та прицінювалась до будинків, що поділялися на дві групи: одні, які їй подобались, і другі, які були їй по кишені. Марина, бачте, була романтична натура і ще не дійшла до тієї пасивної стадії духу, коли людина (як це робить дев'ять десятих із нас) скоряється перед необхідністю оселитися хоч би в якому закутку, а тоді вже влаштовувати навколо нього решту справ — шукати школу для дітей, місце роботи для себе й так далі. А що вона не хотіла скорятися, то жити їй доводилося з великими невигодами, і час від часу в неї вихоплювалось:

— Чого це ми повинні віддати всі гроші за таке гидке помешкання? Коли ще вони у нас будуть?

На перший погляд, думка якнайслушніша. І все-таки Марина не сподівалася, що перепливши океан і потрапивши в нову, овіяну романтичним ореолом країну, опиниться в такому становищі.

Місто, коли дивитись на нього з літака, наполовину потопало в затінку дерев. Шістдесят років тому тут на всі боки розлягався вельд [1], та навіть і тепер ще здається, ніби то не вельд оточує площу, зайняту будівлями та вулицями, а самі будинки силою проросли вгору з-під дерев і з-посеред дерев. Коли летиш низько понад містом, бачиш саме буяння зелені, потім десь зблисне білістю висока споруда, покажеться між гіллям якась ділянка вулиці без початку й без кінця, і знову зникне попід деревами. А проте це велике місто, широко розпростерте й розкинуте, бо проблеми простору в ньому не існує: тіснява розкидає людей навсібіч до край обрію замість того, щоб спонукати їх селитися по вертикалі. Від околиці до околиці буде, мабуть, миль із п'ятнадцять — трохи більше в діаметрі, ніж мають деякі з найлюдніших міст світу. Коли, однак, запитаєш когось із городян, скільки в місті населення, він відповість, що десять тисяч — тобто дуже мало. Але навіщо такій невеликій кількості людей так багато місця? Городянин на це запитання, певно, зниже плечима, бо він ніколи не сушив собі тим голови. Насправді ж тут живе не десять, а десь із півтори сотні тисяч, тільки решта це чорні, і їх ніхто не вважає за мешканців міста. Чорні тут не стільки живуть, скільки втискуються, хто як може. Все це такі тонкощі, що їх дуже важко збагнути новоприбульцеві, і потрібно чимало часу, поки з ними освоїшся.

Мабуть, кожне місто має свою специфічну прикмету, якою воно вирізняється з-поміж інших, щось характерне з погляду не лише тих,

[1] Вельд — південноафриканський степ. — *Прим. пер.*

хто живе в ньому, а й тих, хто знає його з самих книжок та переказів. Приміром, у краалі старого Лобенгули за триста миль на південь було своє Велике Дерево. Під його гіллям сидів зраджений смутний і величний король у складках чорного жиру, оздоблений намистом і блискітками. Він бачив, як настає його судна година в образі білих людей, що наближалися з півдня, але все ще порядкував життям і смертю у згоді з відомими й освяченими звичаями. І було те яких шістдесят років тому...

Характерна прикмета цього міста — пагорб. Коли перших переселенців послали на північ, їм сказали не зупинятись, аж поки дійдуть до великої примітної гори, що неодмінно приверне їхню увагу. Там їм належало закласти нове місто. Але чи то через якесь непорозуміння, чи, може, внаслідок звичайного виснаження вони спинилися на двадцять миль раніше, під невисоким і невиразним за обрисами пагорбом. Спогад про ту помилку й досі ятрить душу городян. Щороку, коли відбуваються врочистості на честь перших поселенців і Родса, який послав їх на північ, у голови городянам знов і знов закрадається думка, що споруджене місто — не зовсім таке, яке мав намір спорудити засновник колонії. Стоячи біля підніжжя пагорба, промовці кажуть: «Шістдесят років, подивіться, чого ми досягли за шістдесят років!» І в уяві слухачів виринає образ міста, про яке ми всі мріємо, — добре розпланованого й пропорційно збудованого, без кишел і без нетрищ, міста, яке й справді можна було спорудити за цих шістдесят років.

Місто це розкинулося на всі боки від пагорба. Самий пагорб оточений кварталами нетрищ — вузьких кривулястих вуличок, де кишма кишить кольоровими, які збувають свій недовгий вік серед напіврозвалених халуп із цегли та бляхи. П'ять хвилин ходи в один бік — і вулиця губиться у високій брудній траві, над якою стелеться чорний дим з труби електростанції; десь поміж тієї трави в канаві валяється стара бляшанка з-під бензину: хижий птах, вражений її сліпучим блиском проти сонця, раптом уриває свій доземний літ, сахається вбік і прудко злітає знов у небо. Десять хвилин ходи в другий бік — і починається діловий центр міста: разюче білі бетонні блоки, модерні будівлі, яких чимало в усьому світі. Тут побачиш імпортний одяг, у вітринах — американські автомобілі, неонове світло, на прилавках повно буклетів, що рекламують подорожі літаком на батьківщину, хоч би де вона була. Ще кілька кварталів, і діловий район уже позаду. Колись тут була чудова місцина. Люди, які виросли разом з містом, проїжджаючи в неділю цю околицю і дивлячись на бунгало, що стоять на підмурівках, прикрашені залізним орнаментом, кажуть: «У 1910-му за цим будинком ще був вельд».

Тепер, однак, будинки тягнуться й далі, маленькі й бридкі, аж поки враз ми переносимось у тридцяті роки: високі будівлі по вісім на квартал стоять, наче вишикувані мало не впритул велетні-солдати. Веранди вже зникли. Дрібненькі балкончики виступають немов повіки, дахи скидаються на капелюхи без крис. Виставлені на палюче сонце, ці будинки тиснуться один до одного, не обіцяючи ні затінку, ні прохолоди, бо їх запроектовано зовсім для іншого клімату, і вони лишатимуться вкрай незатишними (дарма що дуже претензійними), доки повиростають дерева та розгалузяться виткі рослини. А що за ними? Знову вельд, пустища, порослі травою і всіяні людським та тваринячим гноєм, низовина, помережана в усіх напрямках безліччю стежок, якими тубільці щовечора ходять від околиці до околиці, спиняючись вряди-годи зачерпнути в пригорщу води з ковбань, вкритих — щоб не сідали москіти — тонесенькою плівкою райдужної нафти.

За низовиною (яку швидко поглинає забудова, через що незабаром тут зовсім не зостанеться вільного простору) розляглася нова околиця. Вигляд її цілком інакший. Якщо за двадцять хвилин ходи звідси будинки стоять по вісім на квартал, то в цьому районі їх по двадцять. Люди, що проектували ці невеличкі абияк стулені оселі, мали, очевидно, за взірець дешевенькі котеджі вздовж приміських шляхів у Англії. Маленькі клапті бетонованої долівки під дашком, де місця якраз стільки, щоб поставити зо два стільці, називаються верандами, а комірчини на два квадратні ярди, де вішають капелюхи,— передпокоями. Кожен будиночок поділено на такі манюнькі кімнатинки, що коли проходиш від стіни до стіни, мусиш обминати стіл, а ні — то зачепишся за крісло. А стіни ті до того білі, сліпучо-білі, що від них з полегкістю переводиш погляд на дерева.

Ці будиночки просто потворні, якщо їх не злагіднюють і не прикривають крони дерев. Кожен новий власник, оселяючись у них, каже з тугою: «Ось позаростає кругом, і буде не так зле». А росте тут усе й справді, як з води. І дивна річ: це місто, — здавалося б, одне з найнепривабливіших і найнезручніших у світі, коли взяти його просто як нагромадження вулиць та будинків, — виявляється водночас таким прегарним, що немає людини, яка б не закохалася в нього з першого погляду. Кожна вулиця обсаджена одним або двома рядами дерев, кожна будівля оточена буйним зелом. Це місто садів.

Марина теж була спершу зачарована. Потім її ставлення змінилося. Вони з чоловіком могли розраховувати лише на стандартні будинки, споруджувані на околицях, що розпросторювались немов пошесть і росли так швидко, як тільки встигали довозити матеріалу на будівництво. Одного разу Марина сказала Філіпові:

— В Англії ми не мали власного будинку, бо не хотіли жити на околиці. Ми вирвали себе з корінням, приїхали в країну, де повно екзотики й неосвоєних земель, і єдиним місцем, де ми можемо поселитися, знову виявляється передмістя. Краще смерть, ніж таке життя!

Філіп тільки слухав. Його не так вибило з колії, як її. Вони були трохи різні люди. Марина належала до тих ліберально настроєних осіб, що їх подостатком з'явилося в Англії тридцятих років, а Філіп був науковець і більше покладав надії на техніку, аніж на вроджену порядність людських істот. Щоправда, він по-своєму теж був ідеаліст, бо прибув на цей континент, сам пройнятий благородним оптимізмом. Англія, на його думку, давала замало шансів таким молодим людям, як він, обдарованим знаннями та енергією. За морем усе буде інакше. Треба тільки, щоб тамтешній уряд був готовий асигнувати достатньо грошей для науки, адже цього вимагає звичайний тверезий глузд. (Само собою розумілося, що в новій країні і тверезого глузду буде більше, ніж у старій.) Філіп ладен був увесь віддатися праці заради того, щоб на місці пустель розквітли сади. Африка, йому здавалося, чудово надається для таких перетворень, і що більше він придивлявся до неї протягом перших тижнів перебування там, то дужчим запалом проймався.

Однак, коли Філіп вечорами викладав свої ідеї перед Мариною, вона в думках витала десь-інде, і він це скоро побачив. Його й самого засмучувало, що їм доводиться мешкати в такому готелі, де немає ніякого затишку, годують несмачно і де повно братів-іммігрантів, які розпачливо пориваються і собі знайти дах над головою. А втім, він був певен, що рано чи пізно їм таки підвернеться пристойний будинок. Тим

часом же він би навіть не мав нічого проти купівлі одного з цих приміських будинків. Звісно, вони йому теж не подобались, але він дуже добре розумів, що Марину обурювали не самі ці будинки, як такі. Оце повсюдне упередження до передмість — ось де крилася причина. Нас страшенно разить думка, що ми живемо так само, як наш сусід! Прикро, коли ввесь світ швидко перетворюється на суцільні передмістя. Бо ж, власне, що таке британська колонія, як не передмістя самої Англії, нехай і дуже своєрідне? Десь у глибині душі Марина плекала мрію, як вони з Філіпом живуть серед гурту доброзичливих людей, які щиро цікавляться мистецтвом, щотижня читають ліберальну пресу і вірять, що такі ганебні явища, як расову дискримінацію та боротьбу між чорними й білими, можна усунути при належному прояві доброї волі... Чарівна картина!

Одвернувши на час свої думки від заквітчаних пустель і тому подібного, Філіп спробував інакше підійти до справи. Може, їм пощастить придбати будинок за посередництвом «Бюро влаштування іммігрантів»? Проте, повертаючись то з тієї, то з іншої житлової управи, він щоразу говорив невеселим голосом: «Безнадійно, якщо не мати трьох дітей». Марину це пригнічувало: вона-бо й досі дотримувалася старосвітського погляду, що перше ніж заводити дітей, треба спромогтися на оселю, в якій з ними жити.

— Тобі-то воно добре, — казала Марина. — Ти, я бачу, половину часу ганятимеш у своєму грузовику з кінця в кінець країни, роз'їжджатимеш по резерваціях і нічим не будеш журитися. Я нічого не маю проти цього, але ж мені теж треба знайти якийсь інтерес у житті!

Філіп відчував себе трохи винним: він і справді по три-чотири дні на тижні перебував у роз'їздах зі своїми колегами, і Марині дуже часто доводилося лишатись на самоті.

— Може, нам пошукати якийсь тимчасовий притулок, поки немає змоги придбати будинок? — висловив він думку.

Така нагода не забарилася. Від одного знайомого Філіп довідався, що здається в оренду на три місяці квартира; той знайомий і сам не був певен, чи це справді так, бо почув про квартиру випадково, на вечірці, але Філіп пішов по сліду, про все домовився і, повернувшись до Марини, втішив її:

— Це тільки на три місяці.

Будинок № 138 на Сесіль Джон Родс містився в районі, забудованому ще до раптового піднесення тридцятих років. Старі, немодні будівлі були поставлені не за якимось імпортованим рецептом, а в згоді з примхою своїх перших власників. По один бік сто тридцять восьмого номера стояв будинок на підмурівку (так рятувалися тут від мурахів) з загнутим угору на китайський лад дахом і дерев'яними сходинками. Стіни його також були дерев'яні, і тупіт ніг по дерев'яній підлозі чувся аж на вулиці. Стіни другого сусіднього будинку не були видні з-під суцільної золотої зливи — густих жовтих грон барви димчастого меду, що спускалися від даху до самої землі. Будинки навпроти були відділені заростями кущів.

З вулиці виднівся лише дах будинку № 138 — решту його також затуляв високий буйний живопліт. На тротуарах росла закурена трава, всіяна де-не-де собачим лайном, і, йдучи, треба було добре вважати. Перед хвірткою бовваніло кілька високих, наче до самого неба, бамбукових дерев, на яких цілий рік погойдувалися шарпані вітром округлі гнізда пташок-ткачів, схожі на сплетені з трави крикетні м'ячі. Побіля

бамбуків тяглося вгору вкрите білим і блідо-рожевим цвітом вугласте брунатне гілля жасмину, що скидалося на дівчину-негритянку з квітами в руках. Сама вулиця була обсаджена двома рядами дерев; у першому зеленим мереживом на тлі блакитного неба проступали джакаранди, а позад них важкою суцільною стіною стояли цедрелатуни. Уздовж усієї вулиці раз у раз спалахували також пурпуровим цвітом бугенвілії, а зрідка й багряні квіти гібіскусу. Все це справляло дуже чарівне й заспокійливе враження.

Проминувши буйно розрослий живопліт, кожен відразу бачив, що будинок № 138 — це подібна до подовгастої клуні приземкувата цегляна споруда під бляхою, поставлена у глибині двох суміжних ділянок, завдяки чому залишалося досить місця для подвір'я і перед фасадом, і з тилу. Цей будинок мав свою історію. Спорудив його років двадцять тому кмітливий спритник, в ім'я економії знехтувавши всі загальновідомі приписи гігієни. На той час, коли місцеві власті помітили недоладність будинку, він уже був під дахом. Почався ряд судових процесів. Кінець кінцем знеможений суддя зауважив, що з житлом сутужно, і на цій підставі будинкові було дозволено існувати й далі.

Складався цей будинок, власне, з восьми двокімнатних котеджів, зрощених між собою в такий спосіб, що, стоячи перед входом до будь-якого з них, можна було крізь обидві кімнати бачити заднє подвір'я, де над стосами дров тріпотіла порозвішувана білизна. Фасад будинку обрамляла веранда: вісім разів по кілька сходинок перед кожними з вісьмох парадних дверей, а також вісім вікон, що освітлювали тільки передні кімнати. Тильні кімнати виходили на ганки, затінені темно-зеленою сіткою від москітів,— таким чином архітектор домігся воістину подивугідного ефекту: в країні, яку постійно заливає сонце, спорудив кімнати, що їх цілий день треба освітлювати електрикою.

Заднє подвір'я — гола просторінь, перетята паралельними стягами живоплоту з гібіскусу,— становило тріумф індивідуалізму над комунальним співжиттям. Вісім окремих стосів дров, вісім мотузок для білизни, вісім коротких стежок, обрамлених цеглою, що вели до восьми нужників за бляшаною заслоною, збудованих один попри одному, як клітинки у плитці шоколаду; замки (а отже і ключі) з огляду на ощадність були однакові — система, що робила неминучою колотнечу серед мешканців. По обидва боки нужників стояли стіна в стіну по дві кімнатинки. В цих чотирьох кімнатинках жило восьмеро тубільних служників. Тобто офіційно їх було восьмеро, а насправді набагато більше.

Коли Марина — жінка, що ставилась до своїх обов'язків, як уже говорилося, з усією серйозністю,— заглянула в кімнатинку, де мешкав її служник разом із сусідським служником, вона розгублено вигукнула:

— Боже мій, яке жахіття!

Кімнатка була дуже маленька. Цегляні стіни непотиньковані, гола бляшана покрівля цілий день нагнітала сонячну жарінь у приміщення, через що, навіть стоячи на порозі, Марина мало не зомліла від задушливої спекоти. Покривала, які служили за ліжка, лежали прямо на цементній долівці. Ніяких шаф чи поличок не було — замість них з кутка в куток була простягнута мотузка. У двох маленьких віконечках угорі шибки були потріскані й позаліплювані папером. На стінах видніли фотографії членів англійської королівської родини, вирвані з ілюстрованих журналів, та різних кінозірок, здебільшого напівголих.

— Боже мій, — ще раз якось непевно промовила Марина.

Побачивши ці злидні, вона відчула себе страшенно винною. З полегкістю вийшовши надвір, Марина утерла піт з обличчя й розглянулася навколо. З тильного боку будинок № 138 по Сесіль Джон Родс мав, безперечно, мальовничий вигляд. Земля на подвір'ї, помережаному невисоким гібіскусовим живоплотом з багряними квітами, була тьмяно-червоняста; навкруг кожного стосу сірого дерева лежали тріски — жовті, оранжеві, білі. На мотузках висіла й тріпотіла різнобарвна білизна. Служники в шелесткому білому вбранні стояли, спираючись на сокири, або перемовлялися між собою. На одній з колод під великим деревом сиділа дівчинка-негритянка, нянька з білою дитиною на колінах. Прегарне видовище — готова тобі вступна сцена до сентиментальної комедії. Марина одвернулася до неї спиною і суворим оком реформаторки знову глянула на край подвір'я. У проміжках між нужниками та хатинами служників стояло вісім бачків для сміття, кожен повитий хмарою мух і застояним прокислим смородом. Проминувши ці бачки, вона опинилась на так званому «господарському провулку».

Ідучи вулицями такого міста, людина бачить дерева, садки, заквітчані живоплоти; мережа вулиць ділить місто на прямокутні квартали. Квартали — хтось би гадав — повні цвіту й зелені, серед яких там і сям привабливо розміщено будинки. Але кожен квартал ділиться навпіл господарським провулком, брудним, закуреним, уставленим обабіч шеренгами бачків для сміття — осередком громадського життя челяді. Сюди прибігають служники покурити нашвидку під час денної праці, тут вони зустрічаються з приятелями, крутять романи з жінками, що продають городину. Виглядає це так, ніби поза кожною вулицею міста білої людини криється ще одна вулиця, знехтувана й забута. Опинившись на ній, Марина побачила, що тут аж роїться від тубільців, які весело перемовляються й сміються. Завваживши білу жінку, вони завмерли, скинули в її бік довгим підозріливим поглядом і відразу геть усі зникли — кожен утік на своє заднє подвір'я. За мить вона лишилася сама.

Марина повільно рушила назад до своїх кухонних дверей, обережно ступаючи по м'якій тирсі й тріщинах і пригинаючи голову під білизною, що тріпотіла на вітрі. За нею пильно стежили служники, побачивши щось підозріле в цьому несподіваному зацікавленні їхнім способом життя — досвід навчив їх бути підозріливими. Стежили за нею і декотрі з білих жінок зі своїх кухонних вікон. Перед ними була невисока на зріст англійка, стрункa й зосереджена; біляві коси й рум'яне личко під широким солом'яним капелюшком, що його підтримувала рука в білій рукавичці, надавали їй вельми привабливого вигляду. Розмірюючи кожен крок, вона з неприхованою відразою ступала закуреним подвір'ям, так наче ось-ось мала розгорнути крила й відлетіти геть назовсім.

Дійшовши до сходинок перед своїм ганком, Марина зупинилася й гукнула:

— Чарлі! На хвилинку, будь ласка.

Голос її був високий і трохи невдоволений. Коли сусідки почули інтонацію її голосу, побачили білу рукавичку й звернули увагу на це «будь ласка», підтвердилися їхні найгірші побоювання.

З господарського провулка вигулькнув молодий африканець, що перед появою Марини розмовляв там з приятелями. Він підбіг до своєї нової господині. На ньому були білі шорти, червона сорочка в американському стилі, клітчасті шкарпетки з рожево-ліловими підв'язками й білі тенісні туфлі. Він зупинився перед Мариною, і чемний усміх на його

устах майже враз розплився по всьому його обличчі щиро доброзичливою усмішкою. Вдачу він мав товариську й життєрадісну. Для Марини це був лише перший ранок в її новій домівці, проте вона вже відчула певну суперечність між своїм ревним співчуттям цьому служникові і його непохитною життєрадісністю.

Вона, звичайно, не знала жодної тубільної мови, але Чарлі вмів розмовляти по-англійському.

— Чарлі, скільки часу ти тут працюєш?

— Два роки, пані.

— А звідки ти родом?

— Прошу?

— Де твоя батьківщина?

— Ньясаленд.

— О! — Цей край був за кілька сот миль на північ. — Ти навідуєш коли-небудь своїх родичів?

— Може, цього року навідаю, пані.

— Ага. А тобі тут подобається?

— Прошу?

Запала мовчанка, і Чарлі мимохіть озирнувся назад, на господарський провулок за бачками для сміття. Він тішив себе надією, що його приятелям, які працювали на другому кінці міста і яких він не дуже часто бачив, не набридне його чекати. І що його нова господиня (чемному ставленню якої він не довіряв) не збирається саме в цей момент наказати йому, щоб почистив срібний посуд або щось виправ. Усмішка й далі була в нього на устах, але обличчя стало трохи знепокоєне, а погляд раз у раз звертався в бік господарського провулка.

— Маю надію, що тобі буде приємно в мене працювати, — сказала Марина.

— Авжеж, пані, — відразу погодився він, але в голосі його чулася нотка розчарування: це вже вона певно збирається завдати йому роботу!

— Якщо тобі щось буде треба, звертайся до мене. Я недавно в цій країні і можу в чомусь помилятися.

Він завагався, перебираючи подумки її слова. Але були вони важкі, і він дав їм спокій. Він не мислив такими поняттями як країни чи континенти. Він знав це місто — місто білої людини. Знав вельд. Знав село, з якого сюди прибув. Від своїх освіченіших приятелів чув про «велику воду», якою припливають на кораблях білі люди, бачив зображення тих кораблів у старих журналах, але «велика вода» в голові у нього мішалася з велетенським озером в його рідному краї. Він знав, що білі люди прибувають з місць, які називаються Англія, Німеччина, Європа, але то були для нього слова без ніякого змісту. Якийсь його приятель, що три роки ходив до місіонерської школи, розповідав йому, що Африка — це один з кількох континентів, і навіть показував клапоть аркуша — половину карти світу, — кажучи при цьому: «Ось Африка, ось Англія, а ось Індія». Він показав йому і Ньясаленд, таку собі дрібненьку стяжку землі; Чарлі зніяковів і знітився, бо ж це був його Ньясаленд, який він знав і який здавався йому таким величезним. Тепер, коли його нова господиня сказала «в цій країні», у Чарлі на мить постав перед очима той гладенький папірець, розфарбований рожевим, зеленим і голубим — карта світу. В цю мить з господарського провулка долинув сміх, і він знову стривожено оглянувся через плече; Марина відчула щось подібне до роздратування.

— Ну, та йди вже, — сухо сказала вона й побачила, як усмішка осяяла все його обличчя.

Він обернувся і чкурнув назад через подвір'я, наче справжній бігун — кількома широчезними стрибками перемахнув купу дров, бачки для сміття і зник по той бік нужників. Марина ввійшла до своєї «квартири» насуплена від гніву, хоч сама цього й не усвідомлювала.

— Ганьба, — тихо промовила вона, охоплюючи цим осудом і голу кімнатинку, яка мала відповідати життєвим потребам цього хлопця, і брудний господарський провулок, обмережений смердючими бачками, і цю його безпідставну життєрадісність.

Опинившись усередині, вона забула про нього перед лицем власних невигод. Квартира бо й справді була неприваблива. З однієї кімнатинки до другої вели двері, пробиті посеред стіни, через що все приміщення скидалося швидше на коридор. Марина ввімкнула світло у кімнаті, призначеній на спальню, і приклала долоні до щік, які аж пашіли від сонця, що пекло її непризвичаєну шкіру крізь шпарки в солом'яному капелюшку. Меблі були такі, що годі й описати. Обабіч дверей два залізні ліжка, величезна коричнева шафа з неприпасованими дверцятами, на вичовганих дошках підлоги бляклі солом'яні мати, що ковзались під ногами. А передня кімната! Ще гірша, якщо це взагалі можливо. Широченна, подібна до плаского гербарію канапа під кретоном, важкий і лискучий стіл на всю середину кімнати, що його кожен раз треба обережно обходити, щоб не зачепитись, і чотири тверді стільці, вишикувані під стіною, наче солдати. А картини! Вона навіть не уявляла, що такі картини досі ще існують! Був там пустельний краєвид під склом, мальований на полотні, і напис з плетеної соломи, також під склом: «Ласкаво просимо усіх прибулих, і щасна доля щоб вас не забула».

Була там, крім того, велика картина, що зображувала гірську худобу. Шестеро кудлатих, лютих створінь стояли по коліна в освітлених призахідним сонцем ковбанях і вперто дивилися на Марину. Хтось би думав, що такі пейзажі з гірською худобою збереглися тільки у вікторіанських романах, та ще хіба у глухих приміських пансіонатах, — так отже ні, ось вони. І справді, чи ж варто було вибиратися з Англії?

Марина мало не ступила до стіни, щоб зірвати це мальовидло. Але якась чудна сила стримала її порух. То був просто дух цього будинку, хоч вона цього й не усвідомлювала. Пізніш одного разу Марина почула, як місіс Блек, що багато років мешкала в сусідній квартирі з чоловіком та трьома дітьми, похмуро зауважила: «Клямка на передніх дверях у мене вже кілька тижнів, як відігнулася, але я й не думаю її полагодити. Якщо я візьмусь доводити тут усе до ладу, це означатиме, що я осіла в цій конурі назавжди». Почувши ці слова, Марина впізнала в них свої власні відчуття. Ними ж таки пояснювався той факт, що хоч у будинку мешкали цілком респектабельні родини — в тому розумінні, що вони мали машини і щомісяця могли сподіватися на певний прибуток, — кожен, хто накидав оком за занедбаний живопліт, мусив прийти до думки, що всі тутешні люди недбальці та нечупари. А все через те, що ніхто з них насправді тут не жив. Вони могли пробувати тут роками, без жодної надії на щось краще, але насправді вони тут не жили.

Виняток був лише один — місіс Понд, яка час від часу підмазувала стіни й лагодила, що де зіпсувалося. А сусідам здавалося, що вона їх усіх компрометує. Вузенька, викладена по краях цеглою стежка вела від ганку до її клаптика подвір'я, завширшки, може, в два кроки, на якому просто вгору знімалися підтримувані дерев'яними гратками лілії

та троянди, схожі на високі зелені тички, наставлені де попало серед пилюги.

Марина подумала: «Не треба це брати близько до серця. Я ж не збираюся тут жити. Нехай собі висить картина». З тих самих міркувань вона вирішила, що не варто розпаковувати ані своїх гарних фіранок, ані книжок. Та й меблі можуть лишатися ті, які є,— гидко навіть подумати про те, щоб щось тут замінювати. Думки її повернулися до служникової хатинки в глибині двору: ото ганьба! І вся ця система ганебна...

В цю мить, ледь постукавши в двері, ввійшла місіс Понд. Невисока й опецькувата, вона була тісно підперезана в поясі шнурком від фартуха, як ото перев'язують ковбасну кишку. В неї були тверді червоні щоки, повні тверді груди й рухливі червоні руки, а очі — дрібненькі й випитливі. На обличчі гості проступала роздратованість — може, тому, що вона знала, як усі її недолюблюють. Місіс Понд уже звикла до несхвальних поглядів сусідок, коли ті дивились, як вона порається на своєму окрайці «садка» або підмітає вузеньку стежку на задньому подвір'ї від кухонних дверей до нужника. Щоранку вона стояла там у рожевому атласному халаті, отороченому вовняною тканиною, серед розвішаної білизни і стосів дров, серед хмари пилюги, що знімалася від її мітли, і визивним поглядом відповідала на несхвальні сусідські позирки. Пізніше вона завела собі звичай приказувати: «Дві кімнати цілком достатньо для самотньої жінки. Я цілком задоволена».

Але ж вона не мала ніякого права бути задоволеною, принаймні — хоча б уже мовчала!..

Проте, як на жінку, задоволену своєю долею, вона була надміру заздрісна, про що свідчив вираз її пронизливих очей. І коли вона запитала солоденьким тоном: «Ви часом не давня приятелька місіс Скіннер?», Марина з досадою, знайомою кожному, хто достатньо довго жив у перенаселених помешканнях, переконалася в наявності змови.

— Я зроду не бачила місіс Скіннер,— коротко відповіла Марина.— Вона сказала, що прийде сюди сьогодні вранці погодити умови.

— Як на правду, то умови було вже погоджено з Філіпом, і Марина розуміла, що місіс Скіннер приходить для того, щоб поглянути на неї. Ця думка виводила Марину з рівноваги.

— Місіс Скіннер чарівна дама, — промовила місіс Понд. — Вона моя подруга. Ми з нею живемо тут довше від усіх.

Голос її звучав похмуро. Марина простежила за поглядом місіс Понд і побачила великі білі двері. То була шафа в ніші стіни. Марина вже раніше звернула увагу на цю шафу — єдине, справді зручне в цій жалюгідній квартирі.

— Чудова шафа, — зауважила місіс Понд.

— І в усіх квартирах є такі шафи?

— О, ні! Місіс Скіннер торік спеціально замовила цю шафу. І сама заплатила за неї. Вона, а не власник будинку. Власник тут такий, що не діждетесь, аби він за щось заплатив.

— Он як, — сказала Марина.

— Місіс Скіннер обіцяла цю квартиру мені, — заявила місіс Понд.

Марина нічого не відповіла. Вона глянула на годинник у себе на руці. Жест був чудовий. Їй навіть стало ніяково, що це вийшло в неї так демонстративно. Але місіс Понд поспішила сказати:

— Одинадцята. Щойно пробив годинник.

— Мені треба розпакувати решту речей, — пояснила Марина.

Місіс Понд умостилася на квітчастій канапі і промовила:

— Коли вселяєшся, завжди багато клопоту. Але ця шафа заощадить вам чимало місця. Місіс Скіннер тримала в ній білизну. А я збиралася покласти тут усю свою одежу. Ви на урядовій службі, як я чула?

— Так, — відповіла Марина.

Їй невтямки було, чому таким недоброзичливим тоном прозвучало останнє запитання, задане якось так ні сіло ні впало. Вона не знала, що в цій країні державні службовці належали до привілейованого класу, або принаймні вважалися ним. Марина додала:

— Мій чоловік обрав цю країну, а не Золотий Берег, бо тут начебто кращий клімат, хоч заробітки й гірші.

Це зауваження було сприйнято з такою самою скептичною посмішкою, з якою Марина спіткалася б і в Англії, якби мала нетактовність сказати жінці, що приходила до неї прибирати квартиру: «Податки на спадщину — це кара божа для середнього класу».

— Треба бути на урядовій службі, щоб не прогавити нічого, — промовила місіс Понд, зобразивши на обличчі силувано дружню усмішку. — Урядовцям перепадає все найліпше. — І вона глянула на шафу.

— Мені здається, це якесь непорозуміння, і ви помиляєтесь,— холодно відказала Марина.— Мій чоловік почув про цю квартиру цілком випадково.

— На цю квартиру розраховувало багато людей, — докірливо зауважила місіс Понд. — Її залюбки взяла б місіс Блек, ваша сусідка. У неї аж троє дітей. А ви, мабуть, бездітна?

— Місіс Понд, я не маю ані найменшого уявлення, чому місіс Скіннер віддала цю квартиру в оренду нам, якщо вона обіцяла її місіс Блек...

— О ні, вона мені її обіцяла. Чесно обіцяла.

В цю мить у кімнату без стуку ввійшла ще одна пані. То була опасиста особа середнього віку, в тугому корсеті, з шорстким хвилястим волоссям і гострим енергійним обличчям, розпашілим від спекоти. Вона кинула владним тоном:

— Пробачте, що заходжу, не постукавши, але я не можу призвичаїтись до думки, що тут порається хтось чужий, коли я прожила в цій квартирі такий довгий час. — Раптом вона побачила місіс Понд і враз войовничо напружилась. — Бачу, ви вже заприятелювали з місіс Понд, — мовила вона, люто зиркнувши на ту особу.

Місіс Понд стояла, взявши руки в боки, — у звичайній своїй бойовій позі, проте якось видушила з себе посмішку й сказала:

— Ми саме знайомимося.

— Он як, — озвалася місіс Скіннер і додала, щоб випровадити сусідку: — А тепер у мене ділова розмова з моєю квартиранткою.

Місіс Понд завагалася. Місіс Скіннер кинула на неї довгий нищівний погляд. Сусідка поволі знітилася під цим поглядом і нарешті рушила до дверей. З веранди долинули її слова:

— Коли люди щось обіцяють, то треба дотримувати своїх обіцянок, а не обдаровувати тих, що тільки-но приїхали до країни, та ще й служать на урядовій службі...

Місіс Скіннер почекала, доки цей гучний і сердитий голос завмер, а тоді жваво промовила:

— Послухайте моєї ради і не майте ніякого діла з місіс Понд. З нею стільки клопоту, що й не оберешся.

Тепер Марина зрозуміла: квартира припала їй тому, що ця розфарбована дама вирішила винайняти її комусь сторонньому просто на злість своїм приятелькам по будинку, які надіялися успадкувати цю чудову шафу, хоча б тільки на три місяці. Місіс Скіннер прискіпливо розглянула по кімнаті й нарешті мовила:

— Мені неприємно було б думати, що за моїми речами нема належного догляду.

— Я розумію, — ввічливо погодилась Марина.

— Коли я домовлялася з вашим чоловіком, ми трохи поспішали. Сподіваюся, вам у мене буде зручно, я тільки не хочу, щоб тут було роблено якісь зміни.

Марина ввічливо мовчала.

Місіс Скіннер підійшла до своєї вбудованої шафи і, відчинивши її, виявила, що шафа порожня.

— Я заплатила за неї великі гроші, — сказала вона ображеним голосом.

— Ми тільки вчора вселилися, — пояснила Марина. — Я ще не встигла все розпакувати.

— Вам вона дуже стане в пригоді, — запевнила місіс Скіннер. — Я сама заплатила за неї. Хтось би інший врахував це в платні за квартиру.

— Мені здається, платня за квартиру і без того досить висока, — нарешті прийняла виклик Марина.

Звісно, місіс Скіннер тільки й чекала цього прояву зухвалості. Вона відразу ж вдалася до звичної зброї.

— Багато людей охоче б узяли цю квартиру, запевняю вас.

— Я теж так думаю.

— Я могла б винайняти її хоч би й завтра.

— Але ж ви, — підкреслено офіційним тоном відказала Марина, — вже здали її нам, договір підписано, отож, здається, нема більше про що говорити.

Місіс Скіннер завагалася і, врешті, задовольнилася тим, що повторила ще раз:

— Сподіваюся, мої меблі будуть доглянуті як слід. У договорі я зазначила, що в квартирі не повинно статись ніяких змін.

Несподівано для самої себе Марина кинула:

— Ну, меблі я, звичайно, поперестановляю, як мені зручніше, і повішу свої картини.

— Квартиру я здаю з меблями, і мої картини мені дуже подобаються.

— Але ж вас тут не буде, правда? — Ці слова, що досить в грубій формі мали виражати думку: «Це ж нам, а не вам, доведеться дивитися на ці картини», виявилися сліпим пострілом, бо місіс Скіннер зробила несподіваний висновок:

— От я й кажу, мені подобаються мої картини, і мені б не хотілося думати, що їх запакують.

Марина глянула на гірську худобу і хоч менш як півгодини тому вирішила залишити цю картину, тепер сказала:

— Ось цю я хотіла б зняти.

Місіс Скіннер склала руки, як до молитви, стисла губи і завмерла, вступившись скорботним поглядом у картину.

— Ця картина так багато важить для мене. Як я була дитиною, вона висіла у вітальні, там, на старій батьківщині. Вона належала моїй

бабусі. Коли я одружилася з містером Скіннером, моя мати спакувала її і послала аж за море, знаючи, як вона мені подобалась. І скрізь, де я потім була, я брала її з собою. Мені б не хотілося думати, що хтось із нею зле поведеться, дуже б не хотілося.

— Ну, то добре, — відказала Марина, раптом охоловши. Зрештою, яке це має значення!

Місіс Скіннер з непевністю глянула на Марину: невже їй так легко вдалося наполягти на своєму?

— Ви повинні не спускати ока з Чарлі,— повела вона далі.— Скільки разів я йому казала, що колись він розіб'є картину палицею від щітки...

В Марини зблиснула надія. Таке широчезне скло! Здавалося, ніби ця злюща кудлата худоба розійшлася по всій стіні. Але ж бувають нещасливі випадки...

— В усякому разі ви повинні не спускати ока з Чарлі. Він ніколи й пальцем не ворухне, щоб зробити більше, ніж йому наказано. Це у нього в крові, ледачість. І за харчами теж стежте. Бо він краде. Ще й місяця не минуло, як я мусила наслати на нього поліцію, коли зникла моя гранатова брошка. Звичайно, він божився, що не брав її, але брошки я вже так і не побачила. Мій чоловік відшмагав його добре, тільки для Чарлі це як з гуски вода — сміється та й годі.

Обурена цією історією Марина несхвально звела брови.

— Невже? — зауважила вона так холодно, як тільки могла.

Місіс Скіннер глянула на неї, немов кажучи: «Та чого це ти так кривишся?», і мовила далі:

— Вони всі зроду злодії й брехуни. Їм не можна довіряти, їх треба держати в шорах. Я остерігаю вас. Звичайно, ви тут новенька. Оце минулого тижня одна приятелька каже мені: «Дивуюся, що ти здаєш квартиру людям, які щойно з Англії. Вони з тими своїми ідеями звичайно розбещують служників». А я їй кажу: «Ні, містер Джайлс тверезa людина, я йому довіряю».

Останні слова було сказано з виразним наголосом.

— Гадаю, — холодно відповіла Марина, — мій чоловік не виправдав би вашої надії щодо «відшмагання Чарлі».— Вона бридливо виділила це слово.— Та навіть якби він і зробив щось таке, то тільки переконавшися, що служник і справді вкрав брошку.

Місіс Скіннер поволі розсупонила це речення й кинула на Марину недовірливий погляд.

— Що ж, — сказала вона, — тепер уже запізно і кожен робить по-своєму, але, в усякому разі, це мої меблі, і якщо їх украдуть або пошкодять, ви за них відповідатимете.

— Мені здавалося, що це само собою зрозуміло, — відповіла Марина.

Вони офіційно потисли одна одній руку, і місіс Скіннер вийшла. З веранди господиня ще двічі поверталася — за першим разом вона нагадала Марині, щоб та не забувала щомісяця робити дезинфекцію в халупі служників, коли не хоче нужі у себе на квартирі... («Нехай би собі й жили з вошвою ці бруднюки, як їм така охота, але собі треба берегтися...»), а за другим разом сказала, що коли багато років проживеш у якомусь помешканні, то важко його покидати, навіть якщо це й не надовго, і що вона щиро жалкує, що взагалі здала квартиру в оренду. Вона кинула на Марину останній докірливий і сумовитий погляд, так

ніби квартиру було в неї вкрадено, і відійшла вже остаточно. А Марина, пройнята злістю й обуренням, стояла й дивилася на пейзаж з гірською худобою, який під час цієї сутички перетворився мало не на поле битви.

— Справді, — озвалася вона сама до себе. — Справді! Здавалося б, якщо ти винайняв квартиру, то маєш таки право засунути кудись цю ляпанину...

Через два дні прийшов лист від місіс Скіннер, в якому вона висловлювала надію, що Марині буде добре в її квартирі, і що їй треба стерегтися місіс Понд, бо то справжня баламутниця, і, крім того, дбати про картину — місіс Скіннер просто не може спати, так за нею переживає.

Оскільки Марина вирішила, що тут не заживеться, розпаковувати треба було порівняно мало речей. Отож усе їхнє добро лежало спаковане, а Марина більше, ніж будь-коли, скидалася на перелітного птаха, надміру втомленого, щоб шукати собі іншої гілки, де б можна було перепочити в більшому затишку.

Проте день у день вона перечитувала шпальти оголошень, точнісінько такі самі, як і в англійських газетах. Рубрика «Помешкання потребують» займала цілу шпальту, тоді як рубрики «Помешкання пропонують» найчастіше й зовсім не було. Будинки — коли траплялись оголошення з пропозицією — коштували звичайно від п'яти до дванадцяти тисяч. Деякі з них Марина бачила. Вони були чудові — коли б мати п'ять тисяч фунтів, то й життя влаштувалося б на втіху. Але це саме можна сказати про будь-яку країну. З'їздила вона й на одне з нових передмість і повернулася, здригаючись від обурення.

— Жах! — вигукнула вона до Філіпа. — Хіба для того ми емігрували, щоб решту життя провести у плітках і чаюваннях з цими Блеками та Скіннерами?

— Ну, мабуть, не всі ж вони такі, — думаючи про щось своє, відказав Філіп.

Він увесь був поглинутий своєю роботою. Ця країна — чарівна! Цілими днями він роз'їжджав на службовому ваговозі, долав сотні миль вельду, відвідував тубільні резервації та поселення. Ніде в світі грунти не були такі занедбані! Тисячі акрів землі оголені, сплюндровані, ні до чого не придатні, худоба й люди в несвітській товконечі. Висновок, звісна річ, був ясний сам собою. Все, що треба зробити, це... І якби уряд мав хоч трохи глузду...

Марина зрозуміла, що Філіп уже акліматизувався. Хто не почуває себе як удома, той не говорить про «уряд» з такою своєрідною сумішшю прихильності й роздратування. Але вона зовсім не почувалася як удома. Марина зловила себе на думці про купівлю одного з цих бридких котеджів. Кінець кінцем мусить же людина десь жити!

В будинку № 138 майже кожного ранку можна було бачити гурт жінок, що стояли перед входом до тієї чи іншої квартири, і обговорювали переміщення, які варто зробити в кімнатах. План будівлі, однак, був такий недоладний, що ніяке розв'язання не могло бути задовільним, і скільки не переставляй, щоразу виходить так само незручно, як і раніш. «Якщо я поставлю книжкову шафу за дверима, тоді, може...» Або: «Можливо, було б краще, якби я поставила це у ванній...»

Проблемою було — де їсти. Якщо обідній стіл стояв у передній кімнаті, тоді служникові доводилося носити посуд зі стравами через спальню. Знову ж таки, якщо зробити передню кімнату спальнею, тоді гостям доведеться проходити через неї до вітальні. Марина залишила меб-

лі так, як вони були у місіс Скіннер, а обідати стали на тильному ганку з коридор завширшки, де стояв складаний столик гри в карти. Коли його розставляли, Філіп пригнувшись сідав під вікном, що відчинялося всередину у нього над головою, а Марина відхилялася вбік, у двері ванної, щоб міг проходити Чарлі. Подаючи до столу, Чарлі вдягав накрохмалену білу куртку, червону феску й білі бавовняні рукавички. У проміжку між стравами він стояв зараз же за господарями в кухонних дверях, а Марина і Філіп споживали їжу хоч і в невигоді, зате з пишнотою.

Марина вловила себе на дедалі вразливішому ставленні до того, що вона вважала терпеливістю у Чарлі. Їй здавалося кумедним, щоб за таких умов дотримуватись ритуалу подавання супу, риби й десерту, ложок, чарок і ножів. Вона запитувала себе, як це все виглядає в очах юнака, котрий, тільки-но кінчалась їхня трапеза, хапав з плити здоровенну каструлю з рештками кукурудзяної каші й забирався до своєї кімнатки, де ділився недоїдками з сусідським служником і з тими зі своїх друзів та родичів, які саме на ту пору були без роботи — вони всі гуртом сідали навпочіпки й вигрібали ту кашу руками.

Інші мешканці будинку, звичайно, і не збиралися сушити собі цим голову, і Марина дуже добре розуміла, що треба якомога швидше позбутися цих думок. Але, з другого боку...

Щось абсурдне було в самій системі, яка дозволяла здоровому парубкові проводити своє життя у неї на кухні тільки для того, щоб вона могла нічого не робити. Та й те сказати, що з таким розпорядком було більше мороки, ніж вигоди. Уранці, перед тим, як вона й Філіп підводилися, Чарлі обходив кругом увесь будинок, заходив у передню кімнату й починав прибирати. А що стіни були тонкі і служник заповзятий, вони щоразу прокидалися від запеклого стукання щіткою та пересовування меблів. Якщо ж цю роботу перенести на той час, коли вони встануть, то де тоді подітись Марині, доки він прибиратиме? Сидіти на ліжку, в темній спальні? Їй здавалося, що половину свого часу вона витрачає на те, щоб не заважати Чарлі, коли він прибирає чи готує їжу. Одне тільки було поза сумнівом: самій краще й не братися за хатню роботу, бо місіс Понд, зайшовши якось до неї, зі страшенною відразою заговорила про одних переселенців з Англії, які до того забули про гідність білої людини, що обходилися без служників! Марина вирішила, що навряд чи варто виводити місіс Понд з рівноваги через таку дрібницю. Тим більше, що йдеться лише про три місяці...

Але вона таки вивела місіс Понд з рівноваги, і то дуже скоро.

Коли підійшов кінець місяця і треба було віддати Чарлі його платню, Марина дістала приналежні йому двадцять шилінгів, і її пройняло почуття провини. Бо й справді, як вона могла заплатити йому таку мізерну суму за цілий місяць роботи! Але й двадцять п'ять чи тридцять шилінгів — хіба це було б менш смішно? Вона заплатила йому двадцять п'ять шилінгів і побачила, що він аж розпромінився, вражений несподіваною втіхою. Чарлі, бувши з натури оптимістом, і сам збирався попросити в неї надбавки, коли побачив, що вона жінка добродушлива, але щоб дістати підвищення до платні, навіть не просивши його, та ще й на цілих п'ять шилінгів?! Адже на те, щоб домогтися підвищення платні з сімнадцяти шилінгів шести пенсів до дев'ятнадцяти шилінгів, він мусив уперто торгуватися з місіс Скіннер аж три місяці!

— Дякую вам, пані, — сказав він і хутко схопив гроші, так наче боявся, що вона раптом передумає й забере їх назад.

Пізніше, цього самого дня, Марина побачила, що Чарлі розгулює в новенькій парі малинових атласних підв'язок, і відчула в душі легку досаду. Невже не можна було ті п'ять шилінгів використати розумніше? Чого цей бідолашний народ потребує, так це щоб йому прищепили цивілізовану систему вартостей... Але не встигла вона довести цю думку до кінця, як увійшла пригнічена місіс Понд.

Виявилося, що її служник зажадав і собі підвищення до своїх дев'ятнадцяти шилінгів. Якщо Чарлі може заробляти двадцять п'ять, то чому він не може? Марина зрозуміла, що місіс Понд виступає від імені всіх жінок будинку.

— Ви не повинні їх псувати, — заявила вона. — Я знаю, що ви з Англії і все таке, але...

— Мені здається, їм до смішного мало платять, — заперечила Марина.

— Перед війною вони були раді, коли одержували по десять шилінгів. Їм завжди мало.

— Так, але згідно з індексом вартості життя, купівельна спроможність грошей зменшилася вдвічі, — зауважила Марина, не подумавши, що коли навіть уряд не враховував цього статистично визнаного й незаперечного факту, годі було чогось подібного сподіватися від місіс Понд. Та лише кинула роздратовано:

— Всі ви однакові, приїжджаєте сюди з цими своїми химерами в голові!

Марина відчувала, що кожного разу, коли вона виходить надвір, сусідки проводжають її обуреними поглядами. Вона й сама собі здавалася трохи смішною, бо ж подумати тільки — малинові атласні підв'язки!

Марина обговорила цю справу з Філіпом, і вони вирішили, що зручніше буде доплачувати натурою. Отож вона влаштувала так, щоб окрім фунта м'яса двічі на тиждень Чарлі одержував ще й трохи городини. І знову з'явилася місіс Понд з офіційним протестом. Решта служників у будинку зажадали й собі городини.

— Вони до неї непризвичаєні, — скаржилася місіс Понд. — У них шлунки не такі, як у нас. Ви забиваєте їм голови різними химерами.

— Згідно з правилами, — відказала Марина своїм високим ясним голосом, — тубільців треба забезпечувати городиною.

— Звідки ви це взяли? — підозріливо запитала місіс Понд.

Марина дістала офіційно затверджені правила, і місіс Понд у похмурій мовчанці прочитала їх.

— Уряд же за них не платить, — промовила вона врешті вкрай ображеним тоном. І додала: — Вони розбещують їх, ось що це значить. Тут іще буде клопоту, згадаєте мої слова!..

Остаточно Марина зганьбила себе в той день, коли купила вживане залізне ліжко і поставила його в кімнатці Чарлі. Вона не могла далі терпіти, щоб її служник спав на голому цементі, загорнувшись в укривало. Щодо Чарлі, то він сприйняв свій добрий талан як фаталіст. Він не спроможний був зрозуміти свою нову господиню. Коли Марина загадувала йому зробити найпростішу річ, як от витерти павутиння, яке він не помітив, вона мала такий вигляд, наче в чомусь завинила. Місіс Скіннер була б стягла в нього щось із платні, а містер Скіннер заїхав би в зуби. Натомість ця жінка дарує йому ліжко в той самий день, коли він розбив її найкращу вазу з різьбленого скла!

Він купив собі кілька нових краваток і став хизуватися ними на задньому подвір'ї серед інших служників, котрі ставились до нього так, як і можна було чекати: мовляв, дарма сподіватися справедливості від білої людини, що її поведінка незбагненна, але ж повинна бути якась співмірність! Чому саме Чарлі трапився такий роботодавець, що дарує йому гарне ліжко, дає м'яса понад норму, городини і відпускає на південь двічі на тиждень, а не раз? Вони позирали на Чарлі неприхильним оком, коли він хверцював надворі у своєму чепурунському новому вбранні й навіть кидали навздогін йому ущипливі зауваження. Проте Чарлі був занадто добросердий і товариський, щоб зловживати своїми перевагами. Аби якось виправдати себе, він перетворив усе це на жарт, як незабаром переконалася Марина.

Вона виявила, що зовсім не обов'язково брати участь в усіх перипетіях громадського життя будинку, щоб знати, чим він живе. Коли, приміром, одного разу сусідка не повернула місіс Понд позиченого в неї цукру і все жіноцтво будинку поділилося на два супротивні табори, суть справи можна було зрозуміти і не вислуховуючи місіс Понд. Для цього досить було підійти до кухонного вікна і глянути з-за фіранки, що роблять служники на подвір'ї.

Вони стояли там, спираючись на свої сокири або ж переставши на часину розвішувати білизну, — гурт чоловіків, що, сміючись і вимахуючи руками, творили черговий розділ цієї нескінченної саги, цього дивовижного життя білих людей, їхніх панів з будинку № 138 по Сесіль Джон Родс...

Наперед вийшов Фебруарі, служник місіс Понд, а інші, відступивши трохи, оточили його кільцем і вже завчасу скалилися з утіхи. Фебруарі випнув груди, виставив підборіддя і поверх його насупленого обличчя розпливлась така їдуче чарівна посмішка, що аудиторія взялася реготом і в захваті стала ляпати себе по колінах. Він був викапана місіс Понд. Фебруарі манірно процідив щось крізь зуби якійсь невидимій особі, прибрав заклопотаного вигляду, простяг руку й щось узяв. Тоді знову став серед гурту і з тріумфальною посмішкою розглянув те, що тримав у долоні. В одній руці у нього була невидима чашка, а другою він насипав невидимий цукор. Він був місіс Понд, що невеличкими вишуканими ковтками з невимовною насолодою попивала чай. Потім він відригнув, потер себе по животі й прицмокнув. Далі у гру вступив другий служник — він вийшов наперед, вдаючи облудно приязну жінку: руки в боки, лікті розставлені, розгнівана постать пашить ненавистю, але на обличчі усмішка. Фебруарі випростався, кивнув головою і теж усміхнувся, тоді одвернувсь, підняв щось із повітря позад себе і став насипати — безперечно, цукор: просто чути було, як він шурхотить. Фебруарі взяв посудину й самовдоволено простяг гості. Але коли та вже майже брала її, він передумав. Лице його пожадливо зіщипилося, і він шарпнув назад руку з цукром. Хутко відвернувшись і непомітно позираючи через плече, він відсипав трошки цукру, а тоді змусив себе обернутися лицем до гості й удруге простяг їй цукор, однак в останній момент знову вирвав його у неї з рук і ще раз відсипав трошечки. Решта служників аж качалися зі сміху, коли цих двоє стояли один проти одного серед двору — один сповнений ненависті, але ззовні чемний, мружив очі на позичуваний цукор, ніби його було так мало, що ледве чи й видно, а другий, Фебруарі, тримав цукор у простягненій руці, а обличчя йому кривилося від болю, що він мусить розставатися з цукром.

Раптом вони обоє, наче дві роздратовані квочки, кинулися вперед і почали хрипко кричати й гамселити один одного.

— Фебруарі! — почувся в цю мить гострий пронизливий голос із квартири місіс Понд. — Фебруарі, я казала тобі допрасувати!

— Зараз, — якнайчемніше відгукнувся Фебруарі. Задом наперед він пройшов до сходинок ганку, і на обличчі у нього проступила гримаса мученицького страждання. Перед ганком тіло його прибрало позу слухняного слуги, і він зник у кухні, де на нього чекала господиня.

Служникам, що лишилися на подвір'ї, прикро було відмовитись від забави. На хвильку серед них запанувала нерішучість. Вони винувато подивилися на тильний бік будинку: може, котрась із білих жінок підглядає? Але ні, цілковита тиша. Ранок був у розпалі, сонце смалило, тіні лежали глибоко під великим деревом, а живиця на поліняках тужавіла дрібненькими струмочками, подібними до припалених ірисок, і наповнювала повітря теплим ароматом, що змішувався з запахом пилюги й нагрітого листя. Їм ніяк не спадало на думку нічого цікавого, хоч бери та знов рубай дрова. Один служник позіхнув, другий підніс сокиру і впустив її на колоду; врізавшись у дерево, сокира аж бренькнула. Він колихнув топорище, і воно забриніло глибоким звуком, немов струна гітари. Враз пройняті захватом, служники згромадилися навколо встромленої в колоду сокири. Хтось забренчав топорищем, а решта заходилася співати. Спершу Марина не дочула слів, а потім почала розрізняти:

У дім до нас гість один ходить,
Як тата немає.
Коли ж він вертає...

Вони сміялись і поглядали на квартиру № 4, де мешкала жінка, чоловік якої працював на залізниці.

У дім до нас гість один ходить,
Щодня він буває.
Як тато вертає,
То гість утікає...

Марина відчула, що її проймає обурення. Справді! Спів перетворювався на нове лицедійство. Чарлі, її служник, їде через подвір'я на уявному паровозі — «чух-чух!» — мов дитина, тоді як двоє інших, сидячи на колоді... Справді бо, це просто непристойно!

Марина відійшла від вікна і стала міркувати. Подумки вона вдалася до однієї з прописних істин цієї країни: «Та й чого, власне, можна сподіватися?»

У цю хвилину, коли вона біля кухонного столу тамувала в собі обурення, надворі почувся пронизливий покрик:

— Горошок! Гарна картопля! Капуста! Дуже дешево!

А їй таки потрібна городина!

Марина підійшла до тильних дверей. Біля ганку стояла тубільна жінка з дитиною на спині, обережно скидаючи з плечей торби з городиною. Вона розкрила одну торбу й показала свіжу купу стручків зеленого горошку.

— По чому?

— Тільки по шилінгу,— з надією в голосі промовила жінка.

— Що? — почала протестувати Марина, бо ціну було заправлено вдвічі більшу, ніж та, що в крамницях. І враз зупинилася. Бідолашна!

Жодна жінка не повинна носити на спині важку дитину та ще здорові торби з городиною від дому до дому, з вулиці на вулицю, і так цілий день...

— Дайте мені один фунт,— сказала Марина.

Жінка набрала трохи горошку в бляшанку. Марина мало не зажадала переважити той горошок, але вчасно нагадала собі, що місіс Понд у таких випадках виносить на ганок власні терези і якщо виявляється недостача, суворо картає продавщицю. Марина взяла горошок і винесла шилінг. Тубільна жінка, яка не сподівалася цього, зміряла Марину поглядом і по-прохацькому скривилася. Вона схилила голову, простягла вперед руки долонями догори й пробурмотіла:

— Дарунок, пані, дарунок для моєї дитини.

Знову Марина завагалася. Вона подивилася на жінку, на її заплакане лице й неспокійні очі і відчула до неї страшенну нехіть. На пам'ять спливла фраза: «Та й чого, власне, можна сподіватися?» Проте вона пішла-таки в приміщення й винесла кілька цукерок. Жінка прийняла їх у свої розкриті долоні й хутко запхала половину собі в рот. Потім вона спитала:

— А плаття, пані?

— Ні,— енергійно відказала Марина.— З якої б то речі?

Без сліду розчарування жінка намотала собі на руку гички торбин, поволокла їх за собою по пилюзі через подвір'я й приєдналася до купки служників, що з цікавістю приглядалися до цієї сцени. Вони обмінялися привітаннями. Жінка сіла на колоді, розслабила втомлену спину й пересунула прив'язане ззаду немовля собі під пахву, щоб воно могло дістати до її грудей. Чепурун-Чарлі схилився над нею, і вони почали фліртувати. Інші служники відступили. Бо ж хто міг конкурувати з цією райдужною краваткою, з цими атласними підв'язками? Чарлі був невідразний і самовпевнений, жінка стримана й сміхотлива. Так тривало кілька хвилин, поки немовля випустило з рота пипка. Тоді жінка підвелася, усе ще сміючись, посунула дитину назад на спину, завдала своїй здорові торби на плече й рушила далі, уже на відході гукнувши Чарлі щось таке, від чого всі чоловіки порснули реготом. Раптом геть усі вони замовкли. З квартири місіс Блек з'явилася дівчинка-нянька і повільною ходою наблизилась до гурту. Це було дрібне створіння, власне дитя, в рожевому бавовняному платтячку, яке щільно облягало її тіло, з волоссям, заплетеним у кільканадцять тоненьких косичок, що стирчали в усі боки, з майже дитячим обличчям, звичайно жвавим і пустотливим. Але зараз на її обличчі лежав смуток. Проходячи повз Чарлі, вона ще більше сповільнила ходу й кинула на нього довгий докірливий погляд. Ревнощі,— подумала Марина. Та й Чарлі почував себе незручно, це було ясно. Але не може бути! Вона ще замала для таких справ. Слова «такі справи» вразили Марину, як ганебна недомовка, і вона проаналізувала їх конкретніше. Потім знизала плечима й промовила сама до себе: «А все-таки, де ж це дівча спить? Мабуть-таки, в одній з цих кімнатинок, разом зі служниками?»

Тереза (в місії, де вона відвідувала школу, їй дали ім'я на честь святої Терези) показала головою в той бік, куди пішла продавщиця городини, востаннє благально подивилася на Чарлі й зникла у господарському провулку.

Чоловіки знову стали реготати, цього разу вже з Чарлі, котрий сприймав цей регіт з ніяковим оскалом.

У цю мить з квартири місіс Понд показався Фебруарі. Він скінчив прасувати й виніс одежу, щоб провітрити її на мотузці. Білі речі аж сліпили на сонці й відкидали гострі чорні тіні на руду пилюгу подвір'я. Фебруарі гукнув до інших, питаючи, що цікавого сталося, поки він був у домі. Ті засміялися й щось відповіли йому. Він скінчив розвішувати одежу й підійшов до товаришів.

Вони стояли гуртом під великим деревом і розмовляли. Марина, все ще спостерігаючи за ними, нараз відчула, що червоніє. Чарлі відділився від товаришів і, скулившись та схиливши тіло, перетворився на тубільну жінку, продавщицю городини. Вгинаючись убік під вагою торбин і випинаючи живіт, щоб зрівноважити вагу дитини, він підійшов до однієї колоди, тобто до сходинок перед її, Марини, ганком. Потім випростався, відступив назад і, простягши руку вгору, зірвав з дерева прутик із листям. Цей прутик він поклав собі на голову і враз Марина побачила саму себе. Дуже випростана, педантична аж до манірності, зі стягнутим личком, звернутим то в один, то в другий бік з-під широкого капелюшка, з руками, складеними на грудях, вона наблизилась до колоди й зупинилася, дивлячись униз.

— Горошок, капуста, картопля! — промовив Чарлі пронизливим тоном, як у тубільної жінки. І відповів сам собі, наслідуючи педантичний і напружений голос Марини:

— По чому?

— По десять шилінгів фунт, пані, тільки по десять шилінгів!

Сказавши це, Чарлі раптом скорчився на колоді в екстазі покори.

— Та це ж смішно! — вирвалось у Марини високим, зовсім недоречно високим голосом. Марина побачила себе, як вона вагається, на її обличчі проступає обурення всуміш із почуттям провини, і під кінець нерішучість. Чарлі кивнув двічі й сказав непевно:

— Звичайно, нема сумніву.

Тоді хутко відійшов з заклопотаним виглядом і повернувся, несучи цілий оберемок чогось. Він розкрив руки й відступив на крок, щоб не попасти під зливу грошей, яка падала на землю. На хвильку він побув у ролі тубілки — присівши навпочіпки, кинувся поспіхом загрібати гроші й запихати за пазуху. Потім випростався й знову став Мариною. Він стояв, нерішуче нахилившись, і дивився вниз, а на обличчі у нього вимальовувалось обурення й розгубленість. Після цього він незграбно нахилився й підняв листок — один-єдиний стручок горошку, як зрозуміла Марина — і відійшов з ним. Однією рукою він притримував прутик на голові, ступав розмірено й напружено, і, поглядаючи на листок, приказував:

— Дешево, дуже дешево.

Коли увесь гурт служників залився реготом, Марина мало не заплакала. Вона стояла біля вікна й мовила до себе: «Так тобі й треба, щоб не підглядала!»

Пробив годинник. Кожен зі своєї кухні, озвалися жіночі голоси, що кликали служників:

— Фебруарі! — Ною! — Серсдею! — Сікспенсе! — Блекберде!

Вранішній перепочинок минув. Настав час готувати обід для білих людей. Подвір'я спорожніло, тільки сумна нянька Тереза верталася з господарського провулка, ледь переставляючи ноги по куряві. Серед цупких стирчаків своїх косичок вона встромила прив'ялу жовту квітку, знайдену в котромусь бачку для сміття. Тереза з надією погля-

нула в бік Маринної квартири — чи не промайне там постать Чарлі — і повільно ввійшла до квартири місіс Блек.

Філіп якраз був в одному із своїх відряджень, і Марина обідала сама. Прислуговував їй Чарлі у своєму офіціантському вбранні. В його поводженні не було й сліду життєрадісного шалапута. Вигляд у нього був дружелюбний, але й насторожений: він неначе побоювався, що ця чудна біла жінка в будь-яку мить може стати такою самою, як і решта їх, і почне сваритися й кричати.

Підвівшись з-за столика для карт і пильнуючи при тому, щоб не вдаритись головою об раму вікна, Марина ненароком глянула на подвір'я й побачила Терезу, що стояла під деревом з найменшеньким зі своїх підопічних на руках. Дитина простягала руки, тягнучись до листя. Очі Терези були втуплені у вікно Маринної кухні.

— Чарлі,— запитала Марина,— а де Тереза спить?

Чарлі сполошився. Він одвів очі вбік і пробурмотів:

— Не знаю, пані.

— Але ж ти повинен знати,— сказала Марина і відчула, як її голос підноситься до того високого напруженого тону, що його так вдало наслідував Чарлі.

Він не відповів.

— А скільки років Терезі?

— Я не знаю.— Це була правда, він не знав навіть і того, скільки років йому самому. Щодо Терези, то він бачив її хирляве тіло, її гострі груденята, що напинали рожеве платтячко, бачив, як незвично млявою зробилась її хода, коли вона проходила повз нього.— Вона працює нянькою у місіс Блек,— раптом сказав він, маючи на увазі: «Спитайте у місіс Блек. Чого це я повинен про неї знати?»

Марина відповіла:

— Гаразд.

Виходячи, вона помітила, як Чарлі махнув Терезі рукою з-поза марлевої фіранки на ганку. Дівчина вдала, ніби нічого не бачить. Це вона карала його за ту продавщицю городини.

У передній кімнаті світло падало прямо на гірську худобу, через що скляний прямокутник картини сліпучо виблискував. Марина пересіла на інше місце, щоб той блиск не дратував очей, і задивилася на цю бридку худобу. Як це Чарлі, котрий розбив просто неймовірну кількість чашок, блюдечок і ваз, ніколи — хоч місіс Скіннер і побоювалась цього — не заїхав держаком своєї замашистої щітки у картину? Здавалося, що вона йому подобається. Марина не раз бачила, як він захоплено вдивлявся в картину. Від Філіпа Марина знала, що в житті тубільних племен худоба відіграє таку роль, яку можна визначити лише, як релігійну. Можливо, у цьому й причина?..

На цементну долівку веранди впало кілька листів — вони ковзнули по гладкій поверхні й затрималися на порозі. Два листи. Марина бачила, як поштар в уніформі повільно проїжджає вздовж фасаду будинку на велосипеді й вкидає листи — вісім разів ляп, ляп, ляп, аж скавучить від утіхи, що це в нього так майстерно виходить. Почулися розлючені вигуки. Якась із жінок заверещала йому в спину:

— Чорний ледар! Не можеш злізти з велосипеда, щоб віддати листи в руки?

Поштар, не звертаючи ніякої уваги на цей крик, повільно проїхав далі, до сусіднього будинку.

Це була година жароти, коли всякий рух змінюється дрімотністю. Служники обідали у своїх кімнатинках. У восьми квартирах, відокремлених одна від одної тонюсінькими стінами, які не затримували найменшого звуку, жінки вилежувалися в кріслах, спали або знічев'я обмінювалися плітками. Марині чутно було, як за три кімнати від неї місіс Понд каже: «Вона зняла таку бучу через ті півфунта цукру, що хтось би подумав...»

Марина позіхнула. Що за ледаче життя! В цю хвилину вона вирішила, що покладе край своїм нескінченним безглуздим сподіванням, ніби якесь чудо принесе їй, Марині Джайлс, гарненький будиночок, садок та інші такі короткочасні вигоди життя. Вони придбають один із цих приміських будиночків, і в неї з'явиться дитина. В неї буде кілька дітей. А чого ж би? Няньку можна взяти майже задарма. Вона стане домосидою і навчиться розмовляти про служників та дітей з такими жінками, як оці Блеки й Скіннери. А чого ж би? Бо на що вона мала надію? Ой, на що тільки не мала вона надії! На хвильку Марина дозволила собі згадати омріяний просторий будинок, гарний екзотичний садок, вільне й привітне життя, позбавлене напруження й гнітючості існування в сучасному світі. Її мрії були абсолютно нереальні — але, з другого боку, якби ніхто не снував таких мрій, якби ніхто не переселявся з країни в країну, цілі континенти не змогли б розвиватися і що тоді сталося б із Чарлі, порятунок якого (про що безнастанно твердять державні діячі й газети) залежав від спілкування з місіс Понд і місіс Скіннер, тобто з білою цивілізацією?

Цей вислів «біла цивілізація» вже починав діяти на Марину так само дратівливо, як діяв він на кожного на цьому неспокійному континенті. «Тягар білої людини», «спосіб життя», «расова дискримінація» — усі ці вислови, разом з «білою цивілізацією» виражають певні емоції, з якими краще не знатися зблизька. Марина з тривогою відчула, що ці вислови починають викликати в неї відчуття втоми й несмаку. Кожен бо ліберал, що так галасливо обурюється протягом перших шести місяців, ладен махнути рукою на всю цю справу ще до того, як скінчиться рік,— це безперечно.

Але в цю хвилину, прийшовши до певного рішення, вона відчула, що їй полегшало на серці. Кінець кінцем, сусідній будинок, нашвидкуруч зліплений з гофрованого заліза, цегли й дерева, звісно, препоганий, але водночас і прегарний за тими жовтими, червоними й малиновими виткими рослинами. Справді, вони придбають собі будиночок на передмісті, обсадять його зеленню і заведуть четверо дітлахів; а Філіп і так цілком щасливий зі свого несамовитого гасання по всій країні у стані перманентного морального обурення; таким чином вони обоє знайдуть собі якесь корисне заняття.

Марина підняла з підлоги два листи, що, кинуті вправною рукою, і досі спочивали на порозі, й розкрила один з них. Цей лист був від місіс Скіннер, із Кейптауна, де вона відпочивала, як можна було здогадатися, з неспокоєм у душі.

«Я без кінця переживаю, чи все гаразд і як там з меблями. Мабуть, мені б слід було все спакувати, бо чужі люди ніколи не розуміють, що й до чого. Маю надію, що Чарлі не знахабнів, його треба держати в шорах. І я ще забула сказати вам, щоб ви стягли шилінг з

його платні, бо він одного дня пізно повернувся, а не о п'ятій годині, як я наказала, і треба його провчити.

З повагою —

Емілі Скіннер.

P. S. Маю надію, що з картиною все гаразд».

Другий лист був від Філіпа.

«Боюсь, що завтра я не повернуся, бо Сміт запропонував, оскільки ми вже тут, з'їздити ще в резервацію Нвензе. Це недалеко, за річкою, по прямій миль сімдесят, але після дощового сезону дороги тут невідомо які. Сьогоднішній ранок провів, як і планувалося: намагався переконати цих чорних, що краще тримати одного жирного вола, ніж дегсять, у яких сама шкура й кістки. Тут така ерозія, що я й зроду не бачив, яруги в двадцять футів завглибшки, і все плем'я голодуватиме, коли настане нова посуха, але хоч би ти й посинів, говорячи, а вони не вб'ють тварини, хіба що вже їх змусять, а так воно й буде. А тоді уявляєш, який галас знімуть там, в Англії?..»

В цьому місці Марина зауважила подумки: «Ну, ну» і стала читати далі:

«Можеш собі уявити, як котрийсь Джонс-Горлань галасуватиме на всю палату: «Примушують бідних тубільців!» Де б пак! Це ж для їхнього власного добра! Але шкода й мови, поки вся ця містична маячня про худобу не вивітриться з їхніх дурнячих голів. Побачила б ти, де я був сьогодні вранці! Щоб довести до ладу бодай одну цю резервацію, треба річного бюджету всієї країни, але інакше вся ця земля перетвориться на пустелю, це абсолютно очевидно, тільки ж клятому урядові не втовкмачиш цього й за сто років, а тут уже за п'ять років буде запізно.

Поспішаю —

Філ.

P. S. Сподіваюся, люба, що в тебе все гаразд, я постараюся не затримуватись».

Цього вечора Марина повечеряла раніше, щоб Чарлі міг швидше помити посуд і бути вільним. Вона сиділа й читала в передній кімнаті, коли раптом крізь шум радіо з усіх боків відчула якусь зовсім інакшу музику. Справді, це був звук банджо і голосний спів, що доносився з хатин челяді, і було в ньому щось таке, чого не почуєш ні по якому радіо. Марина пройшла через кімнати до кухонного вікна. Порожнє подвір'я, з неба прикрите місяцем і зорями, було посмуговане й перехрещене світлом з вісьмох кухонних дверей. Віконечка чотирьох служницьких кімнатинок тьмяно поблискували, а з кімнатинки, яку Чарлі ділив з Февруарі. чувся сміх, спів і бренькання на банджо:

У дім до нас гість один ходить,
Як тата немає...

Марина всміхнулася материнською усмішкою. «Як то казала місіс Понд, коли бувала в доброму гуморі: «Вони ж мов діти». Марині приємно було подумати, що служники знайшли собі якусь розвагу. І жінки

теж: чути було й тонкі жіночі голоси. Тільки як вони всі вміщаються в тій малій кімнатинці? Повертаючись із тильного ганку, Марина почула чоловічий окрик:

— Тихо там! Ану тихо! — Це кричав зі свого ганку містер Блек.— Не галасуйте!

Мертва тиша. Марині було видно, як непорушно застигла довга чорна тінь містера Блека: він прислухався. Марина почула, як він ще пробурмотів:

— Сам себе не чуєш через тих тварюк...

Він повернувся в свою передню кімнату, і стукіт його важких кроків по дерев'яній підлозі потонув у шумі приймача, що співав у нього в квартирі: «Я кохаю тебе, о, кохаю...» Двері хряснули: містер Блек просто шаленів.

Марина знову сіла читати. Минуло небагато часу, і її насторожений слух попередив: служницька гамірлива музика почалася знову. Вони співали:

— Конго, Конго, Конго, ми робим, як у Конго...

На веранді почулася хода, голосний постук у двері, і ввійшов містер Блек.

— Місіс Джайлс, ваш хлопець геть розходився. Послухайте, який галас!

Марина ввічливо озвалася:

— Сідайте, містер Блек.

Містер Блек, котрий в Англії (звідки він приїхав ще дитиною) був би добропристойним довготелесим клерком з блідим лицем, у цій країні мусив обмежитись роллю молодшого продавця в галантерейній крамниці; але завдяки тому, що його уїкенди тут проходили на сонці й у русі, він на перший погляд справляв враження отого кремезного молодика з колонії, якого можна побачити на рекламі тютюну «емпайр». Високий, кістлявий, мускулястий, засмаглий, він мав по-колоніальному вільні й невимушені манери, а на обличчі його проступала — хоч трохи й силувано — така міна, ніби він запанібрата з будь-ким. «Вважайте,— немовби казав його вираз,— у цій країні ми всі рівні (тобто — само собою зрозуміло — серед білих), і я не попущу нікому, хто спробує твердити щось протилежне». Так би мовити, демократія, що не спускає з ока публіки. Проте, як то не прикро, він був усе-таки клерком, і сам це відчував. І якщо існувала категорія людей, яких він зневажав, то це були державні службовці; а якщо існувала ще одна така категорія, то це були новоприбульці зі старого краю.

І ось тут обидві ці категорії злилися в одній особі, в особі Марини Джайлс, дружини Філіпа Джайлса, експерта з грунтів із департаменту землевикористання та лісонасаджень, в особі тієї Марини, що вже самий її вигляд несказанно дратував його щоразу, коли він бачив, як вона обережно ступає по рудій пилюзі в своєму солом'яному капелюшку, білих рукавичках і з виразом недоторки на обличчі.

— Послухайте,— почав він агресивно; лице його почервоніло, очі палали.— Послухайте, ви збираєтесь якось на нього вплинути? Бо якщо ні, то я сам за це діло візьмуся.

— Я щодо цього не маю сумнівів,— чітко відказала Марина.— Тільки мені й справді не ясно, чому б ці люди не могли влаштувати собі забави, коли їм так хочеться. Тим більше, що дев'ятої години ще немає, і, наскільки я знаю, жоден закон їм цього не забороняє.

— Закон! — вигукнув містер Блек.— Забави! Вони у нас служать чи ні? Отож це наша справа вирішувати. В усякому разі, я ладен закластися, що всі ці гості прийшли без посвідчень.

— Мені здається, ви чините нерозважливо.— Ці слова Марина хотіла промовити лагідно й переконливо, проте насправді її голос мимоволі піднісся до роздратованого високого тону, а лице її стало таке саме розгніване й розчервоніле, як і в нього.

— Нерозважливо! Мої діти не можуть спати через цей галас.

— Може, вам би допомогло, якби ви притишили свого приймача,— саркастично зауважила Марина.

Він підніс руки, несамохіть стискаючи їх у кулаки.

— Ви такі люди...— почав він і затнувся.— Коли б ви були чоловіком, місіс Джайлс, я б вам прямо сказав...

Він опустив кулаки й оглянувся в нестямі, коли ввійшла місіс Понд, аж сяючи з насолоди, що їй пощастило стати свідком такої сцени.

— Бачу, містер Блек розмовляє з вами про вашого служника,— солодким тоном промовила нова гостя.

— І про вашого теж,— докинув містер Блек.

— О, якби я мала чоловіка,— прибравши вигляду безпорадної жіночності, сказала місіс Понд,— Фебруарі давно б уже дістав те, що йому належиться.

— Коли вже про це зайшла мова,— тамуючи огиду, видушила з себе Марина,— то навряд чи вам дуже потрібен для цієї мети чоловік: тільки-но вчора я бачила, як ви власноручно лупцювали Фебруарі...

— Він знахабнів! — обурено почала місіс Понд.

Марина відчула, що їй бракує слів, але ніяких слів і не треба було, бо містер Блек, широко ступаючи, вже подався через її спальню, а за ним і місіс Понд. Марина побачила, як вони вдвох пройшли темним подвір'ям до кімнатинки Чарлі, де й досі не світилося, хоч музика піднялася до крещендо. Коли містер Блек гукнув: «Ану забирайтеся звідси, ви, чорноморді!» — гамір урвався, двері гойднулись усередину, і з півдесятка тьмяних постатей проскочило попід його простягненою рукою і зникло в господарському провулку. Потім настала хвилька вовтузні й містер Блек виявив, що схопив рукою двох чоловік — Чарлі і свою власну няньку Терезу. Дівчину він відпустив, і вона побігла слідом за іншими, а Чарлі притис до стіни.

— Як ти наважився зняти такий шарварок, коли я сказав замовкнути?! — крикнув він.

— Отак йому, так,— захекано докидала ззаду місіс Понд, підскакуючи то з одного боку, то з другого, щоб краще бачити.

Чарлі, прикриваючи голову ліктем, усе приказував:

— Пробачте, пробачте, пробачте...

— «Пробачте!» — Містер Блек міцно тримав хлопця за плече, а другою рукою розмахнувся його вдарити. Чарлі рвучко підніс руку, захищаючи обличчя. Кулак, націлений на щоку служника, нахромився натомість на піднесену руку, і містер Блек, втративши рівновагу, оступився назад.— Як ти насмілився вдарити мене! — скажено заверещав він, кидаючись на Чарлі. Але той одним стрибком перескочив через бачки для сміття і був уже в провулку.

Містер Блек щось розгнівано прокричав йому вслід, а тоді обернувся й обурено мовив до місіс Понд:

— Ви бачили? Він ударив мене!

— Він зовсім відбився від рук,— меланхолійним тоном відповіла

місіс Понд.— Та й чого можна було сподіватись? Адже його розбестили.

Вони обоє перевели звинувальні погляди на Марину.

— Коли вже бути точним,— сказала Марина, не переводячи подиху, — то він вас не вдарив.

— Що?! Ви стаєте на бік цього чорномордого? — не йняв віри містер Блек. Він був просто ошелешений. Вражено подивившись на місіс Понд, він сказав: — Вона стає на його бік!

— Річ не в тому, хто на чиєму боці,— зауважила Марина своїм високим педантичним тоном.— Я стояла тут і бачила, що саме сталося. Ви дуже добре знаєте, що він вас не вдарив. Він би не посмів.

— Ось до чого ми докотилися,— промовив містер Блек.— Уряд так розпустив їх, що вони можуть бити тебе і їм нічого, а ти лиш торкнись їх і вже плати штраф!

— Скільки я тут живу, я вже безліч разів бачила, як б'ють служників,— з гнівом сказала Марина.— Якщо якийсь закон і забороняє це, то він на диво неефективний.

— Ну я йду викликати поліцію,— вигукнув містер Блек, кидаючись назад до своєї квартири.— Я не дозволю, щоб чорний вилупок міг ударити мене і це так йому минуло. А крім того, їх усіх можна буде оштрафувати, щоб не ходили без посвідчень по гостях після дев'ятої вечора...

— Не будьте дитиною,— зауважила на це Марина й повернулася у своє приміщення. Її брала така лють, що аж до сліз. Проходячи повз дзеркало, вона ненароком побачила своє відображення й поспішила обмити лице холодною водою, бо вигляд у неї був чисто як у доброзвичайної класної дами, пойнятої обуренням. У передній кімнаті вона застала Чарлі, що з острахом поглядав на веранду, остерігаючись приходу містера Блека чи місіс Понд.

— Пані,— озвався він,— пані, я не вдарив його.

— Ні, звичайно, не вдарив, — відповіла Марина. Вона з подивом виявила, що розгнівалась на нього.— Тільки ж і справді, треба було тобі зчиняти галас, щоб потім виникла вся ця колотнеча!

— Але ж, пані...

— Та добре вже, добре,— сердито сказала вона.— Все одно ти не повинен був... А хто всі ці люди?

— Мої приятелі.

— Звідки? — Він мовчав.— У них є посвідчення, щоб ходити по гостях? — Він ніяково переводив погляд з місця на місце.— Бо ж і справді,— роздратовано кинула вона,— коли закон вимагає, щоб ви ходили з посвідченнями, то ради бога...— Увесь вигляд Чарлі змінився. Ще секунду тому він був беззахисним маленьким хлопчиком, а це вже став насупленим молодиком: ця біла жінка така сама, як і всі вони.

Марина стримала своє роздратування й лагідно сказала:

— Послухай, Чарлі, я не згодна з цим законом і з усіма цими дурницями про посвідчення, але я не можу цього змінити, і мені здається...

І знов у ній заворушилося роздратування, і знов вона приборкала його, а потім виявила, що їй забракло слів. Та це нічого й не змінило: Чарлі дивився на неї з розгубленістю й підозрою в очах, бо всі білі люди здавались йому якоюсь однорідною масою, немовби білою верствою, що розстелялася поверх усієї маси чорних і була зацікавлена в тому, щоб зробити життя для нього і для решти його земляків якомога важчим. Думка, що котрась біла людина може не згоджуватися з посвідченнями, комендантською годиною і тому подібним, була така

неймовірно незвична, що він просто не міг одразу сприйняти її розумом. Нарешті Марина сказала:

— Та нехай уже, Чарлі, я розумію, що ти не мав ніяких лихих намірів. Я думаю, найкраще тобі зараз просто піти спати. І старайся не потрапляти на очі містерові Блеку.

— Слухаю, пані,— покірно відповів Чарлі.

Коли він виходив, вона ще запитала:

— Тереза спить в одній кімнаті зі служником містера Блека? — Він мовчав.— Тоді, може, вона спить у твоїй кімнаті? — І коли мовчання тривало далі: — Ти хочеш сказати, що вона спить разом з тобою і Февруарі? — Ніякої відповіді.— Але, Чарлі...— Вона мало не почала знову протестувати: «Але ж Тереза, власне, ще дитина», хоча цей аргумент був би для нього зовсім не переконливий...

У цю мить надворі почулася голосна розмова, і Чарлі ввесь скулився.

— Поліція! — нажахано зойкнув він.

— Та дурниці,— сказала Марина.

Виглянувши, вона, однак, побачила білого полісмена. Чарлі тим часом утік через спальню; Марина почула, як хряснули кухонні двері. Хлопець, здається, не дуже покладався на її прихильність.

Ввійшов полісмен.

— Як я зрозумів, тут сталося якесь непорозуміння,— сказав він.

— Без ніякої причини,— відповіла Марина.

— Один мешканець цього будинку заявляє, що ваш служник його вдарив.

— Це неправда. Я все бачила.

Полісмен у нерішучості подивився на неї і сказав:

— В такому разі справа дещо ускладнюється, хіба ні? — За мить він додав: «Перепрошую на хвилинку», і вийшов.

Марина побачила, що перед її верандою він розмовляв з містером Блеком. Незабаром полісмен повернувся.

— З огляду на ваше ставлення оскарження знято,— сказав він.

— Я так і думала. Зроду не чула нічого безглуздішого.

— Бачите, місіс Джайлс, бучу вони все-таки зняли, а потім усі повтікали, то певне ж мали щось на сумлінні — можливо, були без посвідчень. І ви знаєте, що їм забороняється приймати жінок у своїх кімнатах.

— Ця жінка — нянька в родині містера Блека.

— Він каже, що ця дівчина повинна ночувати в селищі для тубільців у свого батька.

— На жаль, містер Блек так мало цікавиться своєю служницею, що не знає, де вона проводить ніч. Вона спить тут. Як можна сподіватися, щоб дитина її віку щоранку проходила по п'ять миль, встигаючи сюди на сьому годину, а о сьомій вечора верталась назад п'ять миль?

Полісмен подивився на неї.

— Багато хто стільки проходить. Для них це не те саме, що для нас. А крім того, такий закон.

— Закон! — з гіркотою мовила Марина.

І знову полісмен подивився на неї в нерішучості. Він був симпатичний юнак; постійно маючи справу з подібними інцидентами, він завжди намагався по змозі залагоджувати їх мирно. І цього разу він вирішив не відступати від свого правила, дарма що Марина була настроєна явно вороже.

— Я гадаю, найкраще буде, якщо ми махнемо рукою на всю цю справу,— сказав він.— В усякому разі, тепер ми їх не зловимо, вони вже за кілька миль звідси. Та й містер Блек зняв оскарження. Ви тільки поговоріть зі своїм служником, нехай він буде обачніший, якщо не хоче халепи собі на голову.

— А що ви збираєтеся вчинити з нянькою? Блекам, здається, вигідно мати її тут, щоб могти собі вечорами виходити з дому, отож вони й не питають нічого. Але ж це справжня ганьба — дівчинка її віку живе в одній кімнаті з чоловіками!

— Так не годиться, не годиться,— погодився полісмен.— Ось я побалакаю з містером Блеком.

Полісмен чемно попрощався.

Цього вечора Марина розважила душу, написавши подрузі в Англію довгого листа, в якому повно було таких термінів, як «поліційна держава», «деспотизм» і «фашизм». Подруга відповіла на листа досить благодушно — мовляв, вона розуміє, що гарячий клімат трохи виводить з рівноваги, але вона має надію, що Марина більше дбатиме про себе, кінець кінцем треба ж бо зберігати почуття міри.

Власне, наступного ранку Марина й сама вже дивувалася, як це вона дозволила собі рознервуватися через такий ідіотський інцидент. Ну й країна! Якщо вона не триматиме себе в руках, то впадатиме в істерію так само легко, як от хоча б містер Блек. Але коли вже збираєшся тут постійно жити, то треба пристосуватися...

Чарлі був сповнений вдячності й каяття. Раз у раз він повторював:

— Дякую вам, пані. Дякую вам.— Він приніс їй у подарунок трохи городини й сказав: — Ви мені батько й мати.— Марина була глибоко зворушена. Він повів кругом очима й мовив напівсумно, напівжартома: — Поліція — недобра, пані.

Виявилося, що Чарлі ночував в одного товариша за кілька вулиць далі: він боявся, що прийде поліція і забере його в тюрму. Бо, на думку Чарлі, поліція лише для цього й існувала. Марина спробувала пояснити йому, що людину не забирають у тюрму, не провівши спершу таке чи інше розслідування, але він тільки дивився на неї непевно, наче вона брала його на кпини. Отож вона відмовилася від свого наміру.

А Тереза? Вона й далі працювала у Блеків. Через кілька днів, вимикаючи перед сном світло, Марина побачила, як Тереза прошмигнула в кімнатку Чарлі .Марина нічого на це не сказала. Бо чого, власне, можна було сподіватися?

А Чарлі ставився до Марини як до свого прибічника. Якось прислуговуючи за столом і простягаючи руку понад її нахиленою головою, щоб подати городину з лівого боку, як того вимагав етикет, він зауважив:

— Ця Тереза — вона дуже гарна, пані.

— Дуже гарна,— погодилася Марина, сидячи боком, у дуже незручній позиції.

— Тереза каже, чи не дала б пані їй яке-небудь плаття?

— Я подивлюся, може, що знайду,— відповіла Марина, помовчавши.

— Дуже дякую вам, пані, дуже дякую.

Чарлі справді був сповнений вдячності, але, мабуть, саме такої відповіді й чекав. І дякував він не так, лише для форми — ні, в його словах звучала та вдячність, яку відчувають, скажімо, до своїх батьків,

від яких сподіваються подібної доброти, і навіть вважають її обов'язковою.

Наступного ранку, коли Марина й Філіп, лежачи в ліжку, силкувалися заснути під бадьорий гамір прибирання в сусідній кімнаті, до складу якого входило також пронизливе й жваве посвистування, раптом почувся лункий тріск.

— А, щоб йому біс,— пробурмотів Філіп, повертаючись на другий бік і натягаючи укривало на вуха.

— Може, йому пощастило розбити ту картину? — висловила надію Марина.

Вона накинула халат і пройшла в передню кімнату. На підлозі лежали уламки білої порцеляни — рештки її улюбленої вази, яку вона привезла з самої Англії. Над уламками стояв Чарлі.

— Мені дуже шкода, пані,— сказав він бадьоро покаянним тоном.

Але ж ця ваза стояла на полиці високо над головою Чарлі, і щоб розбити її, треба було неабиякого акробатичного хисту... Марина взяла себе в руки. Кінець кінцем, це тільки ваза. Щоправда, її улюблена ваза, вона зберігала цю вазу десять років... Марина стояла на порозі, стиснувши зуби, щоб не сказати всіх тих сердитих слів, які рвалися їй з язика, і дивлячись, як безтурботно змітав Чарлі уламки на купу. Він підвів голову, побачив її вираз і хутко промовив, цього разу щиро вболіваючи:

— Мені шкода, пані, дуже, дуже шкода.— І додав, щоб її втішити. — Але картина лишилася ціла.

Він втупив захоплений погляд у гірську худобу, зображення якої явно вважав за найдорожчу річ у кімнаті.

— Атож,— озвалася Марина, стримавши бажання сказати: «Чарлі, якби ти розбив цю картину, я б тобі подякувала».— Ну що ж... так уже й буде. Тільки позбирай ці всі уламки.

— Добре, пані, дякую вам,— бадьоро сказав Чарлі, і Марина вийшла, дивуючись подумки, як це вона довела себе до такого стану, що не може розсердитись на власного служника, хоч має на це всі законні підстави. Повернувшися знову в цю кімнату через якийсь час, щоб запитати Чарлі, чому він так забарився із сніданком, вона побачила, що той і досі стоїть перед картиною.

— Дуже гарна картина,— сказав він, неохоче виходячи з кімнати.— Шість волів. Шість здорових гарних волів на одній картині!

Перед полуднем Чарлі впорався з роботою у квартирі. Марина сказала йому, що хоче пекти, і він наклав дров у старосвітську грубку, розтопив вогонь і, насвистуючи, подався надвір. Марина стояла біля вікна, замішувала тісто і часом поглядала на подвір'я.

Чарлі, вийшовши з будинку, всівся під деревом на товстій колоді, простяг ноги і примостив між коліньми невеличке дзеркальце. Тоді видобув здоровий металевий гребінець і став розчісуватись, намагаючись пригладити свою густу чуприну, щоб вона лежала гладко, як у білих людей. Сидів він спиною до подвір'я.

Незабаром надвір вийшла Тереза з великою емальованою мискою випраної білизни. На ній була подарована Мариною сукня. Ця стара чорна вечірня сукня вільно звисала на худорлявих литках Терези, отож у поясі дівчина підперезалася довгою бавовняною стрічкою. Вишукана сукня внаслідок такого ставлення набула якогось мішкуватого й старомодного вигляду; Тереза в ній скидалася на пустотливе дівчисько в одежі літньої матрони. Вона постояла біля мотузки, втупившись у спину

Чарлі, і почала поволі розвішувати білизну, раз у раз позираючи в його бік.

Чарлі начебто не завважував дівчини. Аж це раптом вираз зосередженого самозамилування на його обличчі зник і він став лагідно поколихувати дзеркальце в себе між коліньми, через що промінь сонця відбився від нього спершу на гіллі над головою в Чарлі, тоді перебіг закуреним подвір'ям до ніг дівчини й піднявся вгору по її тілу. Промінчик світла пурхав немов метелик навколо неї, поки врешті вмостився на обличчі. Дівчина застигла на місці, стоячи з заплющеними очима, а надокучливе світло бликало в неї на повіках. Потім вона розплющила очі й обурено вигукнула:

— Годі!

Чарлі не ворухнувся. Він тримав коліньми дзеркальце трохи навскоси, щоб самому бачити Терезу, і вдавав, ніби дуже заклопотаний своїм проділом. Кілька секунд вони продержалися в цих позах: Чарлі, втупившись у дзеркальце, а Тереза, докірливо дивлячись на хлопця. Нарешті він сховав дзеркальце в кишеню, задоволено позіхнув і, заклавши руки за голову, став погойдуватись взад-вперед на колоді.

Тереза в задумі дивилася на нього. А що він уже не міг її бачити, на мить підскочила до живоплоту, зірвала багряну квітку гібіскусу й вернулася до мотузки, де знов заходилася розвішувати білизну, затиснувши губами квітку.

Чарлі підвівся, все ще тримаючи руки на потилиці, і плавно полинув у танцювальному русі по опроміненій сонцем пилюзі серед опалого листя й поліняк. Передполудень був яскравий і живлющий, небо блакитне й свіже, як море, і ця ідилічна сцена, правду кажучи, зворушила Марину до глибини душі.

Танцюючи, Чарлі опустив плечі, крутнувся, і руки його зарухалися в тому самому ритмі, що й ноги. То рвучко шарпаючись, то з хизуванням застигаючи в якійсь позі, він повільно наближався до середини подвір'я, наче зовсім не свідомий присутності Терези.

З будинку почувся окрик:

— Терезо!

Чарлі оглянувся й хутко пірнув у свою кімнатинку. Дівчина, лишившись сама, втупила погляд у двері, за якими він зник, зітхнула й ледь помітно закліпала очима проти сонця. Знову почувся окрик:

— Терезо, ти що, цілий день промарудишся з пранням?

Дівчина встромила квітку поміж цупких пасемків волосся у себе на голові й нахилилась над мискою, що стояла в поросі. Білизна тріпотіла й надималася круг неї, аж здавалося, ніби її невисока гнучка постать борюкається з великими недоладними простирадлами. Чарлі вискочив з дверей своєї кімнатинки й прожогом метнувся до живоплоту, щоб його не встигла помітити місіс Блек. Потім зупинився й став придивлятися до Терези, яка все ще змагалася з білизною. Він свиснув, але вона не звернула на нього ніякої уваги. Він свиснув знову, змінивши мотив. Довга нота розчинилася в танцювальній мелодії, і Чарлі звільна рушив уздовж живоплоту, при кожному кроці різко переносячи центр ваги тіла з однієї ноги на другу. Це був майже танець: сідниці Чарлі то різко випиналися назад, то втягувалися, коли він підносив вигнуті коліна. Дівчина стояла непорушно, втуплена в Чарлі, пройнята болісною нерішучістю. Раптом вона хутко зиркнула через плече на будинок і побігла через подвір'я до Чарлі. Опинившись на хвильку в безпеці під живоплотом, вони винувато розгляділіс, чи хтось не стежить

за ними. За фіранкою в одному вікні вони побачили Марину — поважне англійське обличчя, виразно заклопотане якоюсь гострою моральною проблемою. Але вона була їхнім спільником. Хіба ж то не вона виряту вала Чарлі від поліції? А крім того, її обличчя відразу й зникло.

Сховавшись за фіранкою, Марина бачила, як вони обоє усміхнено дивились одне на одного. Потім дівчина закинула голову й відвернулася. Вона зірвала з живоплоту ще одну квітку, затисла її губами й стала легенько поколихувати станом, кидаючи через плече провокаційні погляди — трохи зневажливі, трохи спокусливі. В очах Марини це було так, наче якесь шалапутне негреня грало роль кокетки; Чарлі, однак, дивився на дівчину схвально й широко усміхаючись. Нараз Тереза подалась до кімнатки Чарлі, і він, не кваплячись, владною ходою рушив за нею. Двері зачинилися.

Марина відчула, що її проймає лють. Та це ж дико!

— Філіпе,— енергійно заявила вона того вечора,— ми повинні щось зробити!

— А що? — практичним тоном запитав Філіп.

Ніякої розважливої відповіді Марина не могла придумати. Філіп виклав їй коротеньку лекцію на тему місцевої африканської людності, яка перебуває напівдорозі між племінним суспільством і сучасним індустріалізованим світом. Проблему, звісна річ, треба розв'язувати в принципі. Оскільки він є фахівцем з грунтів, цей принцип, на його думку, полягає в раціональному ставленні до землі. (Якби він був священнослужителем, цей принцип полягав би в належному ставленні до того бога, представником якого йому випало бути; якби він був авторитетом з питань фінансів, вихід бачив би у врегулюванні грошообігу — в наші дні від фахівців дуже мало пожитку.) Філіпові все було ясне, мов день. Ці люди не мають найменшого поняття, як господарювати на землі. Вони повинні відмовитись від своїх давніх уявлень, які виникли ще в ті часи, коли плем'я виснажувало одну ділянку землі й перебиралося на іншу; вони повинні навчитися зберігати грунт і насамперед — ставитись до худоби не як до своєрідної духовної валюти, а як до органічного складника сільського господарства. (Слово «органічний» раз у раз повторювалось у Філіповій лекції.) Коли цього буде досягнуто, решта налагодиться сама собою...

— Але тим часом, Філіпе, цілком можливо, що з Терезою щось може статись, а їй же тільки п'ятнадцять років, а то й менше...

Філіп трохи розгубився, переходячи з рівня, на якому провадив свої міркування, до рівня Терези. Жінки завжди міркують надто конкретно! Відповідь його прозвучала дещо сухувато:

— Але ж, моя старенька, чого іншого можна сподіватися в перехідний період?

Те, чого можна було побоюватися, таки справді сталося, і то невдовзі. З кінця в кінець будинку № 138 по Сесіль Джон Родс гомінливо прокотилася хвиля пліток і захопленого обурення. Тереза, та, що служить у Блеків, догралася; цим дівчатам не знайома ніяка цнота, вони чисто як ті дикунки; крім того, Тереза ще й злодійка: вона носить одежу, яку місіс Блек їй не давала. Марина сходила до місіс Блек з офіційним візитом, щоб пояснити, що це вона дала Терезі кілька суконь. Атмосфера цим, однак, не прояснилась. Мешканців будинку не цікавило, до якої міри Тереза деградувала і хто в цьому завинив. Загальна думка була така, що як не Тереза, то хтось би інший. Крадіжка, незаконне співжиття і т. п. навіть потрібні, щоб зберігалася належна

рівновага між чорними й білими, а тепер ця рівновага порушилася. І зробила це зовсім не Тереза, яка тільки виконала визначену їй роль, а Марина, якій конче закортіло скаламучувати своїми фабіанськими благодійствами цілком ясну ситуацію.

Місіс Блек зустріла Марину чемно, але неприязно й недовірливо. Вона сказала:

— Що ж, якщо це ви дали їй ті сукні, тоді все гаразд.— І додала: — Але це не усуває того, що вона зробила, еге ж?

Марина не змогла нічого відповісти. Білі жінки в будинку ще кілька днів пліткували й обмінювалися словами осуду — кінець кінцем треба ж про щось говорити. Однак місіс Блек навіть і не подумала вигнати Терезу, цю розпусницю, яка й далі — так само добродушно і справно — доглядала дітей своєї господині, щоб та мала час на плітки та чаювання.

Отож Марина, яка вже снувала плани, як вирятувати Терезу, коли її викинуть з роботи, побачила, що це зовсім не потрібно. Час від часу місіс Блек розпливалася в докорах та повчаннях про гріх, тоді Тереза плакала, мов дитя, яким вона, власне, й була, і терла собі очі кулаками. А за п'ять хвилин знову допомагала своїй пані купати дитину або фліртувала з Чарлі на дворі.

Головних винуватців увесь цей скандал, здавалося, найменше обходив. Минали дні, і от якось Марина таки спитала Чарлі:

— Усе це добре, але що ж ти збираєшся робити?

— Прошу? — здивувався Чарлі. Він цілком щиро не розумів, про що мова.

— З Терезою,— суворо сказала Марина.

— Тереза? В неї буде дитина,— відповів Чарлі; силкуючись прибрати покутнього вигляду, він спромігся лише на вираз гордощів.

— Це дуже добре,— сказала Марина. Чарлі й далі замітав веранду, всміхаючись сам до себе.— Але, Чарлі...— Почала вона знову.

— Прошу? — озвався Чарлі і, спершись на щітку, став чекати, що скаже Марина.

— Ти ж не можеш облишити все так, як є. І що станеться з дитиною, коли вона народиться?

Обличчя його спохмурніло, він зітхнув, але за хвильку знов заходився підмітати, тільки повільніше, ніж перше.

Раптом Марина тупнула ногою й сказала:

— Чарлі, хіба так годиться! — Вона була не на жарт розгнівана.

— Пані,— докірливо мовив Чарлі.

— Кожен має свою втіху,— сказала Марина.— Ви з Терезою тішитесь одне одним, усі ці жінки чудово собі збавляють час у пересудах, і єдине, про що ніхто не подумав, це дитина.— Після паузи, не діждавшись від Чарлі відповіді, вона повела далі: — Ви ж з Терезою, мабуть, гадаєте, що це цілком нормально, коли дитина народиться тут, і тоді ви обоє, і дитина, і Фебруарі і всі інші твої приятелі, яким нема де подітися, житимете всі разом у тій кімнатці. Але ж це жахіття, Чарлі.

Він знизав плечима, наче хотів сказати: «Так, але ж чим тут зарадиш?»

— Хіба Тереза не може повернутися до свого батька?

Обличчя Чарлі зібгалося від гніву.

— Терезин батько — недобрий. Тереза мусить працювати, заробляти гроші для батька.

— А-а.

Чарлі чекав; здавалося, він чекав, що Марина знайде для нього вихід. Поза його промовляла: «Я маю до вас необмежену довіру, я покладаюся на вас».

— Серед інших служників у будинку є такі, що одружені?

— Є, пані.

— А де їхні жінки?

— Вдома.

Це означало: в краалях, у резерваціях для тубільців. Але Марина мала на увазі не законних жінок, тих, що звичайно жили серед свого роду і що їх чоловіки бачили, може, один місяць на рік або й на два роки. Вона мала на увазі таких жінок, як Тереза, тих, що мешкали в місті.

— Послухай-но, Чарлі. Ти повинен бути розважливіший. Як складається доля таких дівчат, як Тереза, коли в них з'являються діти? Де вони живуть?

Він знову знизав плечима, мовляв: «Живуть, як можуть, і хіба це моя вина, що білі, коли ми в них працюємо, не дозволяють нам мати з собою свої сім'ї?» Раптом він неохоче кинув:

— Нянька в сусідньому будинку теж має дитину і працює.

— А де її дитина?

Чарлі кивнув головою в бік приміщення для служників сусіднього будинку.

— Її баас знає, що в неї дитина?

Чарлі ніяково одвів погляд убік.

— Ну, а якщо поліція довідається?

Він глянув на неї, і вона зрозуміла його погляд.

— А хто батько тієї дитини?

Чарлі ще раз одвів погляд убік; запала ніякова мовчанка. Потім він знову заходився підмітати веранду.

— Чарлі! — обурено вигукнула Марина.

Тіло Чарлі напружилося, так наче він наготувався до оборони; лице спохмурніло, на ньому проступило невдоволення. Марина категорично заявила:

— Ти повинен одружитися з Терезою. Не можна без кінця виробляти такі речі.

— У мене є жінка в краалі,— сказав Чарлі.

— Але ж тобі ніщо не забороняє мати їх дві, правда?

Чарлі пояснив, що не виплатив ще усього за першу жінку.

Марина задумалась на мить.

— Тереза охрещена, так? Вона ж бо навчалася в місті.— Чарлі знизав плечима.— Якби ти одружився з Терезою за християнським звичаєм, тобі б не довелося платити лоболи, розумієш?

Чарлі відповів:

— Християни люблять, коли тільки одна жінка. А Терезин батько — він хоче лоболи.

Марина була в захопленні. Виходить, Чарлі все-таки думав одружитися з Терезою, і це свідчить про чистоту його почуттів. Той факт, що незалежно від одруження становище дитини все одно лишилося б непевним, не відразу дійшов до її свідомості. Вона вся була пройнята моральним схваленням.

— Ну, Чарлі, це вже набагато краще,— з теплотою в голосі мовила вона.

Він трохи здивовано зиркнув на неї і знову знизав плечима.

— А яку лоболу хоче Терезин батько?

— Велику. Він хоче десять голів худоби.

— Що за дурниці! — збуджено вигукнула Марина.— Звідки, на його думку, ти можеш дістати худобу, коли працюєш у місті, і де він її триматиме?

Ці слова начебто образили Чарлі.

— У мене в краалі є гарна худоба,— пояснив він.— У мене є шестеро гарних волів.— Якусь хвилину Чарлі замітав мовчки.— Терезин батько — божевільний, він божевільний стариган. Я сказав йому, що цей рік мені треба віддати трьох волів за мою власну жінку. То де я візьму ще десять волів за Терезу?

Чарлі, так само як і Терезин батько, здавалося, не бачив нічого ненормального в бажанні старої людини, яка мешкає в міському селищі для тубільців, мати худобу. Мимоволі Марина оглянулася, немовби її міг підслухати Філіп: ця розмова роздратувала б його й вкинула у відчай. На щастя, він знову був у відрядженні і саме в цю пору, може, умовляв тубільців в якійсь далекій резервації відмовитись від свого ірраціонального ставлення до «гарних волів», які насправді, дарма що були з самої шкури та кісток, витолочували на порох цілі райони країни.

— А чому ти не запропонуєш батькові Терези трохи грошей? — запитала Марина, глянувши на шовкові, цього разу вже вишневого кольору підв'язки Чарлі.

— Він хоче худоби, а не грошей. Він хоче, щоб Тереза не одружувалась, а працювала на нього.

Чарлі швидко скінчив підмітати веранду, взяв щітку під пахву і, полегшено перевівши подих, пішов собі. Винуватий усміх на його обличчі немов казав: «Я знаю, у вас добрі наміри, але ліпше буде скінчити нашу розмову».

Проте Марина й не думала облишати цієї справи. Вона допитала Терезу, і та, заливаючись слізьми, сказала «так», вона хоче вийти за Чарлі, але її батько вимагає надто велику лоболу. В її очах усе виглядало дуже просто, річ була тільки в лоболі. Перша жінка Чарлі її зовсім не цікавила; крім того, вона, здавалося, не поділяла погляду Чарлі на те, що законна жінка в краалі це одне, а жінки в місті — це щось зовсім інше.

Марина сказала:

— То, може, мені поїхати й поговорити з твоїм батьком?

Тереза сором'язливо схилила голову й дозволила останнім великим сльозинкам скотитися по щоках і впасти в пилюгу.

— Так, пані,— відповіла вона з вдячністю.

Марина повернулася до Чарлі й сказала, що поговорить зі старим. Ця звістка збентежила його.

— Я дам тобі наперед частину твоєї платні, щоб ти міг сплачувати за Терезу пайками,— сказала вона.

Він глянув на свою гарну сорочку і яскраві шкарпетки й зітхнув. Якщо йому доведеться роками оплачувати за Терезу по п'ять шилінгів щомісяця, бо на більшу суму він не спроможний, тоді прощавай його кар'єра чепуруна!

Марина сердито зауважила:

— Так, це все дуже добре, але ти не можеш мати одне й друге заразом.

Він хутко відповів:

— Я піду й побачуся з Терезиним батьком, пані. Я це швидко.

— Думаю, що так буде найкраще,— суворо мовила Марина.

Коли вона розповіла про все це Філіпові, той вибухнув обуренням. Ця історія відбиває в мініатюрі всі основні проблеми країни, заявив він. Уряд далі свого носа нічого не бачить. Саме тому, що й досі дозволено існувати системі лоболи, зберігається традиційно емоційне ставлення до худоби. А через те, що чорні чоловіки не мають змоги жити в місті разом зі своїми родинами, наявність таких повій, як Тереза, неминуча.

— Тереза ніяка не повія,— запротестувала Марина.— Вона в цьому безневинна.

— Звичайно, безневинна, я ж і кажу. Але вона стане повією, це неминуче. Коли Чарлі натішиться з нею, вона знайде собі іншого й наживе від нього ще одну дитину або й дві, і так далі...

— Ти говориш про Терезу так, ніби вона просто статистична одиниця,— зауважила Марина.

Філіп знизав плечима. Це знизування плечима виражало розумове ставлення, яке невдовзі поділятиме й Марина, але поки що вона цього не здатна була збагнути.

Тим часом Марина дуже переймалася долею Терези і через кілька днів запитала Чарлі:

— То як, ти бачив Терезиного батька? Що він сказав?

— Він хоче худоби.

— Ні, ніякої худоби він не дістане.

— Еге ж,— пожвавішав Чарлі.— Моя законна жінка коштує шість волів. Торік я заплатив трьох. Ще трьох заплачу цей рік, коли поїду додому.

— А коли ти поїдеш?

— Коли повернеться місіс Скіннер. Вона недобра. Не така, як ви, пані, ви мені — батько й матір.— При цих словах він обдарував її своєю зворушливою вдячною усмішкою.

— А що буде з Терезою?

— Вона лишиться тут.— Після довгої заклопотаної мовчанки Чарлі додав: — Вона моя міська жінка. Я повернуся до Терези.

Ця думка наче підбадьорила його.

І таки й справді здавалося, що він любить дівчину. З кухонного вікна Марина бачила, як у вільні від роботи хвилини вони сиділи рядком на товстій колоді під деревом — на них любо було подивитися. Така мила картина! «Це все дуже добре...» — казала Марина в думці, пройнята неспокоєм.

Минуло кілька днів. Одного ранку Марина застала Чарлі, як він у передній кімнаті стояв перед картиною й дивився на неї не з побожним захопленням, а з певним занепокоєнням. Коли вона ввійшла, Чарлі зразу ж узявся до своєї роботи, але Марина бачила, що він хоче щось їй сказати.

— Пані...

— Ну, що в тебе?

— Ця картина коштує багато грошей?

— Колись, мабуть, коштувала.

— І худоба коштує багато грошей, пані.

— Це правда, Чарлі.

— Якби ви продали цю картину, то за скільки?

— Але ж це картина місіс Скіннер.

Чарлі розчаровано похнюпився.

— Справді, пані,— ввічливо сказав він і одвернувся.

— Але стривай, Чарлі... Навіщо тобі ця картина?

— Та так, пані.— Він уже виходив з кімнати.

— Зачекай хвилинку. Може, вона тобі справді потрібна?

— О, так! — Лице його освітила радість. Він міцно стис руки, поглядаючи на картину.— О, так, так, пані.

— А що б ти з нею зробив? Тримав у своїй кімнаті?

— Я віддав би її Терезиному батькові.

— Що-о ?! — промовила Марина. Поволі до неї дійшла суть його задуму.— Розумію...— І, помовчавши, додала: — Я розумію...— Вона подивилась на його сповнене надії лице, пригадала місіс Скіннер і раптом сказала, пройнята злостивою втіхою: — Я подарую її тобі, Чарлі.

— Пані! — вигукнув Чарлі. Він навіть ступив мимоволі кілька дрібних кроків, як у танці.— Дякую вам, пані, дякую!

Вона була врадувана не менше, ніж він. З хвилину вони стояли, широко всміхаючись одне до одного.

— Я скажу місіс Скіннер, що картина у мене розбилася,— пояснила Марина. Чарлі підійшов до стіни і підніс руки, обережно торкнувшись великої різьбленої рами.— Тільки стережися, щоб не розбив, поки віддаси її Терезиному батькові.— Чарлі аж заточився, знімаючи картину.— Стривай! — раптом вигукнула Марина. Він зупинився і став чемно чекати, побоюючись, що господиня передумає і відбере дарунок назад.— Ти ж не можеш нести таку важку річ до самого селища для тубільців. Я завезу її тобі машиною.

— Пані,— пробурмотів Чарлі.— Пані...— Потім безпорадно озирнувся, шукаючи що-небудь чи кого-небудь, з ким би поділитися своєю радістю, і кинув: — Зараз скажу Терезі!.. — І гайнув з кімнати, мов хлопчисько-школяр.

Марина пішла до місіс Блек і попросила, щоб та надвечір відпустила Терезу.

— Вона була вільна вчора пополудні,— різко відповіла місіс Блек.

— Тереза має вийти заміж за Чарлі,— пояснила Марина.

— А хіба вона не може вийти за нього наступного четверга?

— Не може, бо я одвезу їх обох в селище до її батька, і...

Місіс Блек обурилася:

— Вона повинна сама мене попросити!

— Мені здається,— сказала Марина своїм високим шорстким голосом, відповідаючи не на слова сусідки, а на те, що крилося за ними,— мені здається, що коли береш у найми п'ятнадцятилітнє дівча, як мінімум треба відчувати відповідальність за нього. І дуже дивно, що ви ніколи й поняття не мали, що вона робить і де живе і що тепер збирається заміж.

— Ви що, слів не розумієте? — спитала місіс Блек солоденько всміхаючись.— Я ж не кажу, що вона не повинна виходити заміж: вона повинна була зробити це раніше, ось що я кажу.

Марина повернулася до себе, відчуваючи за спиною обурений сусідчин погляд: «Якого, мовляв, чорта вона вдає з себе велике цабе?!»

Коли пополудні того самого дня Марина й Філіп підійшли до ваговоза, що чекав біля хвіртки, Тереза й Чарлі вже сиділи в кузові, обережно тримаючи картину на колінах. Двоє білих сіли в кабіну, і Марина, стривожено глянувши крізь віконце, сказала Філіпові:

— Вези обережно, любий, Терезі не можна, щоб її підкидало.

— Їй було б тільки на користь, якби її підкинуло,— понуро відповів Філіп. Він дуже неохоче погодився супроводити Марину.— Не розумію, чого ти сподіваєшся цим досягти,— сказав він. А проте таки поїхав з нею, хоч і був явно роздратований.

Вони їхали по обсаджених деревами тінявих вулицях через діловий район, де все було модерне й бетонне, повз квартали нетрищ, в яких мешкали кольорові, повз заводські дільниці, де курився дим, зависаючи над головами, повз кладовище, де між дерев біліли янголи та хрести. Так вони проїжджали ті самі п'ять миль, що їх Тереза мала проходити щодня на роботу й з роботи. Коли машина звернула з головної дороги в селище для тубільців, все як стій змінилося. Тут не було ні гудронованого шосе, ні алей з прегарними деревами. Закурені дороги й стежки збігалися з усіх напрямів до центру, де була житлова ділянка. Безмежне блакитне небо ховалося за рудявим серпанком. Курява забарвила в брунатний колір дерева вельду, осідала на губах і на язиці. Машину тепер трясло й підкидало. Марина оглянулася й побачила, як сповзають з сидіння під тягарем картини Чарлі й Тереза, як їх підкидає і вони хапаються одне за одного, щоб не впасти, і сміються, врадувані безплатним катанням. Тереза вперше в житті їхала в машині білої людини; вона раз по раз махала рукою й гукала тонким голосом до чорної дітлашні, що бігла за ними.

Підскакуючи на вибоїнах, вони їхали швидко, щоб утекти від струмків куряви, які, прискаючи з-під коліс, перетворювалися позад них у вихристу руду хмару. Дорослі тубільці, що знічев'я тинялися туди-сюди, зі злістю й лайкою сахалися вбік. Незабаром машина опинилася в районі, що скидався на дешеву копію міста білих: маленькі хатки стояли по кварталах, відокремлених курними вуличками. Це були двокімнатні халупи під бляхою, що стала ніздрюватою на сонці. Марина сердито промовила:

— Яка бридота, яке жахіття!

Якби вона знала, що ці хатки є наслідком багаторічної кампанії місцевих лібералів проти громадської думки білого населення, яке вперто трималося погляду, що будинки для тубільців це ще один прояв занесеного з Англії фабіанського духу, який розбещує чесного й незіпсутого дикуна,— вона виявила б більшу повагу до них. Скоро новий район залишився позаду і вони опинилися серед повіток та клунь, що в кожній з них мешкало по кільканадцять робітників. Це видовище страшенно обурило Марину. А тим часом Тереза й Чарлі, сміючись наче двійко дітлахів, силкувалися вдержати на колінах картину, що мов на злість сповзала то в один бік, то в другий.

— Спитай Чарлі, куди їхати далі,— озвався Філіп.

Марина стала стукати в шибку, аж поки Чарлі обернувся, придивляючись до її жестів, і зрозумівши, чого від нього хочуть, показав великим пальцем у потрібному напрямку. І знову потяглися цегляні хатки, на порозі яких гуртами стояли тубільці — вони байдуже дивились на ваговіз, а коли помічали, що це урядова машина, очі в них робилися пильні й насторожені. Нарешті, загородивши дорогу, виросла дротяна огорожа. Марина оглянулася на Чарлі й побачила, що він дає знак зупинитися. Філіп під'їхав ваговозом під огорожу, Чарлі й Тереза вискочили з кузова, підійшли до кабіни, і Чарлі сказав таким тоном, наче вибачався:

— Далі треба йти пішки, пані.

Всі вчотирьох пролізли крізь дірку в огорожі й опинилися перед схилом, густо порослим брудною травою; край схилу на березі невеликої річки видніло кілька хатин.

Чарлі показав рукою в той бік і разом з Терезою рушив попереду. Картину він ніс на плечах, згинаючись під її тягарем. Пройшли через траву, що виділяла неприємний запах і була вкрита хмарою мух, і дісталися до ще однієї піщаної ділянки, на якій де-не-де стояли будиночки, вірніш, не будиночки, а халупи, якісь чудернацькі хижки, зліплені з усього, що тільки попадало під руку — стіни в них були з мішковини, або з ящиків, дахи з розплесканих бляшанок та шматків іншого залізяччя.

— А що буває, коли йде дощ? — спитала Марина, пробираючись поміж цих осель, серед курей, що бабралися в поросі, і тубільних дворняжок, що зустрічали їх гарчанням. Вона відчувала себе вкрай пригніченою, немов щось у ній казало: «Навіщо все це?» Бо ж офіційно всієї цієї ділянки навіть не існувало. Згідно з законом усі робітники й челядь повинні були мешкати в спеціальних селищах для тубільців чи у відповідних районах передмість. Однак там завжди бракувало місця, отож тубільці повсюди селилися в таких нашвидку зліплених пристанищах, хоч їм і не дозволялося в них пробувати. Туди щохвилини могла заявитись поліція і всіх заарештувати. Насправді поліція не часто їх турбувала, бо ж білим потрібні служники, а тим треба десь жити, і так воно все й тяглося рік за роком. Час від часу уряд планував нову житлову ділянку. На папері місто білих з усіх боків оточували чепурні нові поселення для чорних. Одне навіть було збудоване, і туди возили критично настроєних гостей (як правило — фабіанців з-за моря), на яких це справляло належне враження. А цих нетрищ ніхто сторонній зроду-віку не бачив. Отож так і повелося: день у день чорні приходили зі своїх резерваций, зі своїх краалів до міста білих людей, ваблені блиском грошей, кінотеатрами, гарною одежею, приходили тисячами — ніхто не знає, скільки саме їх прибувало,— і якось влаштовували собі життя в цих халупах. І все це так і лишатиметься, доки голос таких, як місіс Блек, містер Блек чи місіс Понд, має силу.

Пройнята понурим розпачем, Марина зупинилася разом з Філіпом перед невеличкою хижкою, абияк стуленою з ребристої бляхи,— хижка стояла серед піску, мов дитячий картковий будиночок. На стиках стіни були перев'язані мотузкою, а шматки бляхи, які правили за покрівлю, були пригнічені великими каменюками, щоб дах не знесло при першому подуві вітру.

— Це тут, пані,— сказав Чарлі й підштовхнув Терезу наперед. Вона несміливо підійшла до темного довгастого отвору, тобто до дверей, нахилилася всередину й промовила кілька слів рідною мовою. За хвилину з хатини показався, зігнувшись у дверях, літній чоловік. Можливо, він був і не дуже старий — годі було знати. Худий і високий, зі зморшкуватим і сердитим обличчям, він підвів очі з-під важких повік і пильно придивився до Марини й Філіпа. На Чарлі він кинув довгий, сповнений ворожнечі погляд і одвернувся. На ньому були старі штани кольору хакі й стара заяложена трикотажна сорочка, що не закривала довгих жилавих рук. На шиї та плечах виразно проступали під шкірою кістки та м'язи, напнуті й вузлуваті.

Тереза, сором'язливо всміхаючись, показала на Філіпа й Марину; старий промовив якесь вітання, але він був розгніваний і не хотів їх бачити, отож обоє білих відступили на крок-два назад.

Тепер на авансцену вийшов Чарлі з картиною. Він обережно прихилив її до бляшаної стіни халупи з таким виглядом, наче казав: «Оце собі бери, і більше нічого від мене не дістанеш». У цьому оточенні дика шотландська худоба немов трохи змаліла. Картина, що блиском свого широченного скла, важкою різьбленою рамою домінувала в кімнаті над усім, тут уже не здавалась такою монументальною. Худоба навіть набрала якось абсурдного вигляду — кудлаті створіння, стоячи в ковбанях, повних призахідного сонця, наче з викликом витріщалися на людський гурт. Старий подивився на картину і сердито сказав щось Терезі. На її обличчі з'явився острах, вона виступила наперед, розв'язуючи шматяний вузлик, видобутий зі складки на поясі. Діставши дещицю дріб'язку — всього зо три шилінги — вона простягла його батькові. Старий узяв гроші, зневажливо потрусив у долоні й сховав до кишені. Потім сплюнув на знак своєї зневаги. І знову заговорив до Терези — кинув кілька коротких сердитих речень, а тоді махнув обома руками, наче відштовхував щось від себе. Тереза зайшлася плачем і, зіщулившись, ступила ближче до Чарлі. Чарлі поклав руку дівчині на плече і погладив її, потім залишив Терезу стояти одну, а сам підійшов до тестя. Він усміхався і переконував старого в чомусь, показуючи на Філіпа й Марину. Старий мовчки слухав, не підводячи очей. Потім зиркнув скоса на велику картину, і очі його зблиснули; Чарлі змовк, і погляди всіх звернулися в бік картини.

Тоді заговорив старий; голос його змінився, став сумний і безнадійний. Він розповідав про те, як сватався до своєї другої жінки, Терезиної матері. Розказував про своє довге залицяння у згоді з давніми звичаями, про те, як було погоджено шлюб після багатьох взаємних подарунків та інших виявів взаємоповаги між родами, про те, як було вибрано худобу,— десять здорових волів, отяжілих від доброї паші; розказував, як він переганяв ту худобу до родини Терезиної матері, як дбав про волів, щоб не знесиліли й не схудли дорогою. Звертаючись до двох молодих людей, він нагадував їм, та й собі теж, про часи, коли кожен вчинок мав свій глибший зміст, своє значення; він закликав їх порівняти їхнє ганебне поводження з гідністю його власного шлюбу, символізованого худобою, що її не можна було розуміти як гроші, як ціну, заплачену за жінку,— зовсім ні! Худоба ця означала набагато більше: вона була виявом доброзичливості, прикметою спілки двох родів, запевненням у належному догляді за жінкою, визнанням того, що ця жінка дуже дорога для своїх родичів, і що її відхід зубожить родину,— худоба була всім цим і ще багато чим іншим. Старий дивився на Чарлі й Терезу і немов запитував: «А що ж ви? Що ви супроти тих, якими ми були тоді?» Нарешті він ще раз сплюнув, підняв картину й подався в темінь своєї халупи. Їм було видно, як старий роздивляється картину. Вона йому подобалась, він і справді був по-своєму втішений. Та невдовзі він прихилив картину до бляшаної стіни й повернувся до своєї колишньої пози: накинув укривало собі на голову й плечі і, присівши навпочіпки перед дверима всередині халупи, став дивитися надвір, але так, наче вже зовсім не бачив гостей і не мав наміру будь-як виявляти свою увагу до них.

Гості — всі четверо — стояли й дивились одне на одного.

Марина почувала себе страшенно по-дурному. То оце й усе? Відповідь прийшла від Філіпа, котрий мовив грубуватим, хоч трохи й розгубленим тоном:

— Ну, ось і маєш своє весілля.

Тереза й Чарлі держали одне одного за руки і трохи збентежено поглядали на білих. Хвилина й справді була бентежна — все скінчилося, відтепер молодята були одружені, і залагодила цю справу Марина. А що далі?

Постала й нагальніша проблема. До вечора було ще далеко, сонце стояло високо, обіцяючи ще кілька годин світла, і молодята, очевидно, хотіли б побути удвох. Марина спитала:

— Ви повернетеся з нами машиною, чи прийдете згодом?

Молоді переговорили між собою рідною мовою, і Чарлі винувато мовив:

— Дякуємо вам, пані, ми залишимося.

— У Терезиного батька?

Чарлі відповів:

— Йому тепер не потрібна Тереза. Він каже, що Тереза може йти собі геть. Він не хоче Терези.

Філіп зауважив:

— Не переживай, Марино, він прийме її, і гроші її теж забере.

Філіп засміявся, а Марину охопила злість через цей його сміх.

— Він дуже сердитий, пані,— сказав Чарлі, засміявшись і собі, щоправда, дещо збентежено.

А старий усе сидів непорушно, дивлячись кудись повз них. Кутики його очей обсіли мухи, але він не підносив руки, щоб їх відігнати.

— Що ж...— промовила Марина.— Ми можемо підкинути вас.

Проте було ясно, що Тереза побоюється вертатися зараз: місіс Блек може запрягти її до роботи.

Чарлі й Тереза знову всміхнулися й сказали:

— До побачення. Дякуємо вам, пані. І вам дякуємо, баасе.

Вони повільно рушили по піщаній землі поміж халуп у бік річки, де стояла купка високих цегляних хатин, що нагадували сторожові будки, тільки більші розміром. Там — чого ні Марина, ні Філіп не знали — продавалося нелегальне спиртне: там Тереза й Чарлі знайдуть хрипучий грамофон, що крутитиме танцювальну музику з Америки, там будуть співи, танці, всілякі забави. То було місце, куди найперше кидалася поліція, шукаючи злочинців. Марина подумала, що молодята подались до річки, отож і мовила сама до себе зворушеним тоном:

— Що ж, нехай хоч півдня пробудуть разом, і це вже щось.

— Авжеж,— сухо озвався Філіп.

Вони обоє невідомо чому були сердиті одне на одного. Мовчки вони повернулися до машини й поїхали додому, обмінюючись час від часу ввічливими беззмістовними фразами на байдужі теми.

Наступного дня все було як звичайно. Тереза по-старому працювала в Блеків, а Чарлі, весело насвистуючи, порався в їхній квартирі.

Дуже скоро після цього Марина купила будинок, що нібито задовольняв їх,— миль за сім від центру міста, в новому передмісті. До повернення місіс Скіннер лишалося ще півмісяця, але їм вигідніше було відразу перебратися в нову домівку. Клопіт був тільки з Чарлі. Що він робитиме цей час? Чарлі сказав, що збирається додому, відвідати родину. Йому переказували, що в його першої жінки народилося ще одне дитя, і він хоче його побачити.

— Тоді я віддам тобі твої гроші,— сказала Марина. Вона розраховувалася з ним, ще й накинула зайві десять шилінгів. Хвилина була ніякова. Цей парубок понад два місяці працював у них, їхня доля пере-

плелася певною мірою, а тепер він мусив відійти, зникнути.— Може, коли ти повернешся від своєї родини, знову підеш до мене працювати? — запитала Марина.

Чарлі страшенно зрадів.

— О, так, пані. Місіс Скіннер дуже погана, вона недобра, не те, що ви.

Він жартома скривився і засміявся.

— Я дам тобі нашу адресу.

Марина написала адресу й побачила, як дбайливо Чарлі складає цей клапоть паперу й ховає в конверт, де були вже його офіційне посвідчення, довідка від Марини з поясненням, що він подорожує до своєї родини, і ще одна довідка, написана на його прохання,— список різної одежини, яку дав йому Філіп: Чарлі пояснив, що, як він не матиме такого списку, поліція схопить його й скаже, що він усе те вкрав.

— Що ж, до побачення, Чарлі,— сказала Марина.— Маю надію, що твоя жінка і твоя нова дитина почувають себе добре.

Вона подумала про Терезу, але не нагадала про неї, відчувши, що в ній прокинулася дивна нехіть давати ще якісь поради або пропонувати допомогу. Що станеться з Терезою? Може, вона просто піде з першим-ліпшим чоловіком, що дасть їй пристановище?

— До побачення, пані,— відказав Чарлі.

Він пішов купити за подаровані десять шилінгів нову сорочку для себе і трохи солодощів для Терези. Йому сумно було покидати Терезу. Але, з другого боку, його тішила надія побачити свою першу жінку й нову дитину; за який тиждень він сподівався дійти додому, а може, навіть і швидше, якщо хтось його підвезе.

Проте склалося все інакше.

Місіс Скіннер повернулася раніше, ніж передбачали. Квартиру вона знайшла замкнутою, а ключ у місіс Блек. Усюди було дуже чисто й охайно, але — де ж її улюблена картина? Спершу вона побачила тільки світлу прямокутну пляму на тьмянуватій стіні, а тоді враз подумала про Чарлі. Де він? Нема ніякого сліду. Місіс Скіннер знову ввійшла у квартиру і знайшла листа від Марини; в листі було вісім фунтів за картину, «яку вона ненароком розбила». Власниці картини подумалося, що їй не дали б і десяти шилінгів, якби спробувати ту картину продати, але потім вона вхопилася за вислів «емоційна вартість», і її охопила лють. Де Чарлі? Розглядаючись навколо, вона помітила, що бракує ще дечого. Де її жовта керамічна ваза? Де дерев'яний дверний молоток з написом «Ласкаво просимо, друже»? Де... Вона пішла переговорити з місіс Блек. А невдовзі там зібралася й решта жінок, і місіс Скіннер почула чимало нового про Марину. Нарешті вона сказала:

— Так мені й треба, що впустила до себе іммігрантку. Я повинна була б найняти квартиру вам, моя люба. «Моя люба» — це була місіс Понд. Спільні почуття знову об'єднали обох дам; тривала ворожнеча була забута, а те, що за якийсь тиждень вона спалахне з новою силою, у цю хвилину щирої приязні не мало значення.

Місіс Понд повідомила місіс Скіннер, що бачила, як знамениту картину вантажили на машину. Мабуть, місіс Джайлс продала її, однак ця думка далі не розвинулась, бо обидві сусідки знали, чого картина варта. Ні, Марина, певно, знайшла для неї якийсь вжиток у згоді зі своїм фабіанським світоглядом. Та й чого іншого можна сподіватися від цих білих кафрів?

Скипаючи гнівом, місіс Скіннер кинулася шукати Терезу. І тут

побачила вичепуреного Чарлі, котрий у своєму новому вбранні прийшов попрощатися з Терезою перед далекою дорогою. Місіс Скіннер підскочила, вхопила його за плече й потягла до себе в квартиру.

— Де моя картина? — напосілася вона.

Спершу Чарлі затявся, що нічого не знає про картину. А потім признався, що Марина віддала її йому. Місіс Скіннер відпустила його плече й витріщилась на хлопця. «Але ж це моя картина!..» — хотіла вона сказати. Однак швиденько зважила в думці: вісім фунтів їй неабияк стануть у пригоді, після відпустки, як то звичайно буває, відчувалася скрута з грішми. Отож замість тих слів вона вигукнула:

— Що ти зробив з моєю вазою? І де мій дверний молоток?

Чарлі відповів, що не бачив їх. Кінець кінцем місіс Скіннер викликала поліцію, і пропажу знайшли в клунку Чарлі. За нормальних обставин місіс Скіннер вліпила б винуватцеві потиличника і стягла з його платні п'ять шилінгів Але що в цю справу замішалася картина, то вона віддала хлопця в руки поліції.

У цьому місті, розташованому в самому серці того, що раніше називалося «Чорним Континентом», жінки, які йдуть до крамниць, друкарки, які на хвильку підведуть очі від роботи й глянуть у вікно, чи бізнесмени, які проїжджають у своїх машинах, будь-якої пори дня можуть побачити (якщо схочуть подивитися) черідки скутих наручниками африканців з двома полісменами попереду й двома позаду, за якими безладною гурмою сунуть жінки, що супроводять своїх чоловіків до суду. Це тубільці, затримані за те, що ходили в гості без посвідчень, або мали велосипеди без ліхтариків або ж одяг чи якісь інші речі, що невідомо як у них опинилися. Цих африканців спроваджувано до судів, щоб вони там давали належне пояснення. На них накладають невеликий штраф, який можна замінити ув'язненням. Африканці звичайно вибирають ув'язнення. Адже сплатити десять шилінгів штрафу, коли ти заробляєш двадцять чи тридцять шилінгів на місяць,— то не жарт, тоді як мати задурно харчі й ночівлю цілих півмісяця — то вже щось. Таке залагодження справи задовольняє і другу зацікавлену сторону, бо ув'язнені ремонтуюгь шляхи, косять траву, садять дерева; це все одно, що мати постійний резерв дармової робочої сили.

Одного ранку, заходячи до крамниці в надії купити стіл для нового будинку, Марина ненароком побачила — не звернувши на них особливої уваги — черідку таких африканців у наручниках. Вони сміялися, перемовляючись між собою і з чорними полісменами, що їх конвоювали, і жартівливо вигукували щось до своїх жінок ззаду. Образ вимріяного стола (який вона безуспішно шукала вже кілька днів) виявився дужчим ніж те, що Марина побачила наяву. І лише тоді, коли в'язні пройшли, їй раптом сяйнуло: «Боже милостивий, таж отой чоловік скидається на Чарлі, а дівчина за ним, ота пухкенька з хирлявими ногами, коли дивитися ззаду, дуже схожа на Терезу...»

Черідка тим часом звернула за ріг і зникла з очей. Марина якусь хвилинку думала: «Може, піти пересвідчитись?» Потім з'явилася інша думка: «Дурниці, то мені привиділося. Звичайно, то не Чарлі, він уже досі добрався додому...»

І вона ввійшла до крамниці, щоб купити собі стіл.

З англійської переклав
Ростислав ДОЦЕНКО

ГЕРМАН ГЕССЕ

ВЕСНА

З грозяно-ясних узгір вона
Знову йде по голубій стежині.
Знову звідкись краса вирина —
Квіти любі і пісні пташині.

Знову мене вабить наяву
Лагода й незайманість весняна,
Бо земля, де гостем я живу,
Спадок мій, батьківщина кохана.

ДОЛЯ

Ми розлучилися чогось.
Ми ще дурні й сердиті.
Мов діти, стидом биті.
Зустріться боїмось.

Тим часом шелестять літа
І каяття, й розпуки.
На юні наші луки
Дорога не зверта.

КНИЖКИ

Щастя хочеш, а його
По книжках нема.
До самого себе знов
Прийдеш крадькома.

Місяць там, і зорі там,
Сонце дарове.
Світла ти шукав — воно
В серці десь живе.

Мудрості в книжок питав —
Марно, далебі.
В кожному стеблі вона,
І тому — в тобі.

КВІТКА, ДРЕВО, ПТАХ

Самотієш, серце,
Поміж пекучих дум.
Тебе вітає з прірви
Чорна квітка Сум.

Тягне гілля вгору
Гінке древо Біль.
Невидний птах Вічність
Щебече відтіль.

Квітка Сум безмовна,
Призабула слова.
Росте понад хмарами древо,
А птах щебече й співа.

УСІМА СМЕРТЯМИ

Усіма смертями я вже повмирав,
Усіма смертями ще раз хочу вмерти.
Вмерти смертю деревною в древі,
Вмерти смертю кам'яною в скелі,
Смертю земляною в грунті,
Смертю листяною в шурхітній траві
І кривавою смертю людини.

Квіткою хочу я знов народитись,
Древом, травою хочу я знов народитись,
Птахом і оленем, рибою і метеликом.
І з кожного втілення
Вирве тужливий мене порив
На східці останньої муки,
Вбогої муки людини.

О напружений лук тремтючий,
Коли туги скажений кулак
Буття полюси обидва
Докупи зігнути жадає!
Часто, занадто часто
Від смерті аж до народження
Поцілятимеш ти мене,
Формотворення страдницька дорого,
Формотворення радісна дорого!

МИТЕЦЬ

Що в завзятті юнім я творив,
У вітринах ярмарку сія.
Мимо плине людська течія,—
Ганить, хвалить — ось її мотив.

І ніхто не знає, що вінець,
Ясний ореол з мого чола,
Силу повернув мою внівець.
Тільки жертва марною була.

В МУЗЕЇ ЄГИПЕТСЬКОЇ СКУЛЬПТУРИ

Зверхніми кам'яними очима
Дивитесь ви супокійно й одвічно
На побратимів пізніх, на нас.
Не любов, а вимога осяює
Променисті ваші довершені риси.
Царственні, до сузір'їв подібні,
Виступали колись давно ви
Між храмами, незбагненні,
Святість — далеких богів аромат —
Витає понині довкола ваших облич,
Гідність — довкола колін;
Ваша краса незворушно дихає,
Ваша вітчизна — вічність.
А ми, побратими ваші молодші,
Вовтузимось нерозважно
Все своє непевне життя,
Всім стражданням жаготи,
Кожній біді палючій
Наша тремтлива душа
Відчиняє поспішно двері.
Наша мета — смерть,
Наша віра — зникомість.
Не сягне за обрії часу
Наша благальна подоба.
Втім носимо ж ми так само
Прикмету кревності потайну,
Впечену в душу,
Запідозрюють боги
І відчувають у вас,
Мовчущі образи предковіччя,
Небоязку любов. Лиш погляньте:
Ненависті ми не знаєм
Ні до кого і ні до чого,
Навіть до смерті самої,
Мука і сконання
Зовсім нас не жахають,

Бо навчилися ми
Ще відданіше любити!
Наше серце — то серце птаха,
Серце моря і лісу, і ми звемо
Братами знедолених і рабів,
Звемо пестливо звіра і камінь
І не в тривкому камінні
Переживуть нас подоби
Тлінного цього буття;
Усміхнені, вони будуть
Никнути, і в мінливій
Сонячній пилюзі
Щомиті до радощів і до мук
Воскресатимуть нетерпляче й довічно.

ДВА ВІРШІ З РОМАНУ «ГРА В БІСЕР»

МИЛЬНІ БУЛЬБАШКИ

Роки потрібні, щоб із студій, гадок
І сивини старий таки стулив
Свою достойну працю, а додаток
Узором жартів мудрих розцвітив.

Визнання прагне запальний студент,
По книгозбірнях гибіє, в архівах
Копається — і настає момент:
В трактаті декілька глибин звабливих.

Сидить хлоп'я з тонесеньким стеблом,
Барвисті мильні бульбашки пускає,
І кожна лине, сяє, мов псалом:
Малий всю душу в дмухання вкладає.

Утрьох вони — хлоп'я, студент, сивань —
Витворюють з прашумовини світу
Розкішну мрію, марністю окриту.
Себе в ній радо признає, поглянь,
Одвічне світло — добрий знак палань.

ЧИТАЮЧИ ДРЕВНЬОГО ФІЛОСОФА

Ще вчора блиску повний і принад,
Вчень вікодавніх висновок навиклий
Геть блякне, загубивши сенс і лад,
Мов нотопис, з якого раптом зникли

Діез і ключ. Немов тяжіння щез
Магічний центр — хитається будова.

Замість гармоній — скреготання лез.
Замість осянь — млявість сутінкова.

Старечий лик, що тішив, надив нас,
Відлякує, якщо ми в павутинні
Розумних зморщок, де вогонь не згас,
Близького скону помічаєм тіні.

В щасливу мить, коли життя буяє,
Коли найвище захват піднесе,
Гірка печаль до горла підступає:
Зів'яне, вимре, зогниє ж усе.

Втім над мерців долиною бридкою
Займається болючий і прагнущий
Могутній дух зорею провідною.
Зборовши смерть, стає він невмирущий.

МИРУ НАЗУСТРІЧ

До святкування перемир'я на базельському радіо

З лютого сну, з кривавого хмелю
Прочумавшись, ще сліпі і глухі
Од блискавиць і смертельного ревища битви,
Призвичаєні до жахного,
Кинули свою зброю,
Свою відстрашливу працю
Зморені вояки.

«Миру!» — лунає,
Наче з казки, з марень дитячих.
«Миру!» — навіть радіти
Не важимось ми, плакати ладні.

Бідолашні ми люди,
І на добре й лихе спроможні,
Звірі ми й боги! Як гнобить горе,
Як сором гнобить усіх нас нині!

Та ми надіємось. І серцями
Своїми передчуваємо палко
Чудо любові. Братове!
Браму нам розчиняє
До духовності, до любові,
До всіх утрачених раїв —
Повернення у вітчизну.

Бажайте! Надійтесь! Любіте!
І земля буде ваша знову.

З німецької переклав
Леонід ЧЕРЕВАТЕНКО

1945 р.

ГЕРМАН ГЕССЕ

СТЕПОВИЙ ВОВК

РОМАН

Не можу сказати, що цей намір якось дуже змінив моє життя. Я трохи збайдужів до своїх злигоднів, почав легковажніше ставитись до опіуму й вина, трохи більше цікавитись тим, доки я зможу терпіти,— і це все. Вагоміші наслідки для мене мали інші події того вечора. Я ще не раз перечитував трактат про Степового Вовка, інколи з захватом і вдячністю, ніби з його сторінок промовляв до мене якийсь невидимий чарівник, що мудро керував моєю долею, а інколи з глумом і зневагою, бо мені здавалося, що автор трактату дивився на все надто тверезо й не розумів особливого настрою і напруження, якими було позначене моє життя. Безперечно, те, що в трактаті писалося про «степових вовків» і про самогубців, було влучним, розумним спостереженням над людьми певної категорії, певного типу, дотепною абстракцією; що ж стосується моєї особи, моєї власної душі, то мені здавалося, що в ці тенета її не спіймати,— надто грубо вони були сплетені.

Проте найбільше цікавила мене та галюцинація чи видиво на церковній стіні, дивне оголошення з миготливих світляних літер, що будило в мені такі великі надії й так перегукувалося з трактатом. Мені так багато обіцяно, могутній голос того невідомого світу так розпалив мою цікавість, що я часто й довго думав про все це. І дедалі виразніше промовляло до мене застереження, яке було в тому написі: «Не для всіх!» І далі: «Тільки для божевільних!» Отже, я, мабуть, божевільний, далекий від «усіх», якщо мене досяг цей голос, якщо до мене промовив цей світ. Господи боже, хіба я давно вже не відірвався від того життя, яким живуть усі, від буття й мислення нормальних людей, хіба давно вже не схибнувся, не стою осторонь від них? А все ж таки найглибшими закутками душі я розумів цей заклик, пораду стати божевільним, відкинути розважність, стриманість, міщанську обережність, поринути в бурхливий, не обмежений ніякими законами світ душі, фантазії.

Закінчення. Початок див. «Всесвіт» № 4. 1977 р.

Одного разу, коли я знов марно шукав по вулицях і по майданах того чоловіка з плакатом на держаку і кілька разів проходив повз мур з невидимими дверима, сторожко позираючи на нього, я зустрів біля церкви Святого Мартіна похоронну процесію. Дивлячись на обличчя засмучених родичів, що йшли за катафалком, я подумав: «Де в цьому місті, де в цілому світі живе людина, смерть якої була б для мене втратою? І де є людина, для якої моя смерть щось означала б?» Щоправда, була Еріка, моя коханка, але ми давно жили окремо, рідко зустрічались без того, щоб не посваритися, а тепер я навіть не знав її адреси. Вона часом приходила до мене або я їздив до неї, а що ми обоє були самітні, важкої вдачі люди, у душі і в душевній недузі споріднені, то й наші стосунки, всупереч усьому, не поривалися. Та чи не зітхне вона спокійніше і не відчує полегкості, дізнавшись, що я помер? Я не знав цього і не знав також, чи можна покладатися на мої почуття до неї. Треба жити в нормальному світі з нормальними можливостями, щоб мати якусь думку про такі речі.

А тим часом, піддавшись настроєві, я приєднався до жалобного походу і дійшов до кладовища, типового сучасного кладовища із зацементованими доріжками, крематорієм та іншими вдосконаленнями. Проте нашого небіжчика не мали наміру спалювати; його труну зняли з катафалка на землю перед звичайною ямою, і я побачив, як пастор та інше вороння — службовці похоронного бюро — взялися до своїх обов'язків, яким вони намагалися надати вигляду жалобної урочистості, але, звиклі до того, що це чиста гра, незугарні й облудні, переборщували і впадали в комедію; побачив, як на них морщилися чорні службові костюми і як вони силкувалися навіяти на присутніх відповідний настрій, змусити їх схилити коліна перед величчю смерті. Силкувалися вони даремно, ніхто не плакав, здавалося, що небіжчик усім був тягарем. Та й нікому не можна навіяти побожного настрою. Пастор знов і знов звертався до присутніх зі словами: «Любі брати й сестри у Христі», але ті мовчазні й заклопотані купці, пекарі та їхні дружини напружено й поважно дивилися вниз, і на обличчях у них, крім зніяковілості й облудності, було написане тільки одне бажання: щоб швидше настав кінець цій неприємній виставі. І ось їй справді настав кінець, двоє «братів у Христі», що стояли найближче до пастора, потиснули йому руку, витерли з черевиків об траву вогку глину, в яку закопали свого небіжчика, обличчя їхні відразу прибрали звичайного людського виразу, і раптом один із них здався мені знайомим — тим чоловіком, що тоді ввечері ніс плакат і тицьнув мені в руки книжечку.

Саме тієї миті, коли мені здалося, що я його впізнав, він відвернувся, нахилився, старанно підкотив свої чорні штани й швидко рушив геть, тримаючи під пахвою парасольку. Я подався за ним, догнав його і вклонився, але він ніби не впізнав мене.

— Чи сьогодні ввечері будуть розваги? — запитав я і спробував підморгнути йому, як підморгують один одному ті, що мають спільну таємницю. Але я надто довго вже не робив таких мімічних вправ, бо, живучи відлюдьком, майже відвик навіть розмовляти, і сам відчув, що тільки дурнувато скривився.

— Які розваги? — буркнув чоловік і глянув на мене так, наче ніколи досі не бачив.— Ідіть, голубе, до «Чорного орла», якщо вам захотілося розваг.

Я вже й сам не був певен, що це він. Розчарований, я пішов далі, не знаючи, куди. Я не мав ніякої мети, ніякого бажання і ніякого обо-

в'язку. Життя нічого не викликало в мені, крім гіркоти, воно створило мене й викинуло на смітник. Я відчував, як огида, що давно вже підступала мені до горла, досягла своєї вершини. Сповнений глухої люті, я ходив сірими вулицями, і мені здавалося, що все тхне вогкою глиною й похороном. Ні, біля моєї могили не стоятиме жоден із цих стерв'ятників у рясі, не шамратиме сентиментальних фраз про братів і сестер у Христі! Хоч куди б я глянув, хоч куди б спрямував свою думку, ніде на мене не чекала радість, ніщо мене не кликало, не вабило, все тхнуло гнилизною, прілим пересічним задоволенням, усе було старе, зів'яле, сіре, трухляве, втомлене. Господи боже, як це могло статися? Як я, колись окрилений юнак, поет, приятель муз, завзятий мандрівник, полум'яний ідеаліст, міг дійти до такого? Як цей параліч, ця зненависть до самого себе й до всього, це змертвіння почуттів, ця глибока прикра невдоволеність, це мерзенне пекло душевної муки й розпачу підкралося до мене?

Проходячи повз бібліотеку, я зустрів одного молодого професора, з яким я раніше часом розмовляв; коли я востаннє приїздив до цього міста кілька років тому, то навіть не раз заходив до нього додому, щоб поговорити з ним про східну міфологію, якою я тоді дуже цікавився. Він ішов мені назустріч, незграбний, короткозорий, і впізнав мене аж тоді, коли я вже хотів непомітно поминути його. Він радісно кинувся до мене, і я в своєму гнітючому настрої відчув якусь вдячність до нього. Він весь прояснів, почав жваво згадувати, про що ми тоді розмовляли, запевняти мене, що скористався багатьма моїми ідеями, що часто думав про мене і що відтоді рідко провадив з колегами такі корисні й цікаві суперечки. Він спитав, відколи я в місті (я збрехав, сказав, що лише кілька днів) і чому я не навідався до нього. Я дивився в його розумне, добре обличчя, і хоч становище здавалося мені кумедним, все ж таки я, мов голодний пес, втішався крихтою тепла, ковтком любові й шматком визнання. Степовий Вовк Гаррі зворушено вишкірив зуби, в сухій пащі набігла слина, сентиментальність проти його волі зігнула йому спину. Так, я почав завзято вибріхуватися, сказав, що опинився тут проїздом, маю переглянути деякі матеріали і, звичайно, вже був би провідав його, якби не так погано почував себе. А коли він щиро запросив мене сьогодні ж таки ввечері завітати до нього, я з вдячністю погодився, попрохав передати вітання дружині, і від цієї жвавої розмови та усмішок в мене аж заболіло в потилиці, такими незвичними для мене були ці зусилля. І поки я, Гаррі Галлер, стояв отак на вулиці, захоплений зненацька, потішений, чемний, ввічливий, і всміхався короткозорому, доброму професорові, другий Гаррі теж стояв поряд і глузливо шкірив зуби; він думав, який я все-таки чудний, химерний, облудний суб'єкт: ще дві хвилини тому понуро показував ікла всьому цьому проклятому світові, а тепер зворушено, запопадливо, згідливо відгукувався на перший же поклик, на перше ж невинне вітання шановного, простодушного міщанина і вдоволено, як порося, викачався в калюжі прихильності, уваги та приятельської ласки. Так обидва Гаррі, і один, і другий дуже несимпатичні, стояли перед добрим професором, глузуючи один з одного, стежачи один за одним, плюючи один на одного, і, як завжди в таких випадках, знов питали себе: чи це просто дурість, слабкодухість, загальна вада людей, чи цей сентиментальний егоїзм, ця безхарактерність, моральна неохайність і роздвоєність почуттів притаманні тільки «степовим вовкам»? Якщо це свинство властиве всім людям, то воно дає мені підставу ще дужче не-

навидіти світ, а якщо це тільки моя особиста вада, то вона викличе ще бурхливішу оргію самозневаги.

Поки мої двоє «я» сперечалися, вони майже забули про шановного професора, а коли раптом його присутність почала обтяжувати мене, я поквапився спекатись його. Я довго дивився йому вслід: він віддалявся безлистою алеєю, і хода в нього була добродушна й трохи кумедна, як завжди в ідеаліста й людини віри. В мені точилася запекла боротьба, і, машинально згинаючи й розгинаючи пальці, змагаючись зі скрадливими підступами подагри, я усвідомлював, що дав себе обдурити, взяв на свою голову запрошення на вечерю о пів на восьму, а разом з ним зобов'язання бути ввічливим, базікати про щось наукове й дивитися на чуже родинне щастя. Сердитий на себе, я вернувся додому, змішав коньяку з водою, запив ним таблетки від подагри, ліг на канапу й спробував читати. Тільки-но мені пощастило нарешті захопитись «Софіїною подорожжю з Мемеля в Саксонію», чудесною повістю з вісімнадцятого сторіччя, як раптом я знов згадав запрошення і те, що я неголений і мушу одягатися. Господи боже, ну навіщо я все це зробив? Що ж, підводься, Гаррі, відклади книжку, намилися, вишкрябай до крові підборіддя, причепурися й покажи людям, який ти люб'язний! Намилюючись, я згадав бридку яму на кладовищі, в яку сьогодні опустили незнайомого мені небіжчика, та кислі обличчя знуджених братів і сестер у Христі, і мені навіть стало смішно. Я подумав, що там, у тій бридкій ямі, під акомпанемент безглуздих, заяложених слів проповіді, серед безглуздих, нещирих мін учасників жалобної процесії, серед гнітючого краєвиду всіх тих хрестів і табличок з бляхи та мармуру, серед штучних квіток із дроту й скла, не тільки настав кінець тому незнайомому, не тільки завтра чи післязавтра настане й мені кінець і мене теж закопають у землю на очах у знуджених лицемірних учасників жалобної процесії,— ні, так настане кінець усьому, всім нашим прагненням, нашій культурі, нашій вірі, всім нашим радощам; усе це дуже хворе й скоро буде там поховане. Вся наша цивілізація — суцільне кладовище, де від Ісуса Христа й Сократа, від Моцарта й Гайдна, від Данте й Гете лишилися тільки нечіткі імена на іржавих табличках, оточені знудженими, лицемірними учасниками траурних церемоній, які багато чого віддали б за те, щоб у них збереглася віра в ці таблички, їхню колишню святиню, багато чого віддали б за змогу сказати хоч одне чесне, щире слово смутку й розпачу про цей минулий світ, але їм не лишається нічого іншого, як, кисло скривившись, стояти навколо могили. З люті я знов порізав підборіддя в тому самому місці, що завжди, й припік галуном рану, а все ж мусив ще раз змінити щойно пришпилений чистий комірець, зовсім не знаючи, навіщо я все це роблю, бо не мав ніякого бажання йти до професора. Але частина мого «я» знов увійшла в свою роль, називала професора симпатичним чолов'ягою, прагнула хоч трохи побути серед людей, серед їхнього тепла, поговорити з ними, згадала вродливу професорову дружину, вмовляла мене, що, власне, дуже приємно провести вечір з такими привітними господарями, допомогла мені заліпити підборіддя англійським пластирем, одягтися, зав'язати гарну краватку й лагідно повела мене в гості, всупереч справжньому моєму бажанню залишитися вдома. Водночас я думав: отак як я тепер одягаюся і йду в гості до професора, щоб обмінятися з ним більш чи менш фальшивими люб'язностями, насправді не бажаючи цього, так роблять, живуть і поводяться мало не всі люди. День у день, кожної години вони силують себе ходити в

гості, провадити розмови, сидіти по установах і по конторах, з примусу, автоматично, проти своєї волі роблять те, що з таким самим успіхом могла б виконати або не виконати машина; і ця вічна, невпинна автоматичність заважає їм, як і мені, критично глянути на своє життя, пізнати й відчути його безглуздість і банальність, його моторошну сумнівність, його безнадійну трагічність і порожнечу. Ох, і вони мають рацію, тисячу разів мають рацію, ті люди, що так живуть, що грають свою скромну гру і дбають про свої скромні справи, а не опираються цій гнітючій автоматичності й не вдивляються розпачливо в порожнечу, як оце я, схибнутий самітник. Коли я часом на цих сторінках висловлюю зневагу до людей або й глузую з них, то не думайте, що я звалюю на них вину, дорікаю їм, скидаю на когось відповідальність за своє особисте лихо. Але я зайшов так далеко, що опинився на краю життя, там, де воно спадає в темну прірву, і тому вчинив би негарно, збрехав би, якби спробував умовляти себе й інших, що ця машина крутиться й для мене, що я й досі беру участь у вічній грі цього чарівного дитячого світу.

Цей вечір теж минув так само дивно, як і день. Перед будинком професора я на хвилину спинився й глянув на його вікна. Ось тут мешкає цей чоловік, подумав я, і рік у рік він робить свою справу, читає і коментує тексти, шукає зв'язків між арабською та індійською міфологією, і він задоволений своєю працею, бо вірить, що вона має вартість, вірить у науку, якій служить, вірить у вартість самого знання, його нагромадження, оскільки він вірить у поступ і розвиток. Він не пережив війни, не пережив того струсу, якого завдав дотеперешнім основам мислення Ейнштейн (він вважає, що вчення Ейнштейна стосується тільки математиків), не помічав, як навколо нього готуються до нової війни, вважав, що євреїв та комуністів є за що ненавидіти, був доброю, бездумною, щасливою дитиною, що пишалася собою. Йому можна було тільки позаздрити. Я набрався духу й зайшов до будинку. Мене впустила служниця в білому фартушку. Наче щось передчуваючи, я добре запам'ятав, куди вона поклала мого капелюха й повісила пальто. Вона завела мене в теплу, добре освітлену кімнату й попросила почекати. Замість того, щоб набратися духу для майбутньої розмови чи трохи подрімати, я скорився раптовому імпульсові і взяв у руки першу річ, яка потрапила мені на очі,— невеличку гравюру в рамці, що стояла на круглому столику, підперта картонною підставкою. Це був портрет Гете, характерного, бездоганно зачесаного старого з гарно змодельованим обличчям, на якому не бракувало ні славнозвісних жагучих очей, ні виразу самоти й трагічності, за придворним звичаєм ледь схованого під шаром пудри, над чим митець особливо потрудився. Йому пощастило надати цій демонічній людині, анітрохи не затемнивши її глибини, якогось професорського чи навіть акторського виразу і, кінець кінцем, зробити з неї справді милого дідугана, портрет якого міг прикрасити кожний міщанський дім. Очевидно, цей портрет був не гірший за інші такі портрети, за всі ті старанно вималювані, ремісницькі зображення спасителя, апостолів, героїв, мислителів і державних діячів, а дратував він мене, мабуть, тільки своєю претензійною віртуозністю. Та хоч би як там було, а цей марнославний, самовдоволений Гете відразу ж прикро вразив мене, й без того вже роздратованого, остаточно переконав, що мені не слід було сюди приходити. Тут добре почувалися б гарно стилізовані старі майстри й великі люди нації, а не степові вовки.

Якби тепер зайшов був господар дому, може, мені пощастило б знайти якусь правдоподібну причину й піти геть. Але зайшла його дружина, і я скорився долі, хоч передчував лихо. Ми привіталися, і до перших фальшивих звуків почали додаватися нові. Господиня сказала, що в мене гарний вигляд, хоч я добре знав, що дуже постарів відтоді, як востаннє бачився з нею; вже коли вона тиснула мені руку, біль у хворих на подагру пальцях нагадав мені про це. Потім вона запитала, як мається моя дружина, і я мусив сказати їй, що дружина мене покинула й ми розлучилися. Ми зраділи, коли з'явився професор. Він також сердечно привітався зі мною, і тут фальшивість, сміховинність становища постала в найяскравішому світлі, яке тільки може бути. Професор тримав у руці газету, яку він передплачував, орган партії мілітаристів, паліїв війни. Привітавшись зі мною, він показав мені газету й заявив, що в ній пишеться про якогось журналіста, теж Галлера, як і я, негідника і безбатченка, який глузував з кайзера і висловлював думку, що його батьківщина не менше, ніж ворожі їй країни, відповідає за те, що була розв'язана війна. Ото вже, мабуть, пройдисвіт! Підривний елемент! Але йому й перепало як слід, редакція добре його відшмагала й поставила до ганебного стовпа. Та коли професор помітив, що мене ця тема не цікавить, він відразу перейшов на інше. Ні йому, ні його дружині навіть на думку не спадало, що той страшний чоловік може сидіти перед ними, хоч насправді так воно й було, тим підривним елементом був я. Але навіщо зчиняти переполох, навіщо тривожити людей! Я всміхнувся сам до себе, проте вже втратив надію, що матиму з цього вечора якусь приємність. Я добре запам'ятав ту хвилину. Бо саме тоді, коли професор говорив про зрадника батьківщини Галлера, прикре почуття пригніченості й розпачу, яке з'явилося й дедалі наростало в мені, відколи я побував на тому похороні, обернулося в страшний тиск, у фізичний біль, що відлунював аж десь у животі, в моторошне передчуття чогось жахливого. Мені здавалося, що на мене чигала, підкрадалася до мене ззаду якась небезпека. На щастя, служниця оголосила, що обід подано, і ми перейшли до їдальні. Намагаючись сказати чи спитати щось невинне, я їв більше, ніж звичайно, і з кожною хвилиною почував себе чимраз гірше. Господи боже, думав я весь час, навіщо ми так силуємо себе? Я добре відчував, що господарі також якісь сковані, що їхня бадьорість та веселість удавані. Чи це я так на них впливав, чи якийсь інший домашній клопіт? Вони звертались до мене з такими запитаннями, на які я не міг щиро відповісти, і скоро я так глибоко загруз у брехні, що кожне слово було мені огидне. Нарешті, щоб змінити тему, я почав розповідати про похорон, який сьогодні бачив. Але я не знайшов відповідного тону, від моїх потуг на гумор вони ніяковіли, між нами пролягала дедалі ширша прірва, в мені глумливо шкірив зуби степовий вовк, і коли подали солодке, ми вже всі троє мовчали.

Нарешті ми повернулися до тієї першої кімнати пити каву й горілку, сподіваючись, що вони нам трохи допоможуть. І тут мені знов потрапив на очі портрет царя поетів, хоч його й переставили на комод. Я не міг утриматись і, хоч якийсь внутрішній голос застерігав мене від цього, знов узяв портрет у руки. Я був наче одержимий, почував, що становище нестерпне, що мені треба будь-що або розворушити господарів, чимось захопити їх, знайти з ними спільний тон, або викликати вибух.

— Будемо сподіватися, — сказав я, — що насправді Гете був не

такий. Ця пиха і шляхетна поза, ця гідність, кокетливо виставлена на показ шановним глядачам, цей світ чарівної сентиментальності під мужньою зовнішністю! Звичайно, можна багато що закинути старому, я сам часто маю чимало претензій до нього, але зображати його таким — ні, це вже забагато.

Господиня з виразом смертельної образи на обличчі налила нам кави й вийшла з кімнати, а її чоловік збентежено й докірливо пояснив мені, що цей портрет Гете належить його дружині й дуже їй подобається.

— Навіть якщо об'єктивно ви маєте рацію, з чим я особисто не погоджуюсь, ви не повинні були так різко висловлюватися.

— Так, ваша правда,— погодився я.— На жаль, це моя звичка, моя вада. Я завжди намагаюсь висловлювати свої думки якомога різкіше, як, зрештою, робив і Гете у хвилини натхнення. Хоч, мабуть, цей солодкий, міщанський, салонний Гете ніколи не вживав різких, правдивих, відвертих слів. Дуже перепрошую вас і вашу дружину — скажіть їй, будь ласка, що я шизофренік. А тепер дозвольте мені відкланятись.

Спантеличений господар спробував щось заперечити, знов почав говорити про те, що наші тодішні розмови були дуже приємні, що мої думки про Мітру й Крішну справили на нього глибоке враження, що він сподівався й сьогодні... і так далі. Я подякував за ласкаві слова й сказав, що, на жаль, перестав цікавитись Крішною і не маю ніякісінького бажання провадити вчені розмови, що сьогодні я йому кілька разів збрехав. Наприклад, я приїхав до цього міста не кілька днів, а кілька місяців тому, але живу самітником і не можу бувати у вишуканому товаристві, бо, по-перше, мене ніколи не залишають поганий настрій і подагра, а, по-друге, я майже завжди п'яний. Далі, щоб з'ясувати все до кінця і не йти звідси брехуном, я змушений був пояснити шановному професорові, що він мене цього вечора тяжко образив. Він приєднався до думки реакційної газетки про Галлера, став на позицію, яка личить дурному, твердолобому офіцерові, а не вченому. Той «пройдисвіт», «безбатченко» Галлер стоїть перед ним, і краще було б і для нашої батьківщини, і для всього світу, якби хоч кілька людей, здатних мислити, боронили розум і мир, замість сліпо, бездумно кидалися у вир нової війни.

На цьому вже можна було й кінчати.

Я підвівся, попрощався з Гете й з професором, схопив з вішалки пальто й капелюха і квапливо вийшов. У моїй душі голосно вив зловтішний вовк, і між обома моїми «я» відбувалася запекла сварка. Адже мені відразу стало ясно, що цей невдалий вечір мав для мене куди більше значення, ніж для обуреного професора: для нього він скінчився розчаруванням і невеличкою прикрістю, а для мене — останньою невдачею і втечею. Це було моє прощання з міщанським, моральним, ученим світом, цілковита перемога степового вовка. І це було прощання втікача, переможеного, банкрутство у своїх власних очах, прощання без веселого чи втішного слова. Я так само відмовився від світу, в якому колись була моя домівка, від міщанської моралі й культури, як хворий на шлунок відмовляється від свинини. Розлючений і водночас глибоко зажурений, я йшов освітленою ліхтарями вулицею. Який же це був смутний, ганебний, лихий день, з ранку до самого вечора, від кладовища до сцени в професора! І задля чого так мучитись? Навіщо? Чи є сенс ще й далі терпіти такі дні, як цей, ще й далі тягти

це ярмо? Ні! Цієї ж таки ночі треба скінчити цю комедію. Іди, Гаррі, додому й переріж собі горлянку! Ти вже й так довго зволікав!

Я вештався вулицями, гнаний своїм горем. Звичайно, нерозумно з мого боку було обпльовувати салонну прикрасу тих добрих людей, нерозумно й неввічливо, але я й тепер зробив би так само, я просто не міг більше витримувати цього сумирного, облудного, прилизаного життя. А оскільки я, видно, не міг більше витримувати й самоти, оскільки моє власне товариство стало мені невимовно ненависним і огидним, оскільки мене душила порожнеча власного пекла, то де я мав шукати порятунку? Його не було ніде. О тату й мамо, о далеке, священне горіння молодості, о незчисленні радощі, діла і задуми мого життя, де ви? Нічого мені не залишилося, навіть каяття, тільки огида і біль. Ніколи, здавалося мені, сама перспектива подальшого життя так не пригнічувала мене, як тепер.

Я сів на хвилину перепочити в якійсь похмурій пивниці на околиці міста, випив коньяку з водою, і знов нечистий погнав мене далі, вгору і вниз стрімкими, кривими вуличками старого міста, алеями, привокзальним майданом. Може, кудись поїхати? Я зайшов на вокзал і втупився у розклад поїздів на стіні, потім випив трохи вина, намагаючись опанувати себе. Примара, якої я так боявся, наближалася до мене, ставала дедалі чіткіша. Це була необхідність вертатися додому, до своєї кімнати, стати віч-на-віч зі своїм відчаєм. І мені її не уникнути, хоч би скільки я бігав вулицями, рано чи пізно я мушу вернутися до своїх дверей, до свого столу з книжками, до канапи з фотографією Еріки над нею, до тієї хвилини, коли доведеться взяти бритву й перерізати собі горло Все виразніше я бачив перед собою цю картину, і все шаленіше калатало в мене серце. Я відчував найбільший страх з усіх страхів: страх перед смертю. Хоч я не бачив іншого порятунку, хоч огида, біль і розпач оточили мене стіною, хоч ніщо вже не вабило мене, ніщо не могло втішити й принести надію, я невимовно боявся екзекуції, останньої хвилини, холодної розпанаханої рани на своєму тілі.

Я не бачив способу позбутися цього страху. Якщо в двобої розпачу і боягузтва й сьогодні переможе боягузтво, завтра й кожного наступного дня переді мною знов стоятиме розпач, обтяжений ще й самозневагою. Я буду просто доти брати в руки бритву й відкладати її, доки нарешті колись зважуся. То чи не краще зважитися вже сьогодні? Я розважно вмовляв себе, як налякану дитину, але дитина не хотіла слухати, вона тікала, хотіла жити. Здригаючись, я знов подався в місто, все далі обминаючи свій будинок, все думаючи, що треба вернутися, і все зволікаючи. Час від часу я заходив до якоїсь пивниці, випивав келих вина або й два, а тоді далі кружляв, мов зачарований, навколо своєї мети, навколо бритви й смерті. Інколи, до краю втомлений, я сідав на лавку, на край фонтана чи на якусь тумбу, дослухавсь, як б'ється моє серце, витирав піт з чола, потім схоплювався і біг далі, сповнений смертельного страху і несміливої туги за життям.

Так, пізно вночі, я опинився десь на околиці, в незнайомій мені частині міста й зайшов до ресторану, за освітленими вікнами якого гриміла музика. Над входом я прочитав на старій вивісці: «Під чорним орлом». Всередині був справжній содом: тиснява, дим, винний дух, галас. У другій, дальшій залі танцювали, там шаленіла музика. Я зупинився в першій залі, де переважав простий люд, деякі відвідувачі були вдягнені зовсім бідно. У другій залі можна було побачити й елегантну публіку. Проштовхавшись крізь натовп, я опинився біля буфету,

притиснений до столика, коло якого на лавці під стіною сиділа вродлива бліда дівчина в тоненькій вечірній сукні з низьким викотом і зів'ялою квіткою у волоссі. Дівчина пильно й приязно глянула на мене, коли я наблизився, і, всміхнувшись, посунулася, щоб дати мені місце.

— Можна? — запитав я, сідаючи поряд з нею.

— Звичайно, можна,— відповіла вона.— А хто ти такий?

— Дякую,— мовив я.— Я не можу піти додому, не можу, нізащо не можу, я хочу тут посидіти, біля вас, якщо дозволите. Ні, я нізащо не можу вернутися додому.

Дівчина кивнула, ніби все зрозуміла, і пасмо волосся з чола в неї пересунулося до вуха. Тепер я побачив, що в її волоссі була камелія. В залі не вгавала музика, кельнерки біля буфету квапливо передавали на кухню замовлення.

— Лишайся тут, — сказала дівчина, і від її голосу в мене наче полегшало на серці. — А чого ти не можеш вернутися додому?

— Не можу. Вдома на мене чекає щось... ні, не можу, надто страшно.

— То перечекай тут. Але найперше витри окуляри, ти ж нічого не бачиш. Отак, дай свою хусточку. Що ми будемо пити? Бургундське?

Вона витерла мені окуляри, і аж тепер я роздивився на неї. Обличчя в неї було бліде, рішуче, з яскраво нафарбованими губами, з сірими, ясними очима і з гладеньким холодним чолом. На скроню спадало коротке, непокірне пасмо волосся. Добродушно й трохи глузливо вона заопікувалася мною, замовила вина, цокнулася, і тут їй упали в око мої черевики.

— Боже, звідки ти прийшов? У тебе такий вигляд, наче ти добирався пішки з Парижа. Так не ходять на бенкет.

— Не ходять, — погодився я і ледь усміхнувся.

Я слухав її, не перебиваючи. Вона мені дуже сподобалась, і це мене дивувало, бо досі я уникав таких дівчат і не довіряв їм. І ставилась вона до мене саме так, як мені цієї миті хотілося, — о, не тільки цієї миті, вона відтоді завжди так до мене ставилась. Так уважливо, як мені було потрібно, і так глузливо, як мені було потрібно. Вона замовила бутерброд і звеліла мені з'їсти його. Далі налила вина й наказала трохи випити, але поволі, не поспішаючи. Потім похвалила мене, що я такий слухняний.

— Молодець,— сказала вона підбадьорливо,— з тобою легко. Можу закластися, що тобі вже давно не доводилось нікого слухатись.

— Так, ви виграли заклад. А як ви здогадалися?

— Не штука здогадатися. Слухатись — це як їсти чи пити, тому, хто давно нікого не слухався, здається, що нічого кращого в світі немає. Правда ж, тобі подобається слухатись мене?

— Дуже подобається. Ви все знаєте.

— З тобою легко. Може, голубе мій, я змогла б тобі також сказати, що на тебе чекає і чого ти боїшся. Але ти й сам це знаєш, то нащо про це говорити, правда ж? Це все дурниці! Або хтось вішається, ну, то хай собі вішається, він має на це підстави. Або він ще живе, і тоді він повинен просто дбати про життя. Немає нічого простішого.

— О, якби це було так просто! — мовив я.— Їй-богу, я вже досить дбав про життя, і нічого мені не допомогло. Може, повіситись і важко, не знаю. Але жити важче, набагато важче! Бог свідок, що важче!

— Ну, ти сам побачиш, що це дуже легко. Початок ми вже зробили. Ти витер окуляри, попоїв, попив. Тепер ми підемо і трохи почистимо

твої штани й черевики, бо їх треба почистити. А потім ми з тобою станцюємо давній шіммі.

— Бачите, я все ж таки мав рацію! — жваво сказав я.— Для мене найгірше — не виконати якогось вашого наказу, але цей я таки не можу виконати. Я не вмію танцювати шіммі, а так само й вальс, польку чи як там ще звуться ті танці. Я зроду не танцював. Тепер ви бачите, що все не так просто, як вам здається?

Дівчина усміхнулася й похитала по-хлоп'ячому підстриженою головою. Я дивився на неї, і мені здавалося, що вона схожа на Розу Крайслер, першу дівчину, в яку я колись іще хлопчаком був закоханий, але ж та була чорнява й кароока. Ні, я не знав, кого мені нагадувала ця дівчина, знав тільки, що когось із моєї ранньої молодості, десь ще з хлоп'ячих років.

— Постривай,— вигукнула вона, — постривай! То ти не вмієш танцювати? Взагалі не вмієш? Навіть уанстеп? Господи, і ти ще кажеш, що мав у житті труднощі! Ти трішки прибріхуєш, хлопче, а в твоєму віці це вже негарно. Як ти можеш казати, що маєш у житті труднощі, коли ти навіть танцювати не хочеш?

— Коли ж я не вмію! Ніколи не вчився.

Вона засміялася.

— А читати й писати вчився, правда ж? І рахувати також, та ще й, може, латинську, французьку і таке інше? Закладаюся, що ти десять чи дванадцять років просидів у школі, та ще, мабуть, і навчався в університеті! Може, навіть маєш докторський титул і знаєш китайську або іспанську мову. Чи ні? Отож-бо. А на кілька уроків танців пошкодував часу й грошей. Ну от!

— Це через батьків,— почав виправдуватись я.— Вони казали мені вчити латинську та грецьку мови і всі ці премудрості, а танців не казали, танці в нас були не в пошані, мої батьки й самі ніколи не танцювали.

Вона холодно, зневажливо глянула на мене, і знов щось у її обличчі нагадало мені про мою молодість.

— Он як, батьки, виходить, винні! А ти їх питав, чи можна тобі сьогодні ввечері піти до «Чорного орла»? Питав? Кажеш, вони давно померли? Тим більше! Припустімо, що юнаком ти не вчився танцювати, бо був дуже слухняний. Хоч я й не вірю, що ти був таким розумним хлопчиком. Але потім — що ти потім робив усі ці довгі роки?

— Ох, я й сам уже не знаю,— сказав я.— Учився, захоплювався музикою, читав книжки, писав книжки, мандрував...

— Дивне в тебе уявлення про життя! То ти завжди робив щось важке й складне, а простого ніколи не вчився? Не мав часу? І бажання? Ну, скажу тобі, слава богу, що я не твоя мати. А потім ти ще й удаєш, що зазнав усього в житті і нічого путнього в ньому не знайшов,— ні, це вже занадто!

— Не лайте мене, — попросив я, — я вже й сам знаю, що я божевільний.

— Ох, не співай мені цієї пісні! Ти ніякий не божевільний, професоре, для мене ти навіть занадто нормальний! Мені здається, що ти навіть дуже розумний, але по-дурному, як кожен професор. З'їж ще один бутерброд. А тоді розповідатимеш далі.

Вона знов замовила мені бутерброд, ледь присолила його, трохи намастила гірчицею, клаптик відрізала собі, а решту віддала мені. Я почав їсти. Я ладен був робити все, що вона від мене вимагала, тільки

не танцювати. Адже приємно було когось слухатись, сидіти біля когось, хто тебе розпитує, загадує тобі щось робити, лає тебе. Якби професор або його дружина кілька годин тому були б отак повелися зі мною, як ця дівчина, наскільки мені було б легше! Але ні, добре, що так вийшло, а то я багато втратив би.

— Як тебе звати? — спитала раптом вона.

— Гаррі.

— Гаррі? Це ж дитяче ім'я! Але ти й справді дитина, Гаррі, хоч уже посивів. Ти дитина, і тебе треба комусь доглядати. Про танці я тобі більше нічого не казатиму. Але глянь, як ти зачесаний! В тебе хіба немає жінки чи коханки?

— Жінки немає вже, ми розлучилися. А коханка є, та вона не тут. Я рідко її бачу. Ми не дуже ладнаємо між собою.

Дівчина тихо свиснула.

— Ти, видно, добра цяця, що з тобою ніхто не може ужитися. А тепер скажи: що сьогодні ввечері сталося таке особливе, що ти гасаєш по місту сам не свій? Полаявся з кимось? Програв гроші?

Мені було важко їй щось пояснити.

— Бачите,— почав я,— все, власне, почалося з дрібниці. Мене запросив у гості один професор,— сам я, до речі, ніякий не професор, — і мені не треба було йти туди, я вже відвик сидіти в чужих людей і точити теревені. Вже заходячи до будинку, я відчував, що все це добром не скінчиться. І коли вішав капелюха, то ще й подумав, що, мабуть, мені скоро доведеться його одягати. Ну, а в того професора стояв на столі портрет, нікчемний портрет, що почав мене дратувати...

— Який портрет? І чому він тебе почав дратувати? — перебила вона.

— Це був портрет Гете, знаєте, поета Гете. Але він там був зображений зовсім несхожим на себе — хоч, звичайно, ніхто добре не знає, який він був насправді, бо його вже сто років, як немає на світі. Але якийсь сучасний художник намалював Гете таким, яким він його собі уявляв, так прилизав його, що портрет видався мені огидним, дратував мене — не знаю, чи ви мене розумієте.

— Не бійся, дуже добре розумію. Кажи далі!

— Я вже перед тим розходився в поглядах з професором. Він був великий патріот, як майже всі професори, і під час війни завзято допомагав обдурювати народ — звичайно, з найкращими намірами. А я противник війни. Ну, та байдуже. Отже, далі. Мені взагалі не треба було дивитися на той портрет...

— Безперечно, не треба було дивитися.

— Але, по-перше, я був ображений за Гете, якого дуже й дуже люблю, а по-друге, я подумав... ну, в мене з'явилася десь така думка чи почуття: ось я сиджу в людей, яких вважав схожими на себе й вірив, що вони люблять Гете так само, як і я, і мають про нього приблизно таке уявлення, як я, аж раптом бачу в них на столі цей сфальшований, підсолоджений, з несмаком зроблений портрет, і вони вважають його чудовим, зовсім не помічають, що він за своїм духом — цілковита протилежність справжньому Гете. Їм цей портрет надзвичайно подобається і, про мене, хай собі подобається,— але я після цього відразу втратив до них довіру, перестав відчувати їх приятелями, духовно спорідненими зі мною. А втім, ми й так не були великими приятелями. Одне слово, мені стало прикро й сумно, я побачив, що я зовсім самітній і ніхто мене не розуміє. Вам ясно?

— Певне, що ясно. А що далі? Ти тріснув тим портретом їх по голові?

— Ні, я посварився й пішов, хотів вернутися додому, але...

— Але там не було мами, щоб утішити або вилаяти дурненького хлопчика. Ну що ж, Гаррі, мені тебе майже шкода, такої дитини, як ти, ще треба пошукати.

Так, мені теж здавалося, що вона каже правду. Вона дала мені випити чарку вина і взагалі ставилась до мене, як мати. Але, час від часу поглядаючи на неї, я бачив, яка вона молода й гарна.

— Отже,— почала вона знов.— Гете вже сто років, як помер, і Гаррі його дуже любить, і чудово знає, який у Гете повинен бути вигляд, і, звичайно, має рацію, правда ж? А художник, що також обожнює Гете й намалював його портрет,— той не має рації, і професор також не має, і взагалі ніхто не має, бо Гаррі не подобається, щоб хтось мав рацію, він не може цього стерпіти, він тоді посвариться й піде! Але якби він був розумний, то просто посміявся б з художника й професора. А якби він був божевільний, то шпурнув би того Гете їм в обличчя. А оскільки він просто хлопчак, то він біжить додому й хоче повіситись... Я добре зрозуміла твою історію, Гаррі. Це кумедна історія, мені від неї стає смішно. Стривай, не пий так швидко! Бургундське слід пити помаленьку, а то дуже сп'янієш. Тобі все треба казати, як малій дитині.

Вона дивилась на мене суворо, осудливо, як шістдесятирічна гувернантка.

— О, так, — мовив я задоволено, — кажіть мені все.

— Що я маю тобі казати?

— Все, що хочете.

— Добре, я скажу тобі щось. Я вже цілу годину звертаюсь до тебе на «ти», а ти й досі кажеш мені «ви». Тобі аби латинська й грецька, аби все було якомога складніше! Коли дівчина звертається до тебе на «ти» і вона тобі не огидна, то й ти кажи їй «ти». Ну от, чогось навчився. І ще одне: я вже півгодини знаю, що тебе звуть Гаррі. Знаю, бо спитала тебе. А ти не хочеш знати, як мене звуть.

— О, навіть дуже хочу.

— Спізнився, хлопче! Спитаєш, як ми знов побачимось. Сьогодні я вже тобі не скажу. Ну, а тепер я піду танцювати.

Тільки-но я побачив, що вона хоче встати, як зразу занепав духом, злякався, що вона піде й лишить мене самого, і тоді все стане знов, як було. Як ото затихлий на якусь годину зуб раптом знов запече вогнем, так і до мене враз повернулися всі мої жахи. О боже, як же я міг забути, що на мене чекає? Хіба щось змінилося?

— Стривайте, — благально вигукнув я, — не йдіть... не йди! Звичайно, ти можеш танцювати, скільки хочеш, але не затримуйся довго, вернися, чуєш, вернися!

Дівчина, засміявшись, підвелася. Я думав, що вона вища. Вона була стрункa, але не висока. Знов вона мені когось нагадала — але кого? Я не міг згадати.

— Ти вернешся?

— Вернуся, але не зараз, може, за півгодини або й за годину. Я тобі ось що скажу: заплющ очі й трохи поспи. Тобі треба поспати.

Я посунувся, щоб вона пройшла. Її сукня ковзнула по моїх колінах. Ідучи, вона глянула в маленьке кругле люстерко, високо звела

брови, припудрила підборіддя і зникла в другій залі. Я озирнувся навколо: чужі обличчя, чоловіки з цигарками, розлите пиво на мармурових столиках, гамір і вереск усюди, танцювальна музика в сусідній залі. Вона сказала, щоб я поспав. Ох, люба моя дитино, ти не маєш уявлення, що таке мій сон, він лякливий, мов ласиця! Спати серед цього ярмарку, за столом, під стукіт кухлів з пивом! Я надпив вина, витяг з кишені сигару й пошукав сірника, але курити мені не хотілося, і я поклав сигару перед собою на стіл. Вона сказала мені: «Заплющ очі». Бог його знає, звідки в неї цей голос, цей низький, лагідний голос, материнський голос. Його приємно слухатись, я відчув це на собі. Я слухняно заплющив очі, прихилив голову до стіни й усміхнувся: хіба в такому місці можна заснути, серед цієї навали звуків! Я вирішив підійти й заглянути в другу залу,— треба ж було побачити, як танцює моя дівчина, — але, ворухнувши ногами під стільцем, аж тепер відчув, як стомило мене довге блукання по місту, і лишився сидіти. І враз заснув, скорившись тому материнському наказові, заснув глибоко, солодко, і побачив ясний, чудовий сон — давно вже зі мною такого не бувало.

Мені снилося, що я сиджу й чекаю на когось у старомодній приймальні. Спершу я тільки знав, що мене має прийняти якась висока особа, а потім згадав, що це пан фон Гете. На жаль, я прийшов сюди не зовсім як приватна особа, а як кореспондент однієї газети. Це мене дуже муляло, і я не міг зрозуміти, який дідько вплутав мене в таку ситуацію. Крім того, мене непокоїв скорпіон; я щойно бачив його, він хотів вилізти мені на ногу. Я, щоправда, струсив з себе це маленьке, бридке, чорне створіння, але не знав, де він дівся, і не зважувався пошукати його.

А ще я був не зовсім певний, чи не вийшло так, що про мене помилково доповіли не Гете, а Маттісонові, якого ввечері сплутав з Бюргером, приписавши йому вірш про Моллі. А втім, мені б дуже хотілося зустрітися з Моллі, я уявляв собі її дивовижно гарною, ніжною, музикальною, осяяною золотим вечірнім світлом. Аби ж я був опинився тут не за дорученням тієї клятої редакції! Невдоволення моє все наростало і поволі перейшло й на Гете, до якого в мене раптом з'явилося багато претензій Нічого собі буде інтерв'ю! Але скорпіон, хоч він і небезпечний і, може, причаївся десь біля самого мене, все ж таки був, мабуть, не зовсім поганий; мені вже здавалося, що він може означати й щось приємне, що він навіть має якийсь зв'язок з Моллі, що він її посланець чи її геральдичний звір, небезпечна й чудесна емблема жіночності і гріха. А може, він зветься Вульпіусом? Але тієї миті служник відчинив двері, я підвівся й зайшов.

Там стояв старий Гете, невисокий, випростаний, і на його грудях класика справді блищала велика орденська зірка. Він, здавалося, все ще виконував свої урядові обов'язки, все ще давав аудієнції, все ще наглядав за світом із свого веймарського музею. Бо тільки-но побачив мене, як різко кивнув головою, наче стара ворона, і врочисто мовив:

— Ну що, ви, молоді, начебто не дуже згодні з нами і з тим, що ми зробили?

— Так, ви не помилилися,— сказав я, холонучи під його міністерським поглядом.— Ми, молоді, справді незгодні з вами! Ви для нас, ваша вельможність, надто врочисті, надто марнославні й пихаті, і не зовсім щирі. І це, певне, найважливіше: не зовсім щирі.

Невисокий старий чоловік трохи похилив наперед суворе чоло, і його вольових, по-службовому стиснених уст торкнулася легенька усміш-

ка, вони раптом чудесно ожили, і в мене серце закалатало в грудях, бо я згадав вірш: «Присмерк з неба опустився» і усвідомив, що ці слова написав чоловік, який стоїть переді мною, що вони вийшли з-під його пера. Власне, я тієї хвилини був уже цілком роззброєний і переможений і радо опустився б перед ним навколішки. Але я напружено стояв і почув, як він сказав, усе ще всміхаючись:

— О, то ви мені закидаєте нещирість? Яке гучне слово! А ви б не пояснили мені докладніше, що ви маєте на увазі?

А чому ж, залюбки поясню.

— Ви, пане фон Гете, як кожна людина великого інтелекту, добре знаєте й відчуваєте сумнівність і безнадійність людського життя: короткі хвилини блаженства й жалюгідне згасання; неможливість злетіти до чудесних верховіть почуття без того, щоб не заплатити за той злет рабством у буднів, яке перебуває у вічній, смертельній боротьбі з палкою тугою за царством духу і такою ж самою палкою, священною любов'ю до втраченої невинності природи; це жахливе перебування в порожнечі й непевності; цю страшну свідомість, що нам судилося вдовольнятись скороминущим, а не тривалим і повноцінним, вдовольнятися вічними спробами, вічним дилетантством,— одне слово, всю безперспективність, претензійність, пекучу безнадійність людського життя. Все це ви знали, віддавна погоджувалися з цим, а все ж таки ціле своє життя проповідували протилежне, проголошували віру й оптимізм і навіювали собі та іншим ілюзію про тривалість і значущість наших духовних потуг. Ви відштовхували тих, хто дошукувався глибини, приглушували голос гіркої правди і в собі самому, і в Клейсті та Бетховені. Десятки років, живучи у Веймарі, ви нагромаджували знання, колекціонували речі, писали й збирали листи, наче таким шляхом справді можна було увічнити хвилину, яку ви могли тільки муміфікувати, наче можна було одухотворити природу, з якої ви могли зробити тільки стилізовану маску. Ось та нещирість, яку я вам закидаю.

Старий таємний радник задумливо дивився мені у вічі, й далі всміхаючись. Потім, на мій подив, запитав:

— Коли так, то вам, певне, дуже не подобається «Чарівна флейта» Моцарта?

І не встиг я заперечити, як він додав:

— «Чарівна флейта» показує життя як чудову пісню, звеличує наші почуття, хоч вони й скороминущі, як щось вічне й божественне, вона не погоджується ні з паном фон Клейстом, ні з паном Бетховеном, а проповідує оптимізм і віру.

— Ну так, так! — сердито вигукнув я.— Бог його знає, чому вам спала на думку саме «Чарівна флейта», яку я люблю над усе! Але Моцарт не дожив до вісімдесяти двох років і в своєму житті мало дбав про довголіття, про лад, про високу гідність, не так, як ви! Він не був такий пихатий! Він відспівав свої божественні мелодії і помер. Помер молодим, бідним, невизнаним...

Мені перехопило подих. Треба було десятьма словами віддати тисячу думок. На лобі в мене виступив піт.

Але Гете дуже привітно мовив:

— Мабуть, це справді непростимий гріх, що я дожив до вісімдесяти двох років. Але я з того мав набагато менше задоволення, ніж ви собі уявляєте. Ви маєте рацію: я завжди прагнув довголіття, завжди боявся смерті і боровся з нею. Я вважав, що боротьба зі смертю, тверда, вперта воля до життя — це рушійна сила життя й діяльності всіх видат-

них людей. І я своїми вісімдесят двома роками, мій юний друже, так само переконливо довів, що врешті кожна людина мусить померти, як довів би це, померши в шкільному віці. Якщо це може мене виправдати, то я б ще додав: у моїй вдачі було багато дитячого, я був дуже цікавий до всього і любив гаяти час на гру. І дуже багато його згаяв, поки переконався, що треба колись кінчати гру.

Кажучи це, він усміхнувся — хитро, навіть пустотливо, мов хлопчак. Він став наче вищий, стояв вільніше, вираз напруженої гідності зник з його обличчя. І тепер навколо нас забриніли мелодії, самі пісні на слова Гете. Я виразно почув Моцартову «Фіалку» й Шубертове «Хай знов і луг, і ліс». Обличчя в Гете також порожевіло, помолодшало, він сміявся і ставав схожий то на Моцарта, то на Шуберта, наче їхній рідний брат, зірка в нього на грудях обернулася на букетик лугових квіток, посеред якого весело, буйно цвіла жовта примула.

Мені ке дуже подобалося, що старий поет так легко, жартома відбився від моїх закидів і звинувачень, і я докірливо глянув на нього. Тоді він нахилився вперед, торкнувся губами, що стали вже зовсім як у дитини, до мого вуха й тихо прошепотів:

— Юначе, ти надто серйозно ставишся до старого Гете. Не треба так ставитись до старих людей, що вже померли. Це неправильно. Ми, безсмертні, не любимо, щоб до нас так серйозно ставились. Ми любимо жарти. Серйозність, юначе, — це питання часу; воно полягає в тому скажу тобі по секрету, що люди переоцінюють час. Я теж колись надто цінував час, тому й хотів дожити до ста років. А вічність, щоб ти знав, не має часу. Вічність — це одна мить, її якраз вистачає, щоб пожартувати.

Справді, йому вже дарма було казати щось серйозне. Він весело й пружно пританцьовував, і примула то вистрілювала з його зірки, мов ракета, то меншала й зовсім зникала. Дивлячись, які блискучі він робить па й фігури, я подумав, що цей чоловік нічого не занедбав у своєму житті, танцювати теж устиг навчитися. Він танцював чудово. Раптом я знов згадав скорпіона, чи то пак, Моллі, й спитав Гете:

— Скажіть, будь ласка, Моллі тут немає?

Гете голосно засміявся. Він підійшов до столу, витяг шухляду, взяв звідти гарну шкіряну чи оксамитову скринечку, відчинив її і підніс мені до самих очей. Там, на темному оксамиті, лежала маленька, бездоганна, мерехтлива жіноча ніжка, чудесна ніжка, трохи зігнута в коліні, з витягненою вниз ступнею, що кінчалася найтендітнішими в світі, довгастими пальчиками.

Я простяг руку, щоб узяти ту ніжку, в яку зразу ж закохався всім серцем. Та тільки-но я хотів схопити її двома пальцями, як вона нібито ледь ворухнулася, і в мене враз з'явилася підозра, що то, мабуть, скорпіон. Гете немов прочитав мої думки, він наче цього й хотів: побачити моє глибоке збентеження, побачити, як у мені гарячково змагатимуться бажання й страх. Він тримав чарівного скорпіона перед самим моїм обличчям, дивився, як я його прагну і як його боюся, і, мабуть, це його неабияк розважало. Поки Гете дражнив мене цією гарненькою, небезпечною штукою, він раптом знов зробився старим, дуже старим, тисячолітнім, сивим, як молоко, і його зів'яле старече обличчя тихо, нечутно сміялося, він весь тремтів зі сміху, задоволений своїм моторошним жартом.

Прокинувшись, я забув свій сон і згадав його аж пізніше. Я проспав,

мабуть, з годину, хоч ніколи не думав, що можна заснути на стільці в ресторані, серед цієї музики й метушні. Моя мила дівчина стояла переді мною, поклавши мені руку на плече.

— Дай мені дві або три марки,— сказала вона.— Мені треба розрахуватися в буфеті.

Я дав їй свій гаманець, вона пішла й скоро вернулася.

— Ну, тепер я ще можу хвилинку посидіти біля тебе, а тоді мушу йти, в мене побачення.

Я злякався.

— З ким? — швидко спитав я.

— З одним чоловіком, голубе. Він запросив мене до бару «Одеон».

— Ох, я думав, що ти не кинеш мене самого.

— То було б самому запросити мене. Він тебе випередив. Нічого, зате ти заощадиш багато грошей. Ти знаєш «Одеон»? Після півночі там подають тільки шампанське. М'які крісла, негритянський оркестр, дуже гарно.

Я на все це ніколи не звертав уваги.

— То дозволь мені запросити тебе,— благально мовив я.— Я думав, що так і має бути, адже ми стали друзями. Я запрошу тебе, куди хочеш, тільки скажи, куди.

— Дуже мило з твого боку. Але ж обіцянка є обіцянка, я дала слово й дотримаю його, піду. Не думай більше про це! Випий ще трохи, в нас лишилося в пляшці вино. А потім спокійно підеш додому й заснеш. Пообіцяй мені, що так зробиш.

— Ні, я не можу піти додому, ти ж знаєш.

— Горе мені з твоїми історіями! Ти ще й досі не розрахувався з тим Гете? (Цієї миті я згадав сон про Гете.) Але якщо ти справді не можеш піти додому, то лишайся тут, у цьому будинку можна переночувати. Замовити тобі номер?

Я зрадів і запитав, де я зможу знов її побачити. Де вона живе? Вона мені не сказала, де, мовляв, як схочу, то десь її знайду.

— А може, все-таки дозволиш мені запросити тебе?

— Куди?

— Куди хочеш і коли хочеш.

— Гаразд. У вівторок повечеряємо в «Старих францісканцях», на другому поверсі. До побачення.

Вона подала мені руку. Аж тепер я звернув увагу на ту гарну, міцну, розумну й добру руку, що так пасувала до її голосу. Дівчина глузливо засміялася, коли я поцілував їй руку.

Вже виходячи, вона ще раз обернулася до мене й мовила:

— Я тобі ще щось скажу, з приводу Гете. Знаєш, так, як у тебе вийшло з Гете,— ну, що ти не міг спокійно дивитися на його портрет,— у мене часом буває зі святими.

— Зі святими? Ти така побожна?

— Ні, я, на жаль, не побожна. Але колись була побожна і знов колись буду. Тепер я не маю часу бути побожною.

— Не маєш часу? Хіба на це треба часу?

— О, так. Щоб бути побожною, треба часу, навіть багато часу: треба бути незалежною від часу! Не можна бути справді побожною і водночас жити реальним життям, та ще й надавати йому значення: часові, грошам, барові «Одеон» тощо.

— Розумію. А як було з тими святими?

— Я деяких святих особливо люблю: Стефана, святого Франца й ще декого. Буває мені потрапляють на очі такі фальшиві, дурні зображення цих святих, а також спасителя й богоматері, що я просто не можу на них дивитися, так, як ти на той портрет Гете. Коли я бачу, що такий солодкий, ідіотичний спаситель чи святий Франц здається комусь гарним і величним, то мені аж боляче стає за справжнього спасителя, і я думаю: ох, навіщо він жив і так тяжко страждав, коли людям досить такого нікчемного його образу! А проте я знаю, що й той образ спасителя чи святого Франца, який я собі створила в душі,— тільки людський образ, що самому спасителеві цей мій образ його здався б таким самим дурним і примітивним, як мені здаються ті солодкі підробки. Я кажу це не для того, щоб виправдати твоє роздратування і твоє обурення портретом Гете,— ні, ти не маєш рації. Я хочу тільки показати, що розумію тебе. Ви, вчені й митці, думаєте про всілякі там високі матерії, але ви такі самі люди, як і всі ми, а ми теж маємо свої мрії і свої уявлення. Я, наприклад, помітила, пане вчений, що ти трохи збентежився, коли почав розповідати про свою пригоду з Гете,— тобі довелося добре напружуватися, щоб пояснити простій дівчині свої мудрі думки. От я й хотіла тобі показати, що ти дарма так напружувався. Я тебе розумію. Ну годі, тобі треба йти спати.

Дівчина пішла, а старий служник повів мене на два марші вгору, але спершу запитав, де мої речі. Почувши, що в мене немає ніяких речей, він сказав, щоб я заплатив наперед «гроші за нічліг». Тоді завів мене старими темними сходами до кімнати й лишив самого. В кімнаті стояло просте дерев'яне ліжко, дуже коротке й тверде, а на стіні висіла шабля, кольоровий портрет Гарібальді і зів'ялий вінок з якогось ювілею. Як би мені тепер знадобилася піжама! Добре, що хоч була вода й маленький рушник. Я вмився й одягнений ліг на ліжко, не погасивши світла. Я мав доволі часу на роздуми. Отже, з Гете все було з'ясовано. Як добре, що він мені приснився! І ця дивовижна дівчина — якби хоч я знав, як її звати! Нарешті з'явилася людина, жива людина, що розбила похмурий скляний ковпак мого омертвіння і простягла мені руку, добру, гарну, теплу руку! Нарешті знов мене щось цікавить, я знов можу про щось думати з радістю, з напруженням, про щось турбуватися! Нарешті відчинилися двері, в які до мене ввійшло життя! Може, я житиму, може, знов стану людиною. Моя душа, що була заснула і майже замерзла серед холоднечі, знов почала дихати, сонно тріпати тоненькими кволими крилами. В мене побував Гете. Чужа дівчина наказала мені їсти, пити, спати, так привітно до мене поставилась, висміяла мене й назвала дурним хлопчаком. А ще моя нова, дивна приятелька розповіла мені про святих і довела, що навіть у своїх найбільших дивацтвах я не самітний, не якийсь хворобливий, нікому не зрозумілий виняток, що є люди такі, як я, і що вони мене розуміють. Чи я її ще побачу? Так, напевне побачу. На неї можна покластися. «Обіцянка є обіцянка».

Я не помітив, як знов заснув, і проспав чотири чи п'ять годин. Минула вже десята, коли я прокинувся — в зім'ятому костюмі, розбитий, стомлений. Я пригадував, що вчора зі мною сталося щось страшне, але був живий, сповнений надій і світлих думок. Повернення додому, до свого помешкання, вже не лякало мене так, як учора, а на сходах, трохи вище від араукарії, я зустрів «тітку», свою господиню. Я рідко бачив її, але вона дуже подобалася мені своєю лагідною вдачею. Та сьогодні мені не хотілося з нею зустрічатися, бо все-таки я почував себе не дуже

добре, був невиспаний, незачесаний і неголений. Я привітався й хотів пройти повз неї. Вона давно помітила, що я люблю бути сам, не хочу, щоб на мене звертали увагу, і завжди поважала це моє бажання. Проте сьогодні справді наче роздерлася запона, впала стіна, що відділяла мене від навколишнього світу,— господиня засміялась і зупинилася.

— Ви сьогодні загулялися, пане Галлер, навіть дома не ночували. Мабуть, добре стомилися!

— Так,— сказав я і теж засміявся.— Вчора в мене був надто неспокійний вечір, і я не хотів порушувати ладу у вашому будинку, тому заночував у готелі. Я дуже шаную спокій і гідність вашого дому й часом сам собі здаюся в ньому чужорідним тілом.

— Не глузуйте, пане Галлер!

— О, я глузую тільки з самого себе.

— Якраз із себе ви й не повинні глузувати. І не повинні почувати себе в моєму будинку «чужорідним тілом». Живіть, як вам подобається, і робіть, що хочете. Я вже мала багато пожильців, і серед них були дуже і дуже шановні люди, але таких спокійних, як ви, ще не було. А тепер, може, вип'єте чаю?

Я не відмовився. Вона подала чай у своїй вітальні з гарними старовинними картинами й меблями, і ми трохи погомоніли. Привітна господиня, не дуже й випитуючи мене, дізналася дещо про моє життя й про мої погляди. Вона слухала мене уважно й водночас по-материнському поблажливо, як розумні жінки слухають сповідь чоловіків про свої дивацтва. Зайшла мова й про її племінника, і вона повела мене до сусідньої кімнати й показала його останнє захоплення — радіоприймач, який він сам зробив на дозвіллі. Працьовитий юнак просиджував над тим приладом усі свої вечори, захоплений ідеєю радіо, побожно схиляючи коліна перед богом техніки, що спромігся через тисячоліття відкрити й дуже незугарно втілити в життя речі, які кожен мислитель завжди знав і мудро використовував. Ми поговорили про це, бо тітці була не чужа побожність і вона не цуралася релігійних тем. Я розповів їй, що стародавнім індійцям добре відома була всесутність усіх сил і дій, що техніка довела до загальної свідомості лише невелику частку цих фактів і що досі вона тільки сконструювала недовершені приймачі й передавачі для звукових хвиль. Головного ж із того стародавнього вчення, нереальності часу, техніка ще й досі не помітила, але, звичайно, вона колись таки відкриє цю нереальність, і спритні інженери знайдуть їй застосування. Згодом, може, навіть скоро, відкриють, що навколо нас завжди точаться, передаються хвилями не тільки сучасні, теперішні образи й події,— як, скажімо, музику з Парижа чи Берліна тепер чутно у Франкфурті або в Цюріху,— а що так само можна записати й відтворити все, що будь-коли діялося, що, може, ми одного чудового дня почуємо за допомогою дроту чи без нього, з усякими побічними звуками чи без них голос царя Соломона і Вальтера фон дер Фогельвейде. І що все це, так само як сьогодні перші кроки радіо, служитиме людям тільки для того, щоб утікати від себе й від своєї мети, обплутувати себе все густішою мережею розваг та непотрібної діяльності. Проте всі ці звичні для мене речі я висловлював не таким тоном, як завжди, не нападав із злістю й глумом на нашу добу й техніку, а говорив весело, жартівливо, тітка усміхалася, ми обоє були задоволені й просиділи за чаєм, мабуть, з годину.

Я запросив до ресторану дивовижну, чарівну дівчину з «Чорного орла» на вівторок і не міг дочекатися того дня. І коли він нарешті

настав, я з страхітливою чіткістю усвідомив, які дивні стосунки склалися в мене з тією незнайомою дівчиною. Я думав лише про неї, сподівався від неї всього, готовий був усім для неї пожертвувати і все покласти їй до ніг, а проте нітрохи не був у неї закоханий. Досить мені було тільки уявити собі, що вона порушить слово, забуде нашу домовленість, і я зразу ж бачив як на долоні, що зі мною станеться: тоді світ для мене знов спорожніє, дні мої знов будуть сірі й нудні, як досі, навколо мене знов запанує жахлива, мертва тиша, і від того мовчазного пекла не буде іншого порятунку, тільки бритва. А бритва за ці кілька днів не стала мені анітрохи приємніша, я її боявся так само, як досі. І це було найгірше: я так боявся перерізати собі горло, що в мене аж серце стискалося, так шалено і вперто боронився від смерті, так завзято опирався їй, наче був найздоровішою людиною, а моє життя було раєм. Я цілком тверезо, без будь-яких сентиментів оцінював своє становище й визнавав, що та незнайома дівчина, та маленька гарна танцівниця з «Чорного орла» стала мені такою дорогою, бо я тікав до неї від нестерпного, напруженого хитання між неможливістю жити й неможливістю вмерти. Вона була маленьким віконечком, крихітним світлим виходом з моєї похмурої печери страху. Вона була порятунком, шляхом на волю. Вона мала навчити мене жити або навчити мене померти, мала торкнутися своєю гарною дужою рукою мого змертвілого серця, щоб воно від її живого дотику або розквітло, або розсипалось на порох. Я не міг собі уявити, звідки в неї така сила, звідки походять її чари, в чім таємниця того, що вона враз набула для менє такого великого значення,— та й, врешті, хіба не однаково. Мені й не треба було про це знати. Мені вже було однаковісінько, чи я щось знатиму, розумітиму, саме знання й розуміння я вже мав донесхочу, моя найтяжча мука і найбільша ганьба саме в тому й полягала, що я надто виразно бачив своє власне становище, надто добре його усвідомлював. Я бачив перед собою цю тварюку, цього негідника Степового Вовка, як муху в павутинні, бачив, як його доля наближалась до свого невідворотного кінця, як він, обплутаний і безпорадний, висів у павутинні, як павук готувався вже його вжалити, і бачив наче так само близько рятівну руку. Я міг би висловлювати найрозумніші й найрозважніші думки про підстави й причини моїх страждань, моєї душевної недуги, моїх химер і неврозів. Механізм усього цього я бачив наскрізь. Але мені потрібне було не знання й розуміння, не його я так розпачливо прагнув,— я хотів щось переживати, щось вирішувати, до чогось пориватися й на щось зважуватися.

Хоч я протягом тих кількох днів жодного разу не засумнівався, що моя приятелька дотримає свого слова, а все ж таки у вівторок був дуже схвильований і невпевнений. Я ще зроду не чекав з таким нетерпінням, щоб швидше скінчився день. І хоч це напруження й хвилювання було майже нестерпне, воно все ж таки давало й дивну втіху: мені, такому розчарованому, людині, що віддавна вже ні на кого й ні на що не чекала, було неймовірно приємно й незвично бігати цілий день по кімнаті, тремтячи з хвилювання, тривоги й напруженого очікування, наперед угадувати, як ми зустрінемося, про що говоритимем, що робитимем цього вечора, старанно, як ніколи, голитися й одягатися (нова сорочка, нова краватка, нові шнурки в черевиках). Мені було однаково, хто та розумна й загадкова дівчина й чому вона зацікавилась мною. Добре, що вона була, що сталося диво, що я знову знайшов людину, знову зацікавився життям! Важливо тільки, щоб на цьому не скінчилося, щоб я скорився цій магнетичній силі й пішов за цією зіркою.

І ось настала та незабутня мить, коли я знов побачив її. Я сидів у старому затишному ресторані біля маленького столика, який без потреби замовив наперед по телефону, і вивчав меню. В склянці стояли дві чудові орхідеї, які я купив для своєї нової знайомої. Чекати мені довелося довгенько, але я відчував, що дівчина неодмінно прийде, і не дуже вже хвилювався. І ось вона прийшла, на мить спинилася перед роздягальнею і привітала мене тільки уважним, допитливим поглядом ясних сірих очей. Я недовірливо спостерігав, як поставиться до неї кельнер. Ні, слава богу, ніякої фамільярності, він був бездоганно ввічливий і тримався на відповідній відстані. А все ж таки вони були знайомі, дівчина звала його Емілем.

Вона зраділа й засміялася, коли я дав їй орхідеї.

— Чудесно, Гаррі. Ти хотів зробити мені подарунок, правда ж, і добре не знав, що вибрати. Не був певний, чи ти маєш право робити мені подарунки, думав, що я, може, ображуся, і купив орхідеї — це просто квітки, хоч і дорогі. Ну, щиро дякую, зразу скажу тобі: я не хочу, щоб ти робив мені подарунки. Я живу за рахунок чоловіків, проте за твій рахунок не хочу жити. Але як ти змінився! Тебе не можна впізнати. Того разу ти мав такий вигляд, наче тебе щойно вийняли із зашморга, а тепер ти вже знов майже схожий на людину. Між іншим, ти виконав мій наказ?

— Який наказ?

— Ти такий забудько? Ти мав навчитись танцювати фокстрот. Сам казав, що для тебе немає нічого кращого, як отримувати від мене накази, і немає нічого приємнішого, як мене слухатись. Пам'ятаєш?

— Пам'ятаю, я й тепер так кажу! І це не просто слова.

— А проте не навчився танцювати?

— Хіба можна так швидко навчитися танцювати, всього за кілька днів?

— Звичайно. Танцювати фокстрот можна навчитися за годину, бостон за дві. Танго треба вчитися довше, але тобі його не треба вміти.

— А тепер я хочу знати, як тебе звуть.

Вона якусь мить мовчки дивилася на мене.

— Ти, мабуть, і сам міг би вгадати. Мені було б дуже приємно, якби ти вгадав. Будь уважний і добре придивися до мене. Ти й досі не помітив, що часом я схожа на хлопця? Наприклад, тепер.

Так, добре придивившись до її обличчя, я переконався, що дівчина казала правду. Вона справді була схожа на хлопця. А ще за хвилину її обличчя викликало в мене хвилю спогадів, нагадало мені мої власні хлоп'ячі роки й мого тодішнього приятеля Германа. На мить мені здалося, що вона і є той Герман.

— Якби ти була хлопцем,— здивовано сказав я,— то звалася б Германом.

— Хтозна, може, я й справді хлопець, тільки переодяглася дівчиною,— жартівливо мовила вона.

— Тебе звати Герміна?

Прояснівши, вона кивнула головою, рада, що я вгадав. Якраз принесли суп, і ми почали їсти. Дівчина була по-дитячому вдоволена. Найдужче мені подобалося і зачаровувало мене те, що вона вміла так легко переходити від найглибшої серйозності до найщирішої веселості і навпаки, та ще й без ніякого зусилля, зовсім не міняючись, як ди-

тина. Тепер вона саме була весела, дражнила мене фокстротом, навіть штовхала ногами, розхвалювала їжу, сказала, що я гарно одягся, але ще побачила в моєму вбранні багато вад.

Слухаючи її, я спитав:

— Як ти так зробила, що стала раптом схожа на хлопця і що я зумів угадати твоє ім'я?

— О, це ти сам так зробив. Невже ти не розумієш, вчений муже, чому я так сподобалась тобі й чому стала такою важливою для тебе? Бо я — ніби твоє дзеркало, в душі моїй є щось таке, що озивається до тебе й розуміє тебе. Власне, всі люди повинні бути одне одному таким дзеркалом, так озиватись одне до одного й гармоніювати одне з одним. Але такі диваки, як ти, легко втрачають цей хист, перестають щось бачити й читати в очах інших людей, байдужіють до всього. І якщо потім такий дивак раптом знову знаходить рідне обличчя, яке справді дивиться на нього, в якому він бачить ніби відповідь на свої питання, то, звичайно, це для нього велика радість.

— Ти все знаєш, Герміно,— здивовано сказав я.— Все й справді так, як ти кажеш, А проте ти зовсім інакша, ніж я! Ти моя протилежність: у тобі є все, чого бракує мені.

— Добре, що тобі так здається,— мовила вона коротко.

І враз на її обличчя, що справді було схоже на чарівне дзеркало, набігла ніби важка хмара. Тепер на ньому був тільки біль, тільки трагізм, бездонний, як у порожніх очах маски. Поволі, ніби мимохіть добуваючи з себе слово за словом, вона мовила:

— Не забувай того, що ти мені сказав! Ти сказав, що я повинна тобі наказувати і для тебе буде велика радість слухатися моїх наказів. Не забувай цього! Знай, Гаррі: так само як ти знаходиш у мене якийсь відгук, як моє обличчя дає тобі відповідь, як щось у мені викликає твоє довір'я,— так само я знаходжу все це в тобі. Коли я побачила того разу, як ти заходив до «Чорного орла», такий стомлений і сам не свій, одною ногою вже майже на тому світі, то зразу відчула: цей чоловік буде мене слухатись, він прагне, щоб я йому наказувала! І я тобі наказуватиму, тому я до тебе й озвалася, тому ми й стали приятелями.

Вона говорила так серйозно, ніби через силу, за якимось високим наказом своєї душі, що я не міг витримати і спробував заспокоїти її, перевести розмову на інше. Але вона спинила мене одним-однісіньким порухом брів, одним владним поглядом і холодно повела далі:

— Ти мусиш дотримувати слова, хлопче, нагадую тобі, бо будеш каятись. Я даватиму тобі багато наказів, і ти їх виконуватимеш. Це будуть милі накази, приємні, тобі весело буде виконувати їх. А наприкінці ти виконаєш мій останній наказ, Гаррі.

— Виконаю, — мовив я майже несамохіть. — А що то буде за наказ?

Бозна-чому, але я його вже вгадав.

Вона здригнулася, наче від холоду, і, здавалося, почала поволі повертатись до дійсності, але й далі не спускала з мене очей. Раптом вона ще дужче спохмурніла:

— Найрозумніше було б не казати цього тобі. Але я не хочу бути розумною, Гаррі. Цього разу не хочу. Я хочу чогось зовсім іншого. Слухай уважно! Ти почуєш, чого я хочу, забудеш мої слова, сміятимешся з них, плакатимеш через них. Слухай, хлопче! Я гратиму з тобою на життя й смерть і, перше ніж почати гру, покажу тобі всі свої карти.

Яке гарне, неземне було в неї обличчя, коли вона казала ці слова! В очах холодно і ясно світився мудрий сум, вони, здавалося, спізнали вже всі муки, які є на землі, і прийняли їх. Уста ворушилися важко, наче їм щось заважало, — так говорять, коли обличчя змерзне на великому морозі; але в кутиках рота, де зрідка грайливо з'являвся кінчик язика, затаїлася чарівна, весела чутливість, палка жадоба насолоди. На спокійне гладеньке чоло спадало коротке пасмо волосся, і з того місця на чолі час від часу, як живий подих, линула хвиля хлоп'ячості, магія двостатевості. Я злякано слухав її, хоч був наче приглушений, напівпритомний.

— Я тобі подобаюся, — вела вона далі, — і вже казала, чому: я порушила твою самоту, перехопила тебе біля самої брами пекла й воскресила. Але я хочу від тебе чогось більшого, набагато більшого. Я хочу, щоб ти закохався в мене. Ні, не перебивай мене, дай мені докінчити! Я відчуваю, що дуже подобаюся тобі, і ти мені вдячний, але не закоханий у мене. Я зроблю так, що ти закохаєшся, це мій фах. Я ж бо живу з того, що можу закохувати в себе чоловіків. Але затям собі, що я хочу закохати тебе в себе не тому, що вважаю тебе таким чарівним. Я не закохана в тебе, Гаррі, так само, як і ти в мене. Але ти мені потрібен, так само, як і я тобі. Я потрібна тобі тепер, цієї хвилини, бо ти у великому розпачі і мусиш пережити якийсь струс, що кинув би тебе назад у вир життя. Я тобі потрібна, щоб навчити тебе танцювати, сміятися й жити. А ти мені будеш потрібен не сьогодні, а згодом, теж для чогось дуже важливого й гарного. Коли ти закохаєшся в мене, я дам тобі останній свій наказ, і ти послухаєшся мене, і так буде добре і для тебе, й для мене.

Вона трохи підняла в склянці брунатно-фіалкові, з зеленими прожилками орхідеї, схилилась над ними і втупила в них очі.

— Тобі не легко буде, але ти зробиш те, що я хочу. Ти виконаєш мій наказ і *вб'єш мене*. Ось так. Не питай більше нічого!

Вона замовкла, все ще не зводячи погляду з орхідей, напружений, закам'янілий вираз зійшов з її обличчя, воно розцвіло, як дозрілий пуп'янок, і раптом на її устах заграла чарівна усмішка, хоч очі ще якусь мить були прикуті до квіток. Вона похитала головою, тріпнувши хлоп'ячим пасмом над чолом, ковтнула води, раптом згадала, що ми вечеряємо, і апетитно почала їсти.

Я не пропустив жодного з її моторошних слів, навіть угадав її «останній наказ», перше ніж вона його вимовила, тому вже не злякався, коли почув те зловісне «вб'єш мене». Все, що вона казала, звучало для мене переконливо, як веління долі, я покірно приймав його, а проте її слова здавались мені не зовсім реальними й серйозними, хоч говорила вона їх з глибокою, страхітливою серйозністю. Одна частина моєї душі вбирала ті слова й вірила їм, а друга поблажливо слухала й відзначала про себе, що й розумна, здорова, впевнена Герміна теж, виходить, має свої фантазії і темні глибини. Тільки-но з її уст злетіло останнє слово, як уся сцена набула відтінку нереальності й невірогідності.

Але я не міг так по-акробатичному легко, як Герміна, перескочити назад у реальне й вірогідне.

— Отже, я тебе колись маю вбити? — спитав я, усе ще ніби ввісні.

Та Герміна вже знов сміялася і з запалом різала м'ясо на тарілці.

— Звичайно, — неуважно мовила вона. — Але годі про це, ми тепер вечеряємо. Гаррі, замов мені, будь ласка, ще трохи зеленого салату! А ти хіба не хочеш їсти? Бачу, тебе треба вчити всього того, що

для інших людей само собою зрозуміле, навіть їсти з задоволенням. Отже, дивися, хлопче, перед тобою лежить качине стегно, і відділяти це ніжне м'ясо від кісточки — справжня втіха. Ти маєш бути такий радісний, схвильований і вдячний, як закоханий, коли він уперше допомагає своїй дівчині скинути пальто. Зрозумів? Ні? От нездара. Стривай, я дам тобі шматок цього чудесного м'яса, побачиш, що це таке. Ану, розтули рота! Ох, який же ти страхополох! Оглядається на інших, щоб, не дай боже, хтось не побачив, як він бере м'ясо з моєї виделки! Не бійся, блудний сину, я тебе не осоромлю. Але ти справді пропаща людина, коли мусиш спершу спитати дозволу в інших людей, щоб дістати якесь задоволення.

Недавня сцена мовби кудись відсувалася, все менше вірилося, що ці очі кілька хвилин тому дивилися так дивно й моторошно. Тут Герміна була як саме життя: ніколи не вгадаєш, що вона зробить наступної хвилини. Тепер вона їла і всю свою увагу звертала на качине стегно, салат, торт і лікер, втішалася їжею і питвом, давала всьому оцінку, фантазувала. Кельнер забирав тарілку, й починався новий розділ. Ця жінка, що побачила мене наскрізь, що, здавалося, знала про життя більше, ніж усі мудреці світу, поводилась, як дитина, виконувала свою роль у цій маленькій дії життєвої комедії так майстерно, що я беззастережно записався в її учні. Байдуже, чи це висока мудрість, чи найбільша наївність, але тому, хто вміє так жити сьогоднішнім днем, так ним втішатися і так ласкаво й турботливо складати шану кожній квітці на своєму шляху, цінувати кожну миттєву радість, життя не заподіє ніякої шкоди. Невже ця весела дитина з таким здоровим апетитом, ця легковажна гурманка може бути водночас мрійницею й істеричкою, що бажає собі смерті, чи тверезою, корисливою жінкою, що хоче, не маючи до мене ніяких почуттів, закохати мене в себе і зробити своїм рабом? Не може цього бути. Ні, вона просто так щиро віддавалася хвилині, що не стримувала в собі ні веселого поривання, ні похмурого поклику з темних глибин душі, все в ній виявлялося до кінця.

Хоч я бачив Герміну сьогодні вдруге в житті, вона знала про мене все, мені навіть здавалося, що я взагалі не повинен мати від неї якихось таємниць. Може, вона й не зрозуміла б до кінця мого внутрішнього світу, мого ставлення до музики, Гете, Новаліса чи Бодлера, — але й це ще хтозна, можливо, і тут для неї не було б ніяких труднощів. А коли так, то що лишилося б від мого «духовного життя»? Чи не розпалося б воно на уламки і не втратило б сенсу? Але всі інші мої проблеми й поривання вона дуже добре розуміла, щодо цього я не мав сумніву. Скоро я зможу говорити з нею про «степового вовка», про трактат, про все те, що досі існувало тільки для мене самого, про що я не перекинувся ні з ким жодним словом. Я не витримав і зразу ж почав розмову про це.

— Герміно, — сказав я, — недавно зі мною сталося щось дивне. Якийсь незнайомий чоловік дав мені книжечку, схожу на ті, що їх продають на ярмарку, і виявилося, що в ній докладно описана вся моя історія, все, що мене хвилює. Правда ж, дивно?

— І як та книжечка зветься? — спокійно спитала вона.

— «Трактат про Степового Вовка».

— «Про Степового Вовка»? Дуже гарно! То це про тебе йдеться? Це ти Степовий Вовк?

— Так. Я напівлюдина-напіввовк, принаймні таким себе уявляю.

Герміна нічого не відповіла. Вона пильно, допитливо глянула мені у вічі, тоді перевела погляд на мої руки, і на мить в очах і на обличчі в неї знов з'явився вираз глибокої серйозності й похмурої жагучості. Мабуть, вона міркувала, чи в мені досить вовчого, щоб виконати її «останній наказ».

— Це, звичайно, твоя фантазія,— сказала вона, знов повеселішавши, — або, якщо хочеш, поетична вигадка. Проте щось у ній є. Сьогодні ти не вовк, але того разу, як ти зайшов до зали сам не свій, в тобі було щось звіряче. Саме цим ти мені й сподобався. — Вона замовкла, наче вражена якоюсь раптовою думкою, і трохи збентежено додала: — Нерозумно кидатися словами «звіряче» або «тваринне»! Не можна так казати про тварин. Вони часом страшні, проте набагато правдивіші за людей.

— Як це «правдивіші»? Що ти маєш на увазі?

— Ну, глянь на якусь тварину: на кота, на собаку, на пташку чи на якогось гарного великого звіра в зоопарку, на пуму або на жирафу! Зразу видно, що всі вони правдиві, ніколи не бентежаться, знають, що їм робити і як поводитись. Вони ніколи не намагаються сподобатись, ніколи не прикидаються. Вони які є, такі є, як камені, як квітки, як зірки на небі. Розумієш?

Так, я розумів її.

— Здебільшого тварини сумні, — вела вона далі. — І якщо людина дуже сумна,— не тому, що в неї болить зуб або що вона втратила гроші, а тому, що відчула, чого варте життя і все на світі, тоді вона справді сумна, тоді вона завжди трохи нагадує тварину. І не тільки сумна, а й правдивіша, краща, ніж завжди. Така тоді буває людина, і такий був ти, Степовий Вовче, коли я вперше тебе побачила.

— Ну, а що ти, Герміно, думаєш про ту книжечку, в якій мене описано?

— Ох, не люблю я весь час думати. Поговоримо про неї іншим разом. Даси мені її колись почитати. Або ні, коли я знов захочу читати, даси мені котрусь із тих книжок, що ти сам написав.

Вона попросила кави й хвилинку сиділа неуважна, наче щось обмірковувала, тоді враз проясніла — видно, знайшла те, що хотіла,

— Слухай, — радісно вигукнула вона, — я вже знаю, що зробити!

— З чим?

— Та з тим фокстротом, він мені весь час не сходив з думки. Скажи, в тебе є кімната, де б ми вдвох могли з годину потанцювати? Хай навіть мала, нічого. Аби тільки під нею ніхто не жив, щоб не прийшов і не зчинив бучу, коли ми гупатимемо. От і добре, дуже добре! Ти можеш учитися танцювати вдома.

— Тим краще, — сказав я несміливо. — Але мені здавалося, що до танців треба й музики.

— Звичайно, треба. А тому слухай далі. Музику ти купиш, вона коштуватиме не дорожче, як курс лекцій у вчительки танців. Ти заощадиш на вчительці, бо вчитиму тебе я. Так ми матимемо музику, коли схочемо, і грамофон залишиться нам назавжди.

— Грамофон?

— Авжеж. Купиш невеликий грамофон і кілька пластинок...

— Чудово, — сказав я. — І якщо ти справді навчиш мене танцювати, я тобі віддам грамофон замість гонорару, згода?

Я сказав ці слова бадьоро, але не зовсім щиро. Я не міг собі уявити в своїй кімнаті, повній книжок, цього інструмента, що аж ніяк не

викликав у мене симпатії. Та й від самих танців я був далеко не в захваті. Десь принагідно можна було б спробувати, що з того вийде, думав я, хоч був переконаний, що мені, такому старому й неповороткому, пізно вчитися танців. Але такі темпи були для мене надто швидкі, і я, давній шанувальник справжньої музики, відчував, як у мене знов підіймається упередження проти грамофона, джазу й сучасної танцювальної музики. Жодна людина в світі не могла вимагати, щоб у моїй кімнаті, в моїй тихій келії, в моєму захистку поряд з Новалісом і Жан-Полем лунали американські танцювальні шлягери і щоб я танцював під них. Та від мене вимагала цього не просто людина, а Герміна. Вона мала право мені наказувати, і я послухався. Звичайно, я послухався.

Ми зустрілися другого дня в кав'ярні. Герміна прийшла перша і вже пила чай, коли я з'явився. Вона, усміхаючись, показала мені газету, в якій знайшла моє прізвище. То була одна з войовничих, реакційних газет моєї батьківщини, які час від часу знов починали паплюжити мене в злісних, лайливих статтях. Під час воєнного лихоліття я був противником війни, а потім, при нагоді, нагадував своїм землякам, що треба бути спокійними, терплячими, людяними, не боятися самокритики, і цим накликав на себе гнів ура-патріотів — вони цькували мене дедалі гостріше, дурніше й запекліше. І ось знов з'явилася така стаття, кепсько написана, — редактор зліпив її наполовину з своїх власних фраз, а наполовину з накрадених по газетах такого самого напрямку. Відомо, що ніхто не пише так погано, як оборонці застарілих ідеологій, і ніхто не робить свою справу так брудно й несумлінно, як вони. Герміна прочитала статтю й довідалася з неї, що Гаррі Галлер — підривний елемент, безбатченко, і що, звичайно, батьківщина не знатиме добра, поки терпітиме в себе таких людей і такі думки, дозволятиме засмічувати голови молодого покоління сентиментальними гуманістичними ідеями, замість готувати його до війни й до реваншу.

— Це про тебе? — спитала Герміна й показала на моє прізвище. — Ти нажив собі добрих ворогів, Гаррі. Тебе ця писанина дратує?

Я прочитав кілька рядків. Там було те, що й завжди, за довгі роки я вже стільки начитався тих стереотипних лайливих слів, що вони мені остогидли.

— Ні, — сказав я, — не дратує. Я давно до такого звик. Я кілька разів висловив був думку, що кожен народ, навіть кожна окрема людина, замість заколисувати себе брехливими політичними гаслами про «вину й винуватців», повинна пильніше придивитися до себе, спитати себе, наскільки вона сама прислужилася війні і всім іншим світовим злигодням своїми помилками, байдужістю й поганими нахилами, бо це, мабуть, єдиний спосіб уникнути другої війни. Вони мені цього не можуть пробачити, бо в них самих, звичайно, сумління чистісіньке, ніхто з них — ні кайзер, ні генерали, ні великі промисловці, ні політики, ні газетярі — не можуть собі нічого закинути, ніхто ні в чому не винен! Можна подумати, що всюди панує радість і благодать, тільки десяток мільйонів убитих лягло в землю. Мене ця базгранина вже не дратує, Герміно, але часто засмучує. Дві третини моїх земляків читають такі газети, кожного ранку й вечора ковтають цю їжу, щодня їх обробляють, застерігають, нацьковують, викликають у них невдоволення й злість, і мета всього цього єдина — знову війна, ще одна війна, яка, мабуть, буде ще страшнішою за попередню. Все ясно й просто, кожна людина могла б зрозуміти це, могла б дійти до такого самого висновку, якби трохи подумала. Але ніхто не хоче думати, ніхто не хоче уникнути війни, ніхто

не хоче вберегти себе й своїх дітей від нової бойні з мільйонами жертв, якщо цього не можна досягти дешевшою ціною. А трохи подумати, заглянути в свою душу, спитати себе, скільки твоєї вини в тому лихові, що робиться в світі, наскільки ти сам причетний до нього, — цього, бач, ніхто не хоче! І так буде й далі, тисячі людей день у день завзято угноюватимуть грунт для нової війни. Відколи я переконався в цьому, мене охопив розпач, я став наче паралізований. Я більше не маю жодних ідеалів, не маю батьківщини — все це тільки декорація для тих людей, що готують нову бойню. Дарма міркувати, казати чи писати про щось гуманне, дарма виношувати в голові благородні думки — на двох чи трьох людей з такими поглядами припадають щоденно тисячі газет, журналів, промов, відкритих і таємних зборів, які прагнуть до цілком протилежного і домагаються свого.

Герміна уважно слухала мене.

— Так, — врешті мовила вона, — мабуть, ти маєш рацію. Звичайно, війна знов буде, не треба й газет читати, щоб дійти до такого висновку. І, звичайно, є чого сумувати, але чи варто? Це те саме, що сумувати, думаючи про смерть. Бо хоч би ти що робив, хоч би як боровся, а колись неодмінно помреш. Боротися зі смертю, любий Гаррі, завжди дуже гарно, шляхетно, похвально й почесно, і так само почесно боротися з війною. Проте це завжди безнадійне донкіхотство.

— Може, це й правда, — палко сказав я, — але від такої правди, — що ми однаково всі помремо, а тому хай буде, що буде, — життя наше стане банальним і безглуздим. Отже, нам треба все відкинути, зректися поривань духу, всіх прагнень, всякої гуманності, визнати владу шанолюбства й грошей і за кухлем пива чекати чергової мобілізації?

Герміна дивилася на мене якось чудно: весело, глузливо, співчутливо й прихильно, і водночас її погляд був значущий, мудрий і безмежно поважний.

— Не треба нічого зрікатися,— материнським тоном мовила вона.— І твоє життя ще не стане банальним і безглуздим, коли ти знатимеш, що твоя боротьба буде марною. Набагато банальніше, Гаррі, боротися за щось добре, ідеальне і вважати, що його неодмінно треба досягти. Хіба можна досягти ідеалу? Хіба ми, люди, живемо для того, щоб перемогти смерть? Ні, ми живемо, щоб боятися її, а крім того, й любити її, і саме завдяки смерті наше коротеньке життя час від часу спалахує так яскраво. Ти як дитина, Гаррі. А тепер будь слухняний і ходи зі мною, в нас багато роботи. Сьогодні я не хочу більше нічого чути ні про війну, ні про газети. А ти?

О так, з мене теж було вже досить війни й газет.

Ми разом пішли — це був наш перший спільний вихід у місто — до магазину музичних інструментів і почали оглядати грамофони. Ми перебирали їх, пробували, як вони грають, і коли знайшли такий, що влаштовував нас, гарний і дешевий, я сказав, що купую його. Але Герміна не хотіла поспішати. Вона стримала мене й повела в другий магазин. Там ми теж оглянули й прослухали грамофони всіх марок і розмірів, від найдорожчих до найдешевших, і аж тепер вона погодилась вернутися до першого магазину й купити той, що ми вибрали.

— Бачиш,— мовив я,— хіба не простіше було взяти його відразу?

— Ти так думаєш? А може, завтра ми побачили б в іншій вітрині такий самий грамофон, але на двадцять марок дешевший. До того ж

приємно щось купувати, а приємність треба розтягати якнайдовше. Тобі ще багато чого треба вчитися.

Посильний відніс грамофон до мого помешкання.

Герміна докладно оглянула мою кімнату, похвалила камін і канапу, попробувала, чи зручно сидіти на стільцях, подивилася деякі книжки й надовго спинилася перед фотографією моєї коханки. Грамофон ми поставили на комод між двома купами книжок. І ось почалося моє навчання. Герміна поставила пластинку з фокстротом, показала мені перші кроки, взяла мене за руку й почала водити. Я покірно тупав за нею, чіплявся за стільці, слухав її накази, не розуміючи їх, наступав їй на ноги. Я був пильний, але незграбний учень. Після другого танцю вона впала на канапу й засміялася, як дитина.

— Господи, який ти неповороткий! Просто йди собі, наче ти гуляєш! Зовсім не треба напружуватись. Мені здається, що ти вже навіть упрів? Ну, то відпочиньмо хвилин п'ять! Бачиш, танцювати, коли вмієш, так само легко, як думати, а вчитися танцювати ще набагато легше, ніж учитися думати. Тепер ти дивитимешся спокійніше на те, що люди не вчаться думати, а воліють називати шановного пана Галлера зрадником батьківщини і спокійно чекати, коли почнеться друга війна.

Через годину вона пішла, запевнивши мене, що наступного разу я вже танцюватиму краще. Я думав інакше і був дуже розчарований своєю тупістю й незграбністю. Я за цю годину взагалі нічого не навчився,— принаймні так мені здавалося,— й не вірив, що далі справи підуть краще. Ні, танці потребують здатностей, яких я зовсім не мав: радості, невинності, легковажності, грації. Що ж, я й думав, що цим скінчиться.

Але дивно — другого разу я справді танцював краще і навіть мав від того задоволення, а наприкінці лекції Герміна заявила, що фокстрот я вже вмію танцювати. Та коли вона зробила з цього висновок, що завтра я маю танцювати з нею в ресторані, я перелякався й почав завзято відмовлятися. Вона холодно нагадала, що я заприсягнувся слухатись її, і тому запросила мене на завтра на чай до готелю «Балансе».

Того вечора я лишився вдома, хотів читати й не міг. Я боявся завтрашнього дня. Мене жахала думка, що я, літній, несміливий, вразливий дивак, маю не тільки вчащати до нудної модерної танцювальної зали з джазовою музикою, а й вдавати з себе танцюриста серед чужих людей, насправді не вміючи й кроку ступити. І признаюся, що хоч я сам сміявся з себе і соромився перед самим собою, а все ж накрутив у своєму тихому кабінеті грамофон і обережно, в самих шкарпетках, заходився повторювати фокстрот.

У готелі «Балансе» другого дня грав невеличкий оркестр. Гостям подавали чай і віскі. Я спробував підкупити Герміну, запропонував їй печиво, пляшку доброго вина, але вона була невблаганна.

— Ти сьогодні прийшов сюди не розважатися. Це для тебе урок танців.

Мені довелося танцювати з нею два чи три рази, а в перерві між танцями вона познайомила мене з саксофоністом, смаглявим вродливим юнаком іспанського або південноамериканського походження, що, як вона казала, вмів грати на всіх інструментах і знав усі мови світу. Цей сеньйор, видно, був дуже добре знайомий з Герміною і приятелював з нею. Перед ним стояли два саксофони різного розміру, він навпереміну дув у них, а тим часом його чорні блискучі очі пильно й задово-

лено стежили за танцюристами. На свій подив, я відчув ніби якісь ревнощі до цього безневинного, вродливого музиканта, не ревнощі закоханого, бо ж про кохання між мною і Герміною не було навіть мови, а швидше духовні ревнощі: мені здавалося, що він не зовсім вартий того зацікавлення, тієї особливої уваги, навіть пошани, яку вона до нього виявляла. «Чудні я тут заведу знайомства»,— невдоволено подумав я.

Потім Герміну раз по раз почали запрошувати до танцю інші. Я сидів сам біля столика з чашкою чаю і слухав музику, ту музику, яку досі не міг терпіти. «Господи боже,— думав я,— отже, тепер мені доведеться бувати, почувати себе як дома в цьому світі, такому чужому й огидному мені, в світі нероб і шукачів розваг, який я досі так старанно обминав і так глибоко зневажав, у цьому прилизаному, стереотипному світі мармурових столиків, джазової музики, кокоток і комівояжерів!» Я похмуро сьорбав чай і дивився на цей півсвіт. Увагу мою привернули дві вродливі дівчини, обидві добрі танцюристки. Я з подивом і заздрістю спостерігав, як пружно, гарно, весело і впевнено рухаються вони в танці.

З'явилася Герміна і знов напала на мене, почала мене картати, що я не для того сюди прийшов, щоб сидіти насупившись біля столика. Треба набратися духу й танцювати. Що, я нікого не знаю? А навіщо мені когось знати? Невже тут немає жодної дівчини, яка б мені подобалася?

Я показав їй на одну з тих двох дівчат, що недавно привернули мою увагу. Вона саме зупинилася недалеко від нас. Ця була ще вродливіша за свою товаришку — з коротко підстриженим буйним білявим волоссям, з ніжними округлими руками, в гарній оксамитовій сукні. Герміна звеліла, щоб я негайно підійшов до чарівної незнайомки й запросив її до танцю. Я почав завзято опиратися.

— Ну як же я запрошу її? — жалібно мовив я.— Якби я був вродливим юнаком! А то такий старий і незграбний йолоп, що навіть не вміє танцювати,— та вона мене висміє!

Герміна зміряла мене зневажливим поглядом.

— А що *я* тебе можу висміяти, тобі, звичайно, байдуже. Який же ти боягуз! Кожен ризикує, що його можуть висміяти, коли підходить до дівчини. Це як лотерея. То ж ризикни, Гаррі, в найгіршому разі тебе висміють. А то я перестану вірити, що ти вмієш слухатись.

Вона не хотіла поступитися. Коли музика знов заграла, я збентежено підвівся й підійшов до дівчини.

— Взагалі мене вже запрошено,— мовила вона, зацікавлено звівши на мене великі, ясні очі,— але мій партнер, видно, застряв у барі. Ну, ходімо!

Я обняв її і зробив перші кроки, ще здивований тим, що вона мені не відмовила. Вона швидко помітила, як я танцюю, і повела мене сама. Танцювала вона чудово, і мене захопив її ритм. Я забув усі правила і просто полинув за нею. Я відчув її тугі стегна, швидкі, пружні коліна і, дивлячись у її молоде, осяйне обличчя, признався, що я танцюю вперше в житті. Вона підбадьорливо всміхалася, відповідаючи на мої захоплені погляди і компліменти не словами, а легенькими, граційними рухами, які ще дужче запалювали й зближували нас. Захоплений, щасливий, я міцно тримав правою рукою її за стан, наслідував кожен порух її ніг, рук, плечей і, на свій подив, жодного разу не наступив їй на ногу. Коли музика замовкла, ми обоє стояли й плескали в долоні, аж

поки танець не заграли ще раз; і я, закоханий, сповнений побожного захвату, знов старанно повторив увесь ритуал.

Коли танець скінчився,— мені здавалося, надто швидко,— вродлива дівчина в оксамитовій сукні залишила мене, і біля мене раптом знов з'явилася Герміна, що весь час дивилася на нас.

— А бачиш? — схвально мовила вона й засміялася.— Ти помітив, що жіночі ноги — це не те, що ніжки стола? Браво! Тепер ти вже, слава богу, фокстрот умієш танцювати, завтра візьмемося до бостона. А за три тижні буде бал-маскарад у «Глобусі».

Оркестр перепочивав, і ми посідали. До нас підійшов чарівний саксофоніст, пан Пабло, кивнув головою і сів біля Герміни. Він, видно, був її близьким приятелем. Але мені, признаюся, того першого вечора він зовсім не сподобався. Він був гарний, нічого не скажеш, стрункий і вродливий, але більше ніяких достоїнств я в ньому не бачив. Поліглотство його теж було дуже поверхове, він, власне, взагалі нічого не говорив, тільки проказував окремі, найуживаніші слова: «прошу», «дякую», «так», «звичайно» тощо, які він, щоправда, знав багатьма мовами. Сеньйор Пабло не тільки нічого не говорив, а, мабуть, майже нічого й не думав. Його справою було дути в саксофон у джазовому оркестрі, і їй, здається, вродливий кабальєро віддавався з любов'ю й пристрастю. Часом, граючи, він раптом починав плескати в долоні чи якось інакше виявляти свій захват, наприклад, голосно тягнув, немов співаючи: «О-о-о», «Га-га-га», «Алло!» Крім гри на саксофоні, він, мабуть, не був здатний ні до чого в світі. З нього досить було мати вродливе обличчя, подобатися жінкам, носити наймодніші комірці й краватки і багато перснів на пальцях. Він сидів біля нас, усміхався, поглядав на свій годинник і дуже спритно скручував цигарки,— така була його манера поводитись у товаристві. В його темних, гарних очах креола, в його кучерявій голові не жила ніяка романтика, не зринали ніякі проблеми, ніякі думки. Приглянувшись до нього зблизька, я побачив, що цей прекрасний екзотичний напівбог був задоволеним собою, трохи розпещеним молодиком з приємними манерами, та й годі. Я завів з ним мову про його інструмент і про тембр у джазовій музиці. Інший на його місці побачив би, що мав справу з давнім шанувальником і знавцем музики. Але його ця тема зовсім не зацікавила. І поки я, з ввічливості до нього, чи, власне, до Герміни, сказати б, закладав теоретичні основи джазу, він невинно всміхався, не звертаючи ніякої уваги на мої зусилля. Мабуть, він і гадки не мав, що до джазу і крім джазу існувала ще якась інша музика. Він, безперечно, був милий, гарний хлопець, його великі порожні очі чарівно всміхалися, але в нас із ним, здавалося, не могло бути нічого спільного,— все, що для нього було важливим і священним, для мене не мало ніякого значення. Ми походили з протилежних частин світу і не мали жодного спільного слова. (Та згодом я довідався від Герміни дивну річ. Вона розповіла мені, що Пабло після цього вечора сказав їй, щоб вона ставилась до мене якомога лагідніше, бо я дуже нещасний. І коли вона спитала, з чого він зробив такий висновок, він сказав: «Бідний, бідний чоловік. Глянь, які в нього очі! Він не вміє сміятися!»)

Коли темноокий музикант залишив нас і оркестр заграв знов, Герміна підвелася.

— Тепер ти можеш знову потанцювати зі мною, Гаррі. Чи вже не хочеш?

Цього разу я з нею теж танцював легше, вільніше й радісніше, а все ж не так захоплено, забувши про все на світі, як із тією дівчиною. Герміна захотіла, щоб я її вів, і ніжно, легко, мов пелюстка квітки, повторювала кожен мій порух. Тепер я і в ній відчував і знаходив усю ту звабу, що хвилями напливала на мене, вона теж духмяніла жінкою і коханням, її танець теж ніжно й інтимно співав чарівну, закличну пісню статі,— а все ж таки я не міг зовсім вільно й щиро відповісти на цей поклик, не міг цілком забутись і віддатися. Герміна була мені надто близька, була моєю товаришкою, сестрою, моїм двійником, вона була схожа і на мене самого і на мого приятеля з юнацьких років Германа, мрійника, поета, натхненного товариша моїх інтелектуальних злетів і захоплень.

Коли я потім сказав їй про це, вона відповіла:

— Я знаю це, добре знаю. Та однаково я ще тебе закохаю в себе. Але нема чого поспішати. Поки що ми товариші й сподіваємося зійтися ближче, бо пізнали одне одного. Тим часом будемо вчитися одне в одного і разом розважатися. Я покажу тобі свій маленький театр, навчу тебе танцювати, діставати якусь втіху від життя і бути легковажним, а ти познайомиш мене з своїми думками і трохи передаси мені свого знання.

— Ох, Герміно, що я тобі можу передати? Ти знаєш куди більше за мене. Ти дивовижна людина, дивовижна жінка! В усьому ти мене розумієш і переважаєш. Невже я для тебе щось означаю? Невже тобі зі мною не нудно?

— Я не люблю, як ти кажеш так. Згадай той вечір, коли ти, розбитий, охоплений розпачем, тікаючи від своєї муки й самоти, потрапив мені на очі й став моїм товаришем! Як ти гадаєш, чому я тоді звернула на тебе увагу і зрозуміла тебе?

— А чому? Скажи, Герміно!

— Бо я така сама, як і ти. Така ж самітна, як ти, і так, як ти, не дуже люблю і не дуже ціную життя, людей і себе. Завжди є люди, що ставлять до життя найвищі вимоги і не вміють миритися з його дурістю і брутальністю.

— Правда! — вигукнув я здивовано.— Я розумію тебе, мій друже, ніхто тебе не розуміє так, як я. І все ж ти для мене загадка. Ти так чудово опанувала життя, так умієш ловити найдрібніші його насолоди, ти такий майстер жити. Як же ти можеш страждати від життя? Як ти можеш впадати в розпач?

— Я не впадаю в розпач, Гаррі, але страждати навчилася, ще й як навчилася. Ти дивуєшся, що я нещаслива, хоч так гарно вмію танцювати й ковзати по поверхні життя. А я дивуюся, що ти такий розчарований життям. Адже тобі знайомі найглибші й найкращі прояви людського духу, ти вільно почуваєшся в мистецтві, в царині думки! Тому ми й знайшли одне одного, тому ми стали братом і сестрою. Я тебе вчитиму танцювати, розважатись, усміхатися і все ж таки не бути щасливим. А від тебе вчитимусь мислити, пізнавати і все ж таки не бути щасливою. Ти знаєш, що ми обоє діти диявола?

— Так, знаю. Диявол — це дух, а ми його нещасні діти. Ми випали з природи і висимо в порожнечі. Але я тепер ось що згадав: у «Трактаті про Степового Вовка» — я тобі розповідав про нього — щось написано про те, що Гаррі тільки уявив собі, начебто він має дві душі, складається з двох осіб. А насправді начебто в кожній людині є десять, сто, тисяча душ.

— Це мені дуже подобається! — мовила Герміна.— Ти, наприклад, у царині духу досяг вершини, зате в різних дрібних життєвих штуках дуже відстав. Мислителеві Гаррі сто років, а танцюристові заледве півдня віку. Ось його ми й будемо виховувати і всіх його маленьких братиків, що, так само, як і він, лишилися малими, дурненькими й нерозвиненими.— Вона, усміхаючись, дивилася на мене. І враз тихо спитала зовсім іншим тоном: — То як, сподобалась тобі Марія?

— Яка Марія?

— Та, що ти з нею танцював. Гарна дівчина, дуже гарна. Я помітила, що ти в неї трохи закохався.

— Ти хіба її знаєш?

— О, ми добре знайомі. Вона тобі дуже припала до серця?

— Вона мені сподобалась, і я був радий, що вона так поблажливо поставилась до мого танцю.

— Наче це й усе! Ти повинен трохи позалицятися до неї, Гаррі. Вона дуже гарна й добре танцює, і ти вже в неї закоханий. Мені здається, що ти матимеш успіх.

— Далебі, я до цього не прагну.

— Тепер ти трохи брешеш. Я знаю, що в тебе десь є коханка, з якою ти зустрічаєшся разів зо два на рік, щоб потім полаятися з нею. Звичайно, дуже мило, що ти хочеш лишитися вірним тій своїй дивній приятельці, але дозволь мені не ставитись до цього так серйозно! Я взагалі маю підозру, що ти ставишся до кохання занадто серйозно. Стався, як хочеш, плекай собі ідеальне кохання скільки завгодно, це твоя справа, мені байдуже. Але не байдуже мені інше: я хочу, щоб ти трохи краще пізнав усі дрібні, веселі життєві штуки. Тут я буду твоєю вчителькою, кращою за твою ідеальну коханку, будь певен! Тобі просто необхідно знов поспати з гарною дівчиною, Степовий Вовче.

— Герміно,— з мукою в голосі мовив я,— глянь-бо на мене, я ж старий і сивий!

— Ти не старий, ти хлопчак. І так само, як ти був надто ледачий, щоб навчитись танцювати, аж поки мало не спізнився, так само ти надто ледачий, щоб навчитись кохати. Ідеальне й трагічне кохання ти, напевне, знаєш, вивчив його досконало, я не сумніваюся! А тепер ти трохи навчишся звичайного кохання, людського. Початок ти вже зробив, тебе вже можна буде скоро повести на бал. Але спершу треба навчитись танцювати бостон. Завтра ж почнемо. Я прийду о третій. До речі, як тобі подобається наша музика?

— Дуже подобається.

— Бачиш, ти робиш успіхи, чогось навчився. Досі ти всієї цієї танцювальної джазової музики терпіти не міг, вона для тебе була надто поверхова й легковажна. А тепер ти сам побачив, що до неї не треба ставитись так нетерпимо, що вона може бути дуже гарною і приємною. Між іншим, без Пабло весь оркестр був би нічого не вартий. Він керує ним і додає йому вогню.

Так само, як грамофон отруїв атмосферу аскетичної духовності в моєму кабінеті, як американські танці чужорідним тілом вдерлися в мій виплеканий музичний світ, розладнуючи і навіть руйнуючи його, так з усіх боків у моє чітко окреслене, замкнене життя вривалося нове, страшне, нищівне. «Трактат про Степового Вовка» й Герміна мали рацію з своїм ученням про тисячу душ: щодня поряд зі старими ду-

шами в мені з'являлося ще й кілька нових, домагалися свого, зчиняли галас, і я виразно, наче на картині, побачив, якою ілюзією було те, що я досі вважав своєю особистістю. Я надавав великого значення лише тим небагатьом здібностям і навичкам, які випадково мав, і створив такий свій образ, жив таким життям, наче був тільки високоосвіченим фахівцем у галузі поезії, музики й філософії, а решту свого «я», весь той хаос здібностей, імпульсів і прагнень, вважав обтяжливим і прозвав його «степовим вовком».

А проте цей відхід від моєї ілюзії, це розщеплення моєї особистості аж ніяк не можна було назвати тільки приємною і цікавою пригодою. Навпаки, часто це був болісний, майже нестерпний процес. Інколи грамофон жорстоко різав мені слух у кімнаті, де все було настроєне на інший тон. І не раз, танцюючи уанстеп у якомусь модному ресторані серед елегантних гульвіс і авантурників, я почував себе зрадником усього того, що раніше мені здавалося в житті гідним пошани, святим. Якби Герміна хоч на тиждень лишила мене самого, я зразу ж відмовився б від цієї тяжкої, смішної спроби стати гульвісою. Але Герміна не спускала мене з ока. Хоч я й не щодня бачився з нею, вона однаково весь час пильнувала мене, вела, охороняла, контролювала,— хоч і читала, усміхаючись, у мене на обличчі сердиті бунтівні думки і бажання втекти.

Чим більше розпадалося те, що я раніше звав своєю особистістю, тим краще я розумів, чому, незважаючи на весь свій розпач, я так жахався смерті, розумів, що цей огидний, ганебний страх перед смертю був часткою мого давнього, міщанського, фальшивого єства. Я піддавав критиці кожну рисочку колишнього пана Галлера, обдарованого письменника, знавця Моцарта й Гете, автора цікавих розвідок про метафізику мистецтва, про геніальність і трагічність, про гуманізм, меланхолійного відлюдника із заставленої книжками келії, і всюди йому було що закинути. Цей талановитий і цікавий пан Галлер, хоч він пропові дував розважність, людяність і протестував проти жорстокості війни, але сам під час війни не наражав себе на розстріл, дарма що такий кінець логічно випливав з його світогляду, а знайшов спосіб якось пристосуватися, звичайно, дуже пристойний, шляхетний спосіб, але все ж таки компроміс. Далі: він був противником держави й експлуатації, але тримав у банку чимало акцій великих промислових підприємств і з чистим сумлінням жив на проценти з них. І так було з усім. Хоч Гаррі Галлер зневажав світ, одягався в чудову тогу ідеаліста, романтичного самітника й грізного пророка, а проте в душі він був буржуа, йому не подобалося своє й Гермінине життя, його сердило, що він марнує за танцями в ресторанах ночі й дарма витрачає там гроші, він відчував муки сумління і палко мріяв аж ніяк не про звільнення і вдосконалення, а навпаки — про повернення в ті затишні часи, коли його інтелектуальні вправи давали йому ще втіху і славу. Так само й читачі газет, яких він зневажав і висміював, мріяли про повернення в ідеальні передвоєнні часи, бо це було зручніше, ніж учитися на своїх стражданнях. Тьху, що то був за тип, той чортів Галлер! А проте я чіплявся за нього чи, швидше, за його вже майже розбиту маску, за його кокетування з інтелектуальними проблемами, за його міщанський страх перед невпорядкованим і випадковим (до якого належала й смерть) і глузливо, заздрісно порівнював нового Гаррі, який ще тільки народжувався, трохи несміливого, кумедного дилетанта з танцювальних зал із тим колишнім, фальшиво-ідеальним образом Гаррі,

в якому я за цей час виявив усі ті неприємні риси, що колись роздратували мене в гравюрі Гете з професорового салону. Той давній Гаррі сам був таким по-міщанському ідеалізованим Гете, таким собі інтелектуальним героєм з надто шляхетним поглядом, він аж світився від своєї величі, духовності й гуманності, наче змащений єлеєм, майже зворушений благородством своєї душі! Але тепер цей чудовий образ був весь подірявлений, ідеальний пан Галлер стягнутий з свого постаменту. Він тепер скидався на пограбованого вуличними злодіями вельможу в подертих штанях, якому найрозумніше було б удати, що це його власне дрантя, а він іде так, наче на ньому й досі висять ордени, і плаксиво претендує на втрачену гідність.

Я весь час зустрічався з музикантом Пабло, і моя думка про нього мала змінитися вже хоча б тому, що Герміна дуже любила його й радо бувала в його товаристві. В мене лишилося враження про Пабло, як про гарного нікчему, марнославного красунчика, задоволену дитину, яку не хвилюють ніякі проблеми, яка радісно дме в свою куплену на ярмарку дудку і яку легко тримати в руках похвалою і шоколадом. Але Пабло не цікавило, що я думаю про нього, йому було так само байдуже до моїх оцінок, як і до моїх музичних теорій. Він ввічливо й привітно слухав мене, усміхаючись, а проте ніколи не давав справжньої відповіді. Та все-таки, здавалось, я його чимось зацікавив, він явно намагався мені сподобатись, виявити мені свою прихильність. Одного разу, коли я під час такої марної розмови роздратувався і мало не сказав йому якоїсь брутальності, він вражено й сумно глянув мені в обличчя, взяв мене за руку, погладив її і запропонував мені понюхати якогось порошку з маленької позолоченої коробочки,— сказав, що мені від цього покращає. Я запитливо глянув на Герміну, вона кивнула головою, і я взяв з коробочки пучку порошку й понюхав. Справді, я скоро повеселішав і відчув себе бадьорішим: мабуть, у порошку було трохи кофеїну. Герміна розповіла мені, що Пабло має багато таких порошків, таємно дістає їх звідкись і часом дає своїм друзям. Він чудово вміє змішувати й дозувати їх, щоб вони або приглушували біль, або допомагали заснути, або навіювали приємні сни, веселий настрій, любовну жагу.

Якось я зустрів його на набережній, і він пішов зі мною, вимахуючи тоненькою паличкою з чорного дерева, окованою сріблом. Цього разу мені пощастило втягти його в розмову.

— Пане Пабло,— сказав я,— ви Гермінин приятель, а тому я цікавлюся вами. Але, мушу сказати, з вами нелегко підтримувати стосунки. Я вже, наприклад, не раз пробував завести з вами мову про музику,— мені цікаво було б почути ваші думки, може, якісь заперечення. Але ви хоч би слово сказали мені у відповідь.

Він щиро засміявся, і я вперше почув від нього відповідь.

— Бачите, мені здається, що говорити про музику немає ніякого сенсу,— незворушно мовив він.— Я ніколи не говорю про музику. Та й що б я відповів на ваші розумні, правильні зауваження? Адже ви в усьому мали рацію. Але я, бачите, музикант, а не вчений, і не вірю, що в музиці хоч на крихту варто мати рацію. В музиці байдуже, чи хтось має рацію, чи в когось є смак, освіта і таке інше.

— Он як! А що ж у музиці не байдуже?

— Сама гра, пане Галлер. Треба грати стільки, скільки можеш, і так грати, як лише можеш! Ось у чім справа, мосьє. Я можу мати в голові повне зібрання творів Баха й Гайдна і говорити про них най-

розумніші речі, але користі з мене нікому не буде. Та коли я візьму свою трубу й зіграю модний шіммі, то хай той шіммі буде добрий чи поганий, він дасть людям радість, розігріє їм кров і пожене їх у танок. Тільки це й має значення. Гляньте колись на людей у залі тієї миті, коли після довгої перерви знов загримить музика,— як тоді в них блищать очі, як тремтять ноги, як сяють обличчя! Ось для цього й треба грати.

— Дуже добре, пане Пабло. Але є не тільки чуттєва музика, а й духовна. Є не тільки музика, яку виконують цієї хвилини, а й безсмертна, та, що живе й тоді, коли її не грають. Хтось може лежати собі в ліжку й відтворювати в пам'яті мелодію з «Чарівної флейти» або з «Страстей за Матвієм», отже, музика є, хоч ніхто й не грає на скрипці.

— Звичайно, пане Галлер. «Тугу» і «Валенсію» теж багато самітних мрійливих людей щоночі мовчки відтворюють у пам'яті. Навіть найубогіша друкарка з контори тримає в голові модну мелодію уан-степа й тарабанить на своїх клавішах під його ритм. І добре роблять такі самітники, хай собі втішаються своєю німою музикою, чи то буде «Туга», чи «Чарівна флейта», чи «Валенсія»! Але звідки ці люди беруть свою самітну, німу музику? Від нас, музикантів. Її спочатку треба зіграти, почути, треба, щоб вона ввійшла такому самітникові в кров, перше ніж він подумає про неї вдома в своїй кімнаті й почне мріяти про неї.

— Згода,— холодно сказав я,— і все-таки не годиться ставити на один рівень Моцарта і модний фокстрот. І не однаково, чи ви граєте людям божественну, вічну музику, чи дешеву мелодію-одноденку.

Коли Пабло почув, що я підвищив голос, на обличчі в нього зразу ж з'явилася чарівна усмішка, він пестливо погладив мене по руці й лагідним тоном сказав:

— О, шановний пане, ви маєте цілковиту рацію з тим рівнем. Ставте собі Моцарта, Гайдна і «Валенсію» на який завгодно рівень, я нічого не маю проти! Мені однаковісінько, не я маю вирішувати, що ставити на який рівень, мене ніхто про це не питає. Може, Моцарта гратимуть ще й через сто років, а «Валенсію» забудуть уже через два роки,— на все божа воля. Бог добрий, він усім визначить вік, і кожному вальсові й фокстротові також, він напевне розсудить справедливо. А ми, музиканти, повинні робити свою справу, виконувати свій обов'язок і своє завдання: повинні грати те, чого людям найдужче хочеться цієї хвилини, і грати так гарно, так майстерно, як тільки зможемо.

Я зітхнув і здався. З цим чоловіком дарма було сперечатися.

Дуже часто в мені старе й нове, біль і радість, страх і втіха дивно переплiталися між собою. То я був у раю, то в пеклі, але здебільшого і там, і там заразом. Давній і новий Гаррі то запекло сварилися, то жили в мирі. Часом здавалося, що давній Гаррі остаточно пропав, помер і його поховано, а тоді раптом він знов з'являвся, наказував новому Гаррі, тероризував його, все знав краще за нього, а той соромився, мовчав і тулився до стіни. Іншим часом новий Гаррі брав давнього за горлянку і люто душив його. Скільки тоді було стогону, скільки смертельних сутичок, скільки думок про бритву!

Але часто страждання й щастя напливали на мене однією хвилею. Таку хвилину я пережив через кілька днів після свого першого прилюдного танцю, коли ввечері зайшов до своєї спальні й з невимовним

подивом, страхом і захватом побачив, що на ліжку в мене лежить красуня Марія.

З усіх несподіванок, які мені досі влаштовувала Герміна, ця була найприголомшливіша. Бо я ані на мить не сумнівався, що це *вона* послала мені в ліжко цю райську пташку. Якраз того вечора я не бачив Герміни, бо ходив до собору послухати старовинну церковну музику в доброму виконанні,— це була чудова, сумна мандрівка в моє колишнє життя, в країну моєї молодості, у володіння ідеального Гаррі. У високому готичному соборі, сітчасте склепіння якого примарно оживало й рухалося в мерехтливому світлі кількох свічок, я слухав твори Букстегуде, Пахельбеля, Баха і Гайдна, знов ходив улюбленими, давніми стежками, знов чув прекрасний голос співачки, з якою колись приятелював і спів якої не раз давав мені величезну втіху. Звуки старовинної музики, її невмируща гідність і святість збудила в мені піднесення, захват, радість, як колись замолоду. Сумний, відчужений, я сидів на високих хорах, гість на годину в цьому благородному, благословенному світі, що колись був моєю домівкою. Під час виконання одного дуету Гайдна на очах у мене раптом виступили сльози, я не дочекався кінця концерту, відмовився від думки про зустріч із співачкою (о, скільки чудесних вечорів провів я з артистами після таких концертів!), нишком вийшов з собору і стомлено подався нічними вуличками, на яких то тут, то там за вікнами ресторанів джазові оркестри грали мелодії з теперішнього мого життя. О, яким прикрим непорозумінням стало моє життя!

Тієї ночі, блукаючи містом, я довго міркував про свій дивний зв'язок з музикою. Мені не вперше спадало на думку, що такий самий зворушливий, але й фатальний зв'язок з музикою мають усі німецькі інтелектуали, що це їхня доля. В німецькому інтелекті панує матріархат, природний зв'язок у формі гегемонії музики, якого не знає жоден інший народ. Ми, інтелектуали, замість мужньо боротися з цією тенденцією і домагатися покори й послуху інтелектові, логосові, слову, всі мріємо про мову без слів, яка б висловлювала невимовне й надавала форми тому, що її не має. Замість якомога вірніше й сумлінніше грати на своєму інструменті, німецький інтелектуал завжди бунтує проти слова й глузду і кокетує з музикою. І, розкошуючи в володіннях музики, серед чудесних, солодких звукових образів, серед прекрасних почуттів і настроїв, які ніколи не змушують, щоб їх втілювали в життя, німецький інтелект забуває про безліч своїх справжніх завдань. Ніхто з нас, інтелектуалів, не почуває себе добре в дійсності, ми для неї чужинці й вороги. Тому і в нашій німецькій дійсності, в нашій історії, в нашій політиці, в нашій громадській думці роль інтелекту така мізерна. Так, я часто міркував про це і не раз відчував палке бажання брати участь у творенні дійсності, бути активним і відповідальним за щось, замість того щоб завжди цікавитися самою тільки естетикою та мистецькими й інтелектуальними вправами. Та щоразу кінчалося тим, що я відмовлявся від цих намірів і скорявся долі. Панове генерали й промисловці мали цілковиту рацію: з нас, інтелектуалів, було мало пуття, ми були нікому не потрібною, ворожою дійсністю, безвідповідальною публікою, дотепними базіками. Тьху, хай йому чорт, де бритва?

Так я нарешті повернувся додому. В душі моїй ще лунала музика, голова моя була сповнена тяжкими думками, а серце — сумною і розпачливою тугою за життям, за дійсністю, за якимось сенсом, за тим, що

я безповоротно втратив. Я піднявся сходами, ввімкнув у кімнаті світло й спробував трохи почитати, але даремно. Я згадав про те, що маю завтра ввечері йти на віскі й на танці до бару «Сесіль», і відчув гірку злість не тільки на себе, а й на Герміну також. Хай навіть вона щиро хотіла мені добра, хай навіть вона чудова жінка,— але хай би краще дала мені тоді пропасти, не втягувала мене в цей шалений, далекий мені галасливий світ розваг, де я завжди буду чужим і де найкраще, що є в мені, принижувалося й сходило нанівець!

Я сумно погасив світло, зайшов до спальні й почав роздягатися. Враз мене спантеличив якийсь незвичний запах, легенький дух парфумів. Я озирнувся й побачив, що на моєму ліжку лежить красуня Марія, усміхаючись і трохи злякано дивлячись на мене великими блакитними очима.

— Маріє! — мовив я. І найперше подумав, що господиня відмовила б мені в помешканні, якби дізналася про це.

— Я прийшла,— тихо сказала вона.— Ви сердиті на мене?

— Ні, ні. Бачу, Герміна дала вам ключа. Авжеж.

— О, ви таки сердиті. То я піду собі.

— Ні, Маріє, лишіться! Тільки я сьогодні дуже сумний, не можу бути веселим, хіба, може, завтра.

Я трохи схилився до неї. Тоді вона обхопила мою голову великими, міцними долонями, притягла до себе й поцілувала. Я сів на ліжко, взяв її за руку й попросив говорити тихо, щоб нас ніхто не почув. Я дивився в її гарне молоде обличчя, що, мов дивовижна велика квітка, лежало на моїй подушці. Вона повільно притулила мою руку до своїх губів, потім засунула її під ковдру й приклала до теплих грудей, що рівно здіймалися й опускались.

— Тобі не треба бути веселим,— мовила вона.— Герміна вже сказала мені, що в тебе якесь горе. Це кожен може зрозуміти. Я ж тобі ще й досі подобаюся, так? Бо недавно, як ми танцювали, я тобі дуже подобалась.

Я почав цілувати її в очі, в уста, в шию і в груди. Хвилину тому я ще дорікав Герміні й сердився на неї, а тепер тримав у руках її подарунок і був їй вдячний. Маріїні пестощі не ображали чудової музики, яку я сьогодні слухав, вони були гідні її, були її завершенням. Я поволі відгортав ковдру, аж поки доцілував її до ніг. Коли я лягав біля неї, її схоже на квітку обличчя всміхалося до мене мудро й лагідно.

Цієї ночі біля Марії я спав недовго, але мій сон був глибокий і спокійний, як у дитини. А в перервах між сном я пив її гарну, веселу молодість, а з тихих розмов довідався багато цікавого про її і Герміне життя. Я дуже мало знав про таке життя, досі я тільки в театральному світі часом зустрічав таких людей, і жінок, і чоловіків, що жили наполовину для мистецтва, а наполовину для розваг. І аж тепер я заглянув трохи глибше в це незвичайне, дивно невинне, дивно зіпсоване життя. Ці дівчата, що здебільшого походили з незаможних родин, були надто розумні й надто гарні, щоб цілий вік триматися якогось погано оплачуваного нудного місця в конторі, і всі жили то з тимчасових заробітків, то з своєї вроди й привабливості. Часом вони по кілька місяців сиділи за друкарською машинкою і жили в комірчині під дахом, а часом ставали коханками заможних нероб, отримували кишенькові гроші й подарунки, ходили в хутрі, їздили в машинах і мешкали в «Гранд-готелі», і хоч їм не раз траплялася нагода вигідно вийти за-

між, вони ніколи не квапились до такого заміжжя. Деякі з них мали холодну вдачу й дарували свою ласку неохоче, тільки за гроші, і то за великі. Інші, й серед них Марія, були незвичайно щедрі на любов, не могли жити без неї; вони жили тільки задля любові й завжди мали поряд з офіційним приятелем, який їх утримував, ще й інші любовні зв'язки. Старанні й працьовиті, дбайливі й легковажні, розумні і все ж таки бездумні, ці метелики жили дитячим і водночас витонченим життям, незалежні, не кожному приступні, сподіваючись на щастя й на попутний вітер, закохані в життя, а проте набагато менше чіпляючись за нього, ніж міщани, завжди готові піти за казковим принцом у його замок, завжди десь у глибині душі певні, що їх чекає тяжкий і сумний кінець.

Тієї першої чудесної ночі і протягом наступних днів Марія багато чого навчила мене, не тільки чарівної любовної гри й нових чуттєвих розкошів, а й нового розуміння кохання, нових поглядів на нього. Світ танцювальних зал і закладів для розваг, кінотеатрів, барів і готельних ресторанів, у якому я, самітник і естет, усе ще вбачав щось неповноцінне й принизливе, для Марії, Герміни та їхніх приятельок був просто світом, ані добрим, ані поганим, ані бажаним, ані ненависним. У цьому світі квітло їхнє коротке, сповнене палкого очікування життя, в ньому вони почували себе наче вдома і знали всі його стежки. Вони любили шампанське або спеціальні страви в ресторанах так, як хтось із нас любить якогось композитора чи поета, і сприймали новий модний танець або сентиментальну, солодкаву пісеньку якогось естрадного співака з таким самим захватом і розчуленням, як хтось із нас Ніцше чи Гамсуна. Марія розповідала мені про вродливого саксофоніста Пабло і про американську пісеньку, яку він їй часом співав, і в голосі її бринів захват, подив і любов, які мене зворушували й чарували куди більше, ніж екстаз якоїсь високоосвіченої особи з приводу витончених, благородних мистецьких насолод. Я ладен був захоплюватися разом з нею, байдуже, що то була за пісенька; ніжні Маріїні слова, її жагучий, променистий погляд зробили великі проломи в моїй естетиці. Звичайно, були якісь вершини краси, невелике число виняткових явищ мистецтва на чолі з Моцартом, які, здавалося мені, стояли поза всякими сумнівами й суперечками, але де була їхня межа? Хіба всі ми, знавці і критики, не палали в молодості любов'ю до мистецьких творів і до митців, які нам сьогодні здаються сумнівними або просто негарними? Хіба в нас не було такого з Лістом, з Вагнером, а в багатьох навіть з Бетховеном? Хіба Маріїне палке, дитяче захоплення пісенькою з Америки не було таким самим чистим, гарним, безперечно високим мистецьким переживанням, як розчулене охкання якогось професора над «Трістаном» чи екстаз якогось диригента з приводу Дев'ятої симфонії? І чи не дивно, що ці мої думки так збігалися з поглядами пана Пабло, чи не визнавав я цим, що він має рацію?

Марія теж, видно, дуже любила красеня Пабло.

— Він приємна людина,— мовив я,— і мені також дуже подобається. Але скажи мені, Маріє, як ти можеш водночас із ним любити ще й мене, нудного старого чоловіка, негарного, вже навіть сивого, що не вміє ані грати на саксофоні, ані співати англійських любовних пісень?

— Не кажи дурниць! — вилаяла мене вона.— Що тут незрозумілого? Ти теж подобаєшся мені, в тобі також є щось гарне, миле, особливе, тобі не треба бути інакшим, ніж ти є. Навіщо говорити про такі

речі й вимагати звіту? Бачиш, коли ти мене цілуєш у шию чи у вухо, то я відчуваю, що ти любиш мене, що я тобі подобаюся. Ти цілуєш якось трохи несміливо, твої поцілунки ніби кажуть мені: «Він любить тебе, він вдячний тобі за те, що ти гарна». І це дає мені велику, велику радість. А в іншому чоловікові мені подобається цілком протилежне: він цілує мене так, наче я для нього нічого не означаю, наче він робить мені ласку.

Ми знов заснули, а коли я прокинувся, то побачив, що й далі тримаю її в обіймах, свою прекрасну квітку.

І дивно — ця прекрасна квітка все-таки завжди була Гермініним подарунком. Завжди за Марією стояла Герміна, прикриваючись нею, наче маскою. І водночас я раптом згадував Еріку, свою далеку, сердиту коханку, свою бідолашну приятельку. Вона була майже така сама вродлива, як Марія, хоч і не така квітуча й вільна від усяких упереджень і не така обізнана з мистецтвом кохання. Якусь мить образ її, чіткий, овіяний смутком, стояв перед моїми очима, образ жінки, яку я кохав і доля якої тісно переплелася з моєю, потім він канув у сон, у забуття, в далину, за якою я вже трохи жалкував.

Тієї чудової, ніжної ночі переді мною зринуло багато картин з мого життя — і це після того, як я так довго перебував у вбогій порожнечі, де не було жодного образу. Тепер, коли Ерос своїми чарами відкрив у моїй душі ціле потужне джерело образів, коли я усвідомив, яке багате моє життя, скільки в душі бідолашного Степового Вовка було вічних зірок і сузір'їв, у мене аж серце завмерло з захвату й суму. Ніжні, осяйні картини дитинства й образ матері десь мріли, як далекий, безмежно синій гірський хребет; дзвінко лунав хор моїх друзів, починаючи з легендарного Германа, духовного брата Герміни; запашні, неземні, наче вологі водяні квітки на поверхні озера, пропливали образи багатьох жінок, яких я кохав, жадав і оспівував, кохання яких я рідко здобував і рідко намагався здобути. З'явилася й моя дружина, з якою я прожив багато років, від якої навчився, що означає дружба, чвари і покора, до якої, незважаючи на всі життєві знегоди, я завжди мав глибоку довіру, аж до того дня, коли вона, хвора, збожеволіла, раптом збунтувалася й покинула мене,— і я тоді зрозумів, як міцно я її любив і як глибоко довіряв їй, коли її зрада так боляче, на все життя, вразила мою душу.

Ці образи — сотні образів, визначені й невизначені,— всі з'явилися знов, виринули молоді, оновлені, з криниці тієї ночі кохання, і я знов усвідомив те, що в своєму горі давно забув: що вони були моєю властивістю і моїм скарбом, що лишилися неторкнуті, ніде не ділися, стали зірками на небі моїх переживань, які я міг забути, але не міг знищити, які творили сагу мого життя і блиск яких був неперехідною цінністю мого існування. Моє життя було тяжке, воно блукало в лабіринті нещасть, вело до відмови й заперечення, було солоне від сліз усього людства, а проте було горде й багате, навіть у злиднях було королівським життям. І хоч би я й жалюгідно змарнував той короткий залишок дороги, що відділяв ще мене від смерті, ядро мого життя було благородне, воно мало своє обличчя, свою високу мету, спрямоване було не до дрібниць, а до зірок.

Від тієї ночі минув уже якийсь час, відтоді багато що сталося, багато що змінилося, я пам'ятаю тільки дещо з того, що ми казали й що робили, коли нас охоплював шал глибокого, ніжного кохання, і в ті ясні хвилини, коли ми прокидалися з міцного сну після любовного ви-

снаження. А проте тієї ночі я вперше від часу свого занепаду побачив своє життя в невблаганно яскравому світлі і знов переконався, що все випадкове в ньому насправді було моєю долею, що руїни мого буття насправді були уламком божественного. Моя душа знов дихала, очі знов бачили, і бували навіть хвилини, коли я палко вірив, що досить мені тільки зібрати докупи ці розпорошені образи, звести в єдиний образ Гаррі Галлера й Степового Вовка, і я сам увійду в світ образів, стану безсмертним. А хіба це не те, до чого прагне і що пробує осягти кожне людське життя?

Вранці, коли ми з Марією з'їли мій сніданок, я непомітно вивів її з будинку. Того ж таки дня я найняв у сусідньому кварталі кімнатку для наших з нею зустрічей.

Моя вчителька танців Герміна ніколи не забувала про свої обов'язки, і мені довелося опановувати бостон. Вона була сувора й невблаганна, не давала мені пропустити жодної години, бо було вирішено, що я піду з нею на бал-маскарад. Вона попросила в мене грошей на костюм, але не хотіла признатись, який він буде. Відвідати її я не міг, вона ще й досі забороняла мені навіть цікавитись, де вона живе.

Ті дні, що лишилися до бал-маскараду — десь тижнів зо три,— були неймовірно гарні. Мені здавалося, що Марія була першою жінкою, яку я по-справжньому кохав. Я завжди шукав у жінок, в яких закохувався, розуму й освіти, і не помічав, що навіть у найрозумнішої і відносно освіченої жінки моє слово, логос, не знаходило відгуку, завжди натикалося на опір; я приходив до жінок зі своїми проблемами й думками, і мені здавалося, що я не міг би більше як годину кохати дівчину, яка навряд чи прочитала хоч одну книжку, навряд чи знала, що таке читання, й не могла відрізнити Чайковського від Бетховена. Марія не мала освіти, їй не потрібні були ці кружні шляхи й замінники внутрішнього світу, всі її проблеми випливали безпосередньо з її чуттів. Її мистецтвом і її завданням було досягти тими чуттями, якими її обдарувала природа, своєю особливою фігурою, своїми барвами, волоссям і шкірою, своїм голосом і темпераментом якомога більше любовної втіхи, на кожен дотик, на кожен вигин, на кожну найніжнішу форму свого тіла викликати в коханця швидку, радісну відповідь, що давала б їй щастя й задоволення. Я відчув це вже під час того першого несміливого танцю з нею, відчув дух цієї геніальної, дбайливо виплеканої чутливості і був зачарований нею. І Герміна, яка все знала й розуміла, напевне не випадково привела мені Марію. Своїм запахом, усім своїм виглядом вона нагадувала літо, нагадувала троянди.

Я не мав щастя бути Маріїним єдиним чи хоча б привілейованим коханцем, я був одним із багатьох. Часто вона не мала для мене часу, інколи мала годину після обіду і дуже рідко вночі. Вона не хотіла брати від мене грошей — мабуть, їй заборонила Герміна. Але подарунки брала залюбки, а коли я одного разу подарував їй новий гаманець з червоної лакованої шкіри й поклав у нього дві чи три золоті монети, то взяла і їх. До речі, вона потім довго сміялася з того червоного гаманця. Він був дуже гарний, але, виявилося, давно вже не модний. Я багато чого довідався від Марії про ці речі, які досі так розумів, як ескімоську мову. Насамперед я довідався, що ці модні дрібнички й предмети розкошів були не просто несмаком, непотрібом, винаходом жадібних на гроші фабрикантів і гендлярів, а цілим світом, виправданим, гарним, різноманітним, маленьким, чи, швидше, великим світом

речей, покликаних служити коханню, збагачувати почуття, оживляти мертвий навколишній світ, чарівним способом обдаровувати кохання новими засобами. Все це — від пудри й парфумів до бальних черевиків, від перснів до цигарниць, від пряжок до гаманців — було не просто гаманцями, квітками, віялами, а магією, принадою, пластичним матеріалом кохання, його посланцем, контрабандистом, зброєю, бойовим покликом.

Я часто розмірковував, кого Марія насправді кохає. Найбільше, здавалось мені, кохала вона саксофоніста Пабло з меланхолійними чорними очима й довгими, блідими, гарними, повільними руками. Я уявляв собі Пабло в коханні трохи сонним, розпещеним і пасивним, але Марія запевняла мене, що хоч він і поволі розпалюється, зате потім стає нетерплячішим, наполегливішим, мужнішим і вимогливішим, ніж якийсь там боксер чи жокей. Так я довідався багато інтимного про того й про іншого, про музиканта з джазового оркестру, про актора, про багатьох жінок, про дівчат і чоловіків нашого кола, дізнався чимало різних таємниць, побачив, що стоїть за тією чи іншою дружбою і ворожнечею, був повільно (і це я, зовсім чуже тіло в цьому світі!) втягнений у їхнє середовище і завоював у ньому довіру. Багато чого я довідався й про Герміну. Та особливо часто я тепер зустрічався з паном Пабло, якого Марія дуже любила. Їй теж часом потрібні були його таємничі порошки, часом вона брала їх і для мене, а Пабло завжди був радий мені прислужитися. Якось він сказав мені навпростець:

— Ви такий нещасний, а це недобре, не можна таким бути. Мені шкода вас. Покуріть легенького опіуму.

Моя думка про цього веселого, недурного, хлопчакуватого і все ж таки загадкового юнака весь час змінювалася. Ми зійшлися ближче, не раз я навіть брав у нього якийсь порошок. Його трохи смішила моя закоханість у Марію. Якось він влаштував для нас «свято» у своїй кімнаті на найвищому поверсі приміського готелю. Там був тільки один стілець, і нам з Марією довелося сидіти на ліжку. Пабло почастував нас таємничим, дивовижним лікером, налитим з трьох пляшечок. А потім, коли я був уже в чудовому гуморі, він, сяючи з радощів, запропонував нам влаштувати втрьох оргію. Я різко відмовився, для мене це була неприпустима річ. Але все ж таки я скоса глянув, як поставилась до його слів Марія. Хоч вона відразу підтримала мене, а проте я побачив, що очі в неї засвітилися і в її відмові забринів жаль. Пабло був розчарований моєю відмовою, але не образився.

— Шкода,— мовив він,— Гаррі надто високоморальний. Нічого не вдієш. А було б так гарно, так чудово! Але я маю заміну.

Він дав нам покурити опіум, і ми всі троє, непорушно сидячи з розплющеними очима, пережили сцену, яку нам Пабло щойно пропонував. Марія тремтіла з розкошів. Коли мені після опіуму стало погано, Пабло поклав мене на ліжко і дав кілька крапель якихось ліків. Через кілька хвилин я заплющив очі й відчув на своїх повіках легенький, як подих, поцілунок. Я прийняв той поцілунок, наче він був Маріїн, хоч добре знав, що поцілував мене Пабло.

А одного вечора він ще дужче приголомшив мене. Він прийшов до мене додому й сказав, що йому потрібні двадцять франків і він хоче попросити їх у мене. А за це він мені відступить на цю ніч Марію.

— Пабло,— злякано мовив я,— ви самі не знаєте, що кажете! В нас вважають найбільшою ганьбою відступати іншому за гроші свою коханку. Вважайте, що я не чув вашої пропозиції.

Він співчутливо глянув на мене.

— Не хочете, пане Галлер? Гаразд. Ви завжди утруднюєте собі життя. Ну, то спіть цю ніч без Марії, якщо вам так краще. А гроші ви мені однаково дасте, я їх потім вам поверну. Вони мені дуже потрібні.

— Навіщо?

— Для Агостіно. Це той хлопець, що грає на другій скрипці, знаєте? Він уже вісім днів як хворий, і його нікому доглянути. Грошей у нього немає ані копійки, а тепер і в мене скінчилися.

З цікавості, а почасти, щоб покарати себе, я пішов з ним до Агостіно. Той жив в убогій мансарді. Пабло приніс йому молока й ліків, перестелив ліжко, провітрив кімнатку, приклав йому до гарячої голови акуратно зроблений компрес, і все це швидко, легко і вправно, як добра медична сестра. Того ж таки вечора я бачив, як він грав до самого ранку в барі «Сіті».

Я часто розмовляв з Герміною про Марію, докладно змальовував, які в неї руки, плечі, стегна, як вона сміється, цілує, танцює.

— А це вона вже показала тобі? — спитала одного разу Герміна й описала мені якийсь особливий поцілунок.

Я попросив, щоб вона сама мені показала той поцілунок, та вона рішуче відмовилась.

— Колись пізніше покажу,— відповіла вона. — Я ще не твоя коханка.

Я спитав, звідки їй відомо про Маріїні поцілунки та про інші таємниці, які може знати лише коханець.

— О,— вигукнула Герміна,— вона ж моя приятелька! Невже ти думаєш, що ми могли б мати таємниці одна від одної? Я часто спала і бавилася з нею. Тобі справді дісталася дівчина, що знає всі тонкощі кохання.

— Все ж таки я думаю, Герміно, що й ви маєте одна від одної таємниці. Чи ти й про мене розповіла їй усе, що знаєш?

— Ні, це інша річ, цього вона б не зрозуміла. Марія чудова дівчина, тобі пощастило, але нас із тобою єднає те, про що вона й гадки не має. Я, звичайно, багато чого розповіла їй про тебе, куди більше, ніж тобі на той час хотілося б,— я ж повинна була прихилити її до тебе. Але ні Марія, ні хтось інший не зрозумів би тебе так, як я. Дещо і я довідалася від неї, бо вона розповідає мені про тебе все, що сама в тобі бачить. Я знаю тебе майже так, як знала б, якби ми разом спали.

Коли я знов зустрівся з Марією, вона мені здалася якоюсь інакшою, дивною і таємничою. Адже я знав тепер, що вона пригортала й Герміну до свого серця так само, як мене, відчувала, цілувала, пестила і гладила її руки й ноги, її волосся й шкіру так само, як мої. Переді мною постали нові, не прямі, складні стосунки і зв'язки, нові любовні й життєві можливості, і я згадав про тисячу душ «Трактату про Степового Вовка».

Протягом того короткого часу, що минув від мого знайомства з Марією до балу-маскараду, я був справді щасливий, а проте мене ніколи не покидало почуття, що це ще не порятунок, не райське блаженство, що все це тільки прелюдія, приготування, що події швидко розвиваються й основне ще має настати.

Я вже так навчився танцювати, що не боявся йти на бал-маскарад, про який з кожним днем було дедалі більше мови. Я й досі не знав,

у якому костюмі з'явиться на бал Герміна, вона нізащо не хотіла зрадити цієї таємниці. Казала, що я й так її впізнаю, а якщо ні, то вона мені дасть якийсь знак. Але поки що я не повинен був нічого знати. В чому я сам думаю прийти на бал, їй було байдуже, і я вирішив з'явитися туди в звичайному вечірньому костюмі. Я хотів запросити на бал Марію, але вона заявила, що вже має кавалера, і справді показала мені квиток. Я був трохи розчарований, коли побачив, що мені доведеться йти на бал самому. Це був найславетніший бал-маскарад міста, його щороку влаштовували в «Глобусі» актори й митці.

Герміну тими днями я бачив рідко, але напередодні балу вона заглянула до мене, прийшла по вхідний квиток, який я купив для неї. Ми трохи посиділи в моїй кімнаті, розмовляючи. Та розмова була дивна і справила на мене глибоке враження.

— Тобі тепер досить добре,— сказала вона.— Танцювати ти вже вмієш. Той, з ким ти місяць не бачився, навряд чи й упізнав би тебе.

— Авжеж,— погодився я,— мені вже давно не було так добре. І все завдяки тобі, Герміно.

— А часом не завдяки Марії?

— Ні. Адже Марія також твій подарунок. Але вона чудова.

— Тобі треба було саме такої коханки, Степовий Вовче. Гарної, молодої, веселої, дуже мудрої в коханні й не щодня приступної. Якби ти не мусив ділити її з іншими, якби вона не була для тебе завжди тільки гостею на короткий час, ти б не почував себе так добре.

Так, із цим мені теж довелося погодитись.

— Отже, ти тепер маєш усе, що тобі потрібно?

— Ні, Герміно, не все. Я маю щось дуже гарне, чарівне, велику втіху, розраду. Я справді щасливий...

— От бачиш! Чого ж ти ще хочеш?

— Хочу чогось більшого. Мені мало бути щасливим, я не для цього створений, це не моя доля. Моя доля цілком протилежна.

— Виходить, твоя доля бути нещасним? По-моєму, нещастя ти мав уже вдосталь, коли через бритву боявся йти додому.

— Ні, Герміно, це ж зовсім не те. Припустімо, я тоді був дуже нещасний. Але то було дурне нещастя, даремне.

— Чому даремне?

— Бо я не повинен був боятися смерті, якої, зрештою, бажав! Те нещастя, яке мені потрібне і якого я прагну,— зовсім інакше, таке, що змушує людину впиватися стражданням і з насолодою вмирати. Ось те нещастя, чи, може, щастя, на яке я очікую.

— Я розумію тебе. В цьому ми — як брат і сестра. Але чим тебе не влаштовує твоє теперішнє щастя, яке ти знайшов з Марією? Чому ти невдоволений?

— Воно влаштовує мене, чому ж, я захоплений ним, вдячний йому. Воно таке гарне, як сонячний день дощового літа. Та я відчуваю, що воно довго не триватиме. Це щастя також даремне. Воно дає мені задоволення, проте задоволення — не та їжа, якою може живитися моя душа. Воно присипляє, насичує в мені Степового Вовка. Але це не те щастя, задля якого варто вмерти.

— А треба неодмінно вмерти, Степовий Вовче?

— По-моєму, треба. Я дуже задоволений своїм шастям, я ще його можу якийсь час витримати. Та якщо серед теперішнього щастя в мене часом випадає хвилина, коли я можу озирнутися навколо й чогось запрагнути, то я ніколи не прагну зберегти це щастя назавжди, а хочу

знову страждати, тільки красивіше, не так убого, як раніше. Я прагну таких страждань, які підготували б мене до смерті, зробили її бажаною.

Герміна ніжно глянула на мене. Її очі, чудові, страхітливі очі, раптом потемніли, як уже не раз бувало. Повільно підбираючи слова, вона мовила так тихо, що я мусив напружувати слух, щоб її почути:

— Я сьогодні тобі щось скажу, те, що давно вже знала і що ти давно вже знав, але, мабуть, не зважувався сам собі сказати. Я скажу тобі те, що знаю про нас із тобою і про нашу долю. Ти, Гаррі, був поетом і мислителем, сповненим радості й віри, завжди шукав великого й вічного, ніколи не вдовольнявся банальним і дрібним. Та чим більше життя будило тебе і звертало твій погляд на самого себе, тим тяжче ставало твоє горе, тим глибше ти поринав у страждання, страх і розпач, загруз у них по саму шию, і все те, що ти колись вважав гарним і священним, що ти любив і шанував, уся твоя колишня віра в людей і в наше високе покликання,— все це виявилось даремним, не могло тобі допомогти, все воно втратило свою вартість і розсипалося на порох. Твоїй вірі нічим було дихати. А смерть від задухи — тяжка смерть Правда ж, Гаррі? Хіба не така твоя доля?

Я лише кивав головою.

— Ти мав своє уявлення про життя, свої вимоги до нього, свою віру, був готовий до дій, до страждань і до жертв,— а потім поступово усвідомив, що світові не потрібно дій, жертв і так далі, що життя — не героїчна поема з героїчними ролями тощо, а впорядкована міщанська кімната, де їдять, п'ють, лагодять шкарпетки, грають у карти, слухають радіо й цілком задоволені цим. А той, хто має в душі щось більше, хоче героїчного й гарного, шанує великих поетів або святих,— той дурень і донкіхот. Ось так. Те самісіньке було й зі мною, друже мій! Я була обдарованою дівчиною, була покликана жити за високими взірцями, ставити до себе великі вимоги, виконувати великі завдання. Я могла взяти собі на плечі велику долю, стати королевою, коханою революціонера, сестрою генія, матір'ю мученика. А життя мені дозволило стати лише куртизанкою з досить добрим смаком — і навіть цього мені було не так легко досягти! Ось як було зі мною. Якийсь час я дуже журилася цим і довго шукала вини в собі самій. Життя, думала я, завжди справедливе, і якщо воно поглумилося з моїх чудових мрій, то, виходить, ті мрії були дурні і нічого за собою не мали. Але від таких думок мені не ставало нітрохи легше. А оскільки я мала добрий зір і слух і була цікава, то пильно придивилася до так званого життя, до своїх знайомих і сусідів, до багатьох людей з їхніми долями і побачила ось що, Гаррі: мої мрії мали під собою підстави, вони були справедливі, так само, як і твої. Але життя, дійсність були несправедливі. Несправедливо, що така жінка, як я, може або безглуздо змарнувати в злиднях свій вік за друкарською машинкою в якогось грошового мішка, або вийти заміж задля грошей, або стати своєрідною повією, і це все, іншого шляху вона не має. І так само несправедливо, що такий чоловік, як ти, від самоти, страху й розпачу мусить хапатися за бритву. Хіба тільки що моє горе було, може, більше матеріальним і моральним, а твоє — більше духовним; але і те, й те походить з одного джерела. Ти думаєш, я не розумію твого страху перед фокстротом, твоєї відрази до барів і танцювальних зал, до джазової музики тощо? Дуже добре розумію, і так само розумію твою огиду до політики, розумію той сум, який викликає в тобі балаканина і безвідповідальна гризня партій і

преси, той розпач, який навіває на тебе війна, і минула, і майбутня, все те, що тепер люди думають, читають, будують, їхня музика, освіта, їхні ювілеї! Ти маєш рацію, Степовий Вовче, тисячу разів маєш рацію, і все ж таки мусиш загинути. Ти надто вимогливий і голодний для цього простого, затишного світу, якому так мало треба, ти надто великий для нього, він тебе не прийме. Тому, хто сьогодні хоче жити і втішатися життям, не можна бути такими, як ми з тобою. Тому, хто хоче музики замість галасу, радощів замість задоволення, душі замість золота, справжньої праці замість добування грошей, справжньої пристрасті замість гри в почуття,— тому в цьому затишному світі немає місця.

Вона опустила очі й задумалась.

— Герміно,— ніжно мовив я,— сестро, як ти вмієш бачити! А все-таки ти навчила мене танцювати фокстрот! Отже, ти вважаєш, що такі люди, як ми, надто великі для цього затишного світу, не можуть тут жити? Від чого це залежить? Це прикмета тільки нашої, теперішньої доби? Чи так було завжди?

— Не знаю. Хочу вірити, що це тільки наша доба така, що це тільки наша хвороба, тимчасове лихо. Наші проводирі завзято й успішно готують нову війну, а ми, решта, танцюємо фокстрот, заробляємо гроші і їмо шоколад — певне, що в таку добу все має бути сіре. Будемо сподіватися, що інші часи були кращі і знов стануть кращі, багатші, далекосяжніші й глибші. Але нам з цього невелика втіха. А може, так було завжди...

— Що, завжди було так, як тепер? Завжди світ існував тільки для політиків, спекулянтів, кельнерів і гульвіс, а людям не було чим дихати?

— Може, я не знаю. Та й ніхто цього не знає. І, врешті, хіба не однаково? Але я оце згадую генія, на якого ти молишся, про якого ти часто розповідав і листи якого читав мені, про Моцарта. Як було тоді? Хто керував світом, збирав вершки, задавав тон і мав якусь вагу — Моцарт чи комерсанти, Моцарт чи нікчемна посередність? І як він помер, як його поховано? Так, по-моєму, було завжди, і завжди так буде, а те, що в школі зветься «світовою історією» і що примушують завчати напам'ять, з усіма його героями, геніями, великими вчинками й високими почуттями,— все те брехня, яку вигадали вчителі, щоб морочити ним голову дітям відповідного віку. Завжди так було, і завжди так буде — гроші і влада, ціла доба, весь світ належать сірій дрібноті, а справжнім людям не належить нічого. Нічого, крім смерті

— Більше нічого?

— Ні, щось належить: вічність.

— Ти маєш на увазі добре ім'я, посмертну славу?

— Ні, Вовче, не славу — що вона варта? Невже ти віриш, що всі справжні, повноцінні люди здобувають славу і нащадки знають їх?

— Ні, звичайно, ні.

— Отож-бо, я мала на увазі не славу. Слава існує тільки в уяві вчителів, які використовують це слово, щоб виховувати своїх учнів. О ні, я мала на увазі не славу, а те, що зву вічністю. Побожні люди звуть його царством божим. Я так думаю: всі ми, вимогливі, ті, кому відома туга, хто не вміщається в цьому світі, не могли б жити, якби, крім тутешньої атмосфери, не було ще якоїсь іншої, якби, крім цієї доби, не було ще й вічності, царства справжніх людей. До того царства належить музика Моцарта й вірші твоїх великих поетів, до нього належать святі, що творили чудеса, померли мученицькою смертю й стали

для людей великим прикладом. Але до вічності належить також і образ кожного справжнього вчинку, сила кожного справжнього почуття, навіть якщо про нього ніхто не знає, ніхто його не бачить, не описує, не пробує зберегти для майбутнього. Бо вічність не має майбутнього, тільки має сучасність.

— Це правда,— сказав я.

— Зрештою,— задумливо повела вона далі,— побожні люди знають про це найбільше. Тому вони й витворили ідею святих і те, що вони звуть «сонмом святих». Святі — це справжні люди, молодші брати спасителя. Ми ціле своє життя простуємо до них кожним своїм добрим вчинком, кожною сміливою думкою, справжньою любов'ю. Давні художники зображали сонм святих на тлі золотавого неба, осяйним, гарним, миротворним — це те саме, що я називала «вічністю». Це царство невидиме, царство, яке існує поза часом. Це наше царство, там наша домівка, туди прагне наше серце, Степовий Вовче, і тому ми тужимо за смертю. Там ти знайдеш свого Гете, Новаліса й Моцарта, а я своїх святих, Крістофера, Філіппа Нерійського і всіх інших. Є багато святих, що спершу були великими грішниками, але й гріхи можуть бути шляхом до святості, гріхи й порок. Ти сміятимешся з мене, а я часто думаю, що, може, навіть у моєму приятелеві Пабло таїться святий. Ох, Гаррі, через який бруд, через яку брехню нам треба перейти, щоб дістатися додому! І нас нема кому вести, наш єдиний провідник — туга за своєю домівкою.

Останні слова вона знов промовила ледь чутно. В кімнаті запала глибока тиша. Сонце вже хилилось до обрію, і позолочені написи на корінцях багатьох моїх книжок мерехтіли в його промінні. Я взяв Герміну за голову, поцілував її в чоло й по-братньому притулився щокою до її щоки. Так ми простояли з хвилину. Мені було так гарно, що навіть не хотілося виходити сьогодні з дому. Але Марія пообіцяла, що цю ніч, останню перед балом, пробуде зі мною.

Та дорогою я думав не про Марію, а про те, що мені сказала Герміна. Мені здавалося, що то були не її думки, а мої власні, які вона, ясновидиця, прочитала, ввібрала в себе й знов повернула мені. Але тепер вони набули форми й постали переді мною, наче нові. Тієї хвилини я був особливо вдячний їй за думки про вічність. Вони були потрібні мені, без них я не міг ані жити, ані вмерти. Моя приятелька і вчителька танців віддарувала мені сьогодні святий, потойбічний, позачасовий світ, світ вічних вартостей, божественної суті. Вона примусила мене згадати сон про Гете, про старого мудреця, що пожартував, посміявся з мене так, як сміються тільки безсмертні. Аж тепер я зрозумів сміх Гете, сміх безсмертного. Той сміх був безпредметний, то було тільки світло, ясність, те, що лишається, коли справжня людина перейде через людські страждання, пороки, помилки, пристрасті й непорозуміння і проб'ється у вічність, у міжзоряний простір. Бо вічність — це не що інше, як розщеплення часу, так би мовити, його повернення до невинності, перетворення в простір.

Я зайшов по Марію до того ресторану, де ми звичайно вечеряли в ті дні, коли зустрічалися з нею, але її ще там не було. Я сидів біля накритого столу в тихій залі і все думав про нашу з Герміною розмову. Все те, що казала Герміна, здавалося мені таким близьким, таким давно відомим, навіяним моєю власною міфологією, моєю власною уявою! Безсмертні, що стали образами й живуть далеко в позачасовому просторі, кришталево-прозора вічність, розлита навколо них, мов ефір,

холодна, промениста, мов небесні зорі, веселість того позаземного світу,— звідки я все це так добре знаю? Я задумався і згадав уривки з Моцартових «Касацій» та Бахового «Добре темперованого клавіру». Ця музика, здавалося, світилась холодним, зоряним світлом, була прозора, як ефір. Так, справді, вона була ніби самим часом, що замерз, спинив свій плин і обернувся в простір, а над нею бриніла безмежна, надлюдська веселість, вічний, божественний сміх. О, як пасував до неї старий Гете з мого сну! І раптом я почув цей незбагненний сміх навколо себе, почув, як сміялися безсмертні. Я сидів, мов зачарований, потім несвідомо дістав з кишені олівця, пошукав паперу й побачив на столі перед собою прейскурант вин. Я перевернув його й написав на звороті вірш, який аж через тиждень випадково знайшов у своїй кишені. Ось він:

БЕЗСМЕРТНІ

Від землі до нас на верховини
Клубочиться життьовий порив —
То нужда дрімуча, п'яний плив,
То димує бенкет гільйотини.
Хтиві корчі і жага без краю,
Руки вбивць, молящих, лихварів...
Гнаний страхом і жаданням раю
Рід людський курить, як і курів.
Дихає блаженством він і шалом,
З'їсть себе і виплюне умить.
Він — руїни й творчості начало,
Він цяцькує дім, а дім горить.
Рве, глитає, бахурує в світі
Балаганних радощів-забав;
Одному — зринає з хвиль умитий,
Іншому — давно у твань запав.

Ми ж були і є в ефірі яснім.
Що́ хвилини нам і що́ віки?
Ми не юні й не старі — ми щасні,
Не чоловіки ми й не жінки.
Ваші жахи, і гріхи, й страждання,
Ваші вбивства, ваша ниця хіть —
Нам все 'дно, що дальніх сонць кружляння,
День наш довший від усіх століть.
Тихо зоримо на ваші корчі
Та на коловерті зоретворчі,
Ми вдихаєм холод зим усіх
І з Драконом дружимо небесним.
Наша суть — незмінна й безтілесна,
Зоряний — наш предковічний сміх [1].

Потім прийшла Марія, і після веселої вечері, ми з нею пішли до кімнати, яку я найняв для наших зустрічей. Марія була цього вечора ще миліша, лагідніша й ніжніша, ніж будь-коли, її пестощі були такі палкі й розкішні, що, мені здавалося, більшого раювання вже не могло бути.

— Маріє,— сказав я,— ти сьогодні щедра, як богиня. Не доводь нас обох до смертельної знемоги, завтра ж бал-маскарад. А хто в тебе завтра кавалером? Боюся, серце моє, що то буде казковий принц, що ти підеш з ним і ніколи до мене не вернешся. Ти любиш мене сьогодні майже так, як закохані люблять востаннє, перед розлукою.

[1] З німецької переклав Олександр Мокровольський.

Вона припала губами до мого вуха й прошепотіла:

— Мовчи, Гаррі! Кожен раз може бути останнім. Коли Герміна забере тебе, ти вже більше не прийдеш до мене. Може, вона забере тебе завтра.

Дивне, гірке й водночас солодке почуття, що жило в моєму серці всі ці дні, ніколи ще не опановувало мене так, як цієї ночі перед балом. Це було щастя: краса Марії, яку вона віддавала мені всю до останку, чудесні пестощі, які я пізнав так пізно, вже немолодою людиною, розкошування в лагідних, теплих хвилях насолоди. А все ж це була тільки оболонка: всередині назрівало щось значне, напружене, фатальне, і поки я ніжно, зворушено, захоплено пив із солодкого келиха кохання, поки, здавалося, безоглядно занурювався в теплі хвилі щастя, серцем я відчував, як моя доля стрімголов рветься вперед, мчить наосліп, мов зляканий кінь, назустріч прірві, падінню, гнана страхом і тугою, закохана в смерть. Так само, як я ще недавно злякано боронився від приємної безтурботності самого тільки чуттєвого кохання, як я боявся Маріїної веселої краси, завжди готової роздаровувати себе, так я боявся тепер смерті,— але це був страх, який уже знав, що скоро він переросте в бажання віддатися смерті, знайти в ній визволення.

Навіть коли ми були цілком поглинуті пестощами, ближчі одне одному, ніж будь-коли раніше, в душі я прощався з Марією, прощався з усім тим, що вона для мене означала. Вона ще раз перед нашим прощанням дала мені урок, як треба по-дитячому довірятися грі поверхового, шукати хвилинних радощів, дивитись на стать невинними очима дитини й тварини,— досі я дуже рідко знав такий стан, бо для мене чуттєве, статеве життя майже завжди мало гіркий присмак провини, солодкий, але небезпечний смак забороненого плоду, якого людині з духовними запитами треба остерігатися. Тепер Герміна й Марія показали мені цей сад у всій його невинності, я був у ньому вдячним гостем,— але скоро мені треба буде йти далі, в цьому саду було надто гарно й тепло. Мені судилося далі добуватись до вершини життя, далі спокутувати його безмежну вину. Легке життя, легке кохання, легка смерть були не для мене.

З натяків Марії й Герміни я зробив висновок, що на завтрашній бал, чи на додачу до нього, планують якісь особливі насолоди й розваги. Може, це й справді був кінець, може, Марію не обмануло передчуття і ми лежимо разом востаннє, може, завтра моя доля зробить зовсім інший хід? Мене пойняла пекуча туга, страх здавив мені груди, і я нестямно вчепився в Марію, ще раз палко й жадібно пробіг усіма стежками й хащами її саду, ще раз скуштував солодкого плоду райського дерева.

Я не виспався вночі й мусив досипати вдень. Вранці я поїхав у лазню, а потім, смертельно стомлений, позавішував у спальні вікна, знайшов, роздягаючись, у кишені вірш, знов забув про нього, зразу ж ліг, не думаючи більше ні про Марію, ні про Герміну, ні про бал-маскарад, і проспав цілий день. Прокинувшись увечері, я почав голитися і аж тоді згадав, що за годину почнеться бал і мені треба знайти сорочку до фрака. Я одягнувся і в чудовому гуморі вийшов з дому, щоб, нарешті, десь попоїсти.

Це був перший бал-маскарад, у якому я мав узяти участь. Я, правда, й раніше іноді бував на таких святах, часом вони мені подобались, але я ніколи не танцював, завжди був тільки глядачем, і мені завжди

здавався смішним той запал, з яким інші розповідали про бал, смішною здавалась їхня радість. Проте сьогодні бал і для мене був подією, на яку я очікував радісно й зацікавлено, хоч і трохи боязко. Оскільки я йшов на бал без дами, то вирішив трохи спізнитися; зрештою, мені так порадила й Герміна.

Останнім часом я рідко навідувався до «Сталевого Шолома»», свого колишнього притулку, де просиджували вечори розчаровані чоловіки, пили вино і вдавали веселих хлопців; цей ресторанчик не пасував до стилю мого теперішнього життя. Але сьогодні ввечері мене знов потягло туди. В тому радісно-боязкому настрої, навіяному передчуттям змін і прощанням з Марією, в якому я перебував цього дня, всі зупинки й пам'ятні місця на моїй життєвій дорозі ще раз набули болісно-чарівного блиску минувшини, а серед них і ця маленька, просякнута тютюновим димом пивниця, де я ще недавно був постійним відвідувачем, де ще недавно мені було досить випити примітивного наркотику — пляшку місцевого вина, щоб знов піти до свого самітного ліжка і якось витримати черговий день. Відтоді я скуштував інших засобів, міцніших збудників, солодшої отрути. Усміхаючись, я зайшов до старої пивниці. Господиня й мовчазні гості кивнули мені, я замовив смажене курча, і скоро воно вже стояло переді мною. В пузатій баварській чарці яскріло світле молоде ельзаське вино, білі, чисто вимиті дерев'яні столи і старі жовті панелі наче всміхалися до мене. І поки я їв і пив, у мені наростало почуття згасання. Я ніби сидів на святі прощання, мої зв'язки з тими місцями, де минало моє життя, з речами, що колись оточували мене, ще не порвалися, але готові були порватися, і мене проймала солодка, болісна туга. Сучасна людина зве це почуття сентиментальністю; вона вже не любить речей, навіть свого ідола, автомашину, яку сподівається, тільки-но буде змога, поміняти на іншу, кращої марки. Ця сучасна людина — енергійна, діяльна, здорова, холодна й сувора, це чудовий взірець людської породи, для майбутньої війни вона просто ідеал. Але мене це не стосується, я ні сучасна, ні старосвітська людина, я випав з часу і пішов своєю дорогою, близький смерті, готовий до неї. І не мав нічого проти сентиментальності, я був радий і вдячний, що в моєму вигорілому серці є ще хоч якесь почуття. Тому я віддавався думкам про стару пивницю, про свою симпатію до старих, незграбних стільців, віддавався запахові тютюнового диму й вина, голосам буденності й тепла,— все це разом створювало для мене ілюзію домівки. Прощатися солодко, вся душа тоді наливається ніжністю. Мені був милий мій твердий стілець, моя баварська чарка, милий був холодний, терпкий смак ельзаського, моя спорідненість з усіма речами і з кожним відвідувачем у цьому приміщенні, милі були обличчя замріяних, розчарованих пияків, братом яких я був так довго. Це була міщанська сентиментальність, ледь приправлена духом старомодної романтики з моїх дитячих років, коли пивниця, вино й сигара були ще чимось забороненим, незнаним, чудовим. І Степовий Вовк не з'явився, не вишкірив іклів, щоб подерти на шматки мою сентиментальність. Я мирно сидів у відблиску минувшини — пригаслого сузір'я, що хилилося до заходу й кидало на мене останнє проміння.

Зайшов вуличний торговець, і я купив у нього жменю смажених каштанів. Зайшла стара жінка з квітками, я купив у неї пучечок фіалок і подарував їх господині. І аж коли я почав розраховуватися і сягнув рукою до того місця, де мала бути кишеня, то знов згадав, що на мені фрак. Бал-маскарад! Герміна!

Але для мене все ще було надто рано, я ніяк не міг присилувати себе піти в «Глобус». Я відчував якийсь внутрішній опір, нехіть, як завжди, коли думав про ті розваги, що стали для мене звичними останнім часом, чи коли заходив до великих, переповнених галасливим людом приміщень. Я, мов школяр, боявся чужого оточення, танців, товариства гульвіс.

Я повільно поминув кінотеатр, кинув оком на пучок ліхтарів і на велику барвисту афішу, що мерехтіла в їхньому світлі, зробив ще кілька кроків, тоді вернувся й зайшов усередину. Там я міг спокійно посидіти в темряві до одинадцятої години. Хлопець з ліхтариком повів мене до зали. Спотикаючись, я рушив за ним, знайшов своє місце і раптом опинився серед Старого Завіту. Це був один із тих фільмів, які з великими затратами і з великою розкішшю ставлять, мабуть, не задля прибутку, а з благородною, священною метою і на які вдень учителі закону божого водять навіть школярів. У ньому показували історію Мойсея та ізраїльтян у Єгипті — юрби людей, силу-силенну коней і верблюдів, палаци, блиск єгипетських фараонів і злигодні євреїв серед гарячих пісків пустелі. Я бачив Мойсея, схожого бородою на Уолта Уїтмена, чудового театрального Мойсея з вогнистим поглядом, грізного проводиря, що з довгою палицею крокував пустелею, мов сам Вотан, на чолі євреїв. Бачив, як він молився богові на березі Червоного моря, бачив, як море розступилося й утворило ніби дорогу, прохід між двома водяними горами (мабуть, конфірманти, що їх священик приводив на цей релігійний фільм, потім довго сперечалися про те, як оператори зробили цю сцену), бачив, як пророк і охоплений страхом народ перейшли тією дорогою на другий бік, бачив, як позад них з'явилися бойові колісниці фараона, як єгиптяни вражено й боязко зупинилися на березі моря, а тоді мужньо кинулися вперед, і як над величним фараоном у золотому панцері, над усіма його колісницями і вояками зімкнулися водяні гори, і згадав чудовий дует для двох басів Генделя, в якому прегарно оспівана ця подія. Далі я побачив, як Мойсей піднявся на Сінай — суворий герой серед суворих скель,— і побачив, як там Єгова за допомогою бурі, грому і блискавки передав йому десять заповідей, а його негідний народ тим часом біля підніжжя гори вилив золотого бичка й почав не вельми скромні розваги. Для мене це було дивне, неймовірне видовище. Священну історію, її героїв і її дива, що нам у дитинстві здавалися першим невиразним передчуттям якогось іншого світу, чогось надлюдського, тут показували вдячній публіці, що тихо жувала принесені з собою бутерброди, за вартість вхідного квитка,— милий експонат з величезного ярмарку, де розпродується залежалий культурний мотлох нашої доби! Господи, хай би краще тоді загинули не тільки єгиптяни, а й євреї, і всі інші люди, щоб нам не довелося бачити цього свинства. Краще вже насильна, пристойна смерть, аніж ця моторошна напівсмерть, якою ми тепер помираємо. Далебі, краще!

Моя потаємна нехіть, мій прихований страх перед балом-маскарадом від фільму й від тих думок, що він у мене викликав, не тільки не зменшились, а набагато зросли, і лише згадка про Герміну змусила мене зробити над собою зусилля й нарешті поїхати до «Глобуса». Коли я зайшов туди, бал був уже в розпалі. Не встиг я роздягтися, як мене, несміливого й тверезого, підхопив потік маскованих гостей. Мене приязно штовхали в боки, якісь дівчата запрошували на шампанське до кабіни, клоуни поплескували мене по плечу й казали мені «ти». Я, ні на кого не звертаючи уваги, почав проштовхуватись крізь переповнені кім-

нати до роздягальні. Отримавши номерок, я дбайливо сховав його в кишеню, подумавши, що, може, він скоро знов мені знадобиться, коли я не витримаю цього гармидеру.

Цілий великий будинок з усіма його приміщеннями був відданий гостям. В усіх залах танцювали, навіть у підвалі, всі коридори й сходи були повні масок, скрізь лунала музика, сміх, гомін. Я пригнічено пробирався крізь натовп, від негритянського оркестру до сільської капели, від яскраво освітленої головної зали в коридори, на сходи, в бари, буфети і в кабіни з шампанським. Стіни здебільшого були обвішані химерними, веселими картинами новітніх художників. Кого тільки тут не було — митці, журналісти, вчені, ділові люди і, звичайно, всі гульвіси з міста. В одному оркестрі сидів сеньйор Пабло й захоплено дув у свою вигнуту трубу; побачивши мене, він привітав мене співучим голосом. Так я тинявся, пробираючись крізь юрбу, від зали до зали, то вниз, то вгору. Коридор у підвалі художники розмалювали під пекло, і там шалено бив у литаври оркестр чортів. Нарешті я почав оглядатися, сподіваючись побачити десь Герміну або Марію, кілька разів спробував проштовхатися до головної зали, але людський потік щоразу відносив мене вбік або завертав назад. Опівночі я ще не знайшов жодної з них і хоч не танцював, а так упрів, що в мене паморочилось у голові. Я опустився на найближчий стілець між чужими людьми й замовив вина. Я подумав, що для людини мого віку надто втомливо брати участь у таких галасливих святах. Я помалу пив вино й неуважно дивився на голі руки й плечі жінок. Повз мене пропливали постаті в химерних масках, штовхали мене, декотрі дівчата пробували сісти мені на коліна чи потягти мене в танок, проте я мовчки ухилявся від них.

— Старий буркун! — вигукнула котрась дівчина, і вона мала рацію.

Я вирішив додати собі сміливості й настрою вином, але й вино мені не смакувало, другої чарки я вже не схотів пити. Мене почало опановувати почуття, що позаду стоїть Степовий Вовк і висолоплює язика. Ніщо мене не розважало, мені було тут не місце. Я прийшов сюди з найкращими намірами, проте ніщо тут не могло мене розвеселити, і галаслива радість, сміх, все це шаленство навколо здавалися мені дурними й вимученими.

Десь о першій годині, розчарований і сердитий, я почав пробиратися назад до роздягальні, щоб узяти своє пальто й піти звідси. Це була поразка, повернення до Степового Вовка, і Герміна навряд чи пробачила б її мені. Але інакше я не міг. Проштовхуючись крізь юрбу, я ще раз уважно озирнувся навколо, але дарма, жодної з своїх приятельок я не міг знайти. Нарешті я опинився біля бар'єра, ввічливий чоловік уже простяг руку по мій номерок, я сягнув до кишені — і нічого там не знайшов! Тьху, чорт, ще цього бракувало! Сумно блукаючи по залах, сидячи за чаркою несмачного вина, я не раз засовував руку до кишені, борючись зі спокусою кинути все й піти додому, і завжди пласке кружальце було на місці. А тепер воно десь ділося. Все було проти мене.

— Номерок загубив? — спитало різким голосом чортеня в жовточервоному костюмі.— На тобі, друже, мій,— і подало мені свій номерок.

І поки я машинально брав номерок і крутив його в руці, чортеня зникло.

Коли я підніс картонне кружальце ближче до очей, щоб прочитати номер, то побачив на ньому замість номера якийсь нерозбірливий

напис. Я вибачився перед чоловіком за бар'єром і підійшов до світла. На кружальці дрібними, нерівними літерами було написано:

СЬОГОДНІ О ЧЕТВЕРТІЙ ГОДИНІ НОЧІ В МАГІЧНОМУ ТЕАТРІ
— ТІЛЬКИ ДЛЯ БОЖЕВІЛЬНИХ —
ЦІНА КВИТКА — ТВІЙ РОЗУМ.
НЕ ДЛЯ КОЖНОГО. ГЕРМІНА В ПЕКЛІ.

Як маріонетка, нитку від якої актор на хвилину був випустив з рук, після короткого паралічу й смерті знов оживає, знову вступає в гру, танцює і діє, так і я, покликаний до життя чарівною ниткою, пружно й жваво, немов юнак, кинувся в натовп, з якого щойно тікав, старий, сумний і стомлений. Жоден грішник так не поспішав до пекла, як я. Тільки що мене давили лаковані черевики, я не мав чим дихати в цьому насиченому парфумами повітрі, був наче варений від духоти, а тепер швидко й легко пішов у такт музиці через зали до пекла. Повітря мені здавалося сповненим чару, все мене несло, все підштовхувало вперед — гримуча музика, злива барв, запах жіночих плечей, шарудіння сотень ніг, сміх, ритм танку, блиск захоплених очей. Якась іспанська танцівниця пурхнула мені в обійми:

— Потанцюй зі мною!

— Не можу,— мовив я,— мені треба в пекло. Але я залюбки візьму з собою твій поцілунок.

Маска витягла рожеві губи, і аж коли вона поцілувала мене, я впізнав, що то була Марія. Я міцно пригорнув її до себе. Її повні уста цвіли, мов пишна літня троянда. І ми несамохіть пішли в танок, усе ще злиті в поцілунку, повз Пабло, що закохано схилявся над своєю трубою, добуваючи з неї ніжні, протяглі звуки. Променистий погляд його гарних тваринних очей ковзнув по нас майже несвідомо. Проте не встигли ми ступити й двадцяти кроків, як музика замовкла. Я неохоче випустив Марію з обіймів.

— Я б залюбки потанцював з тобою ще раз,— мовив я, сп'янілий від її тепла. — Пройдися трохи зі мною, Маріє, я закоханий у твою чудову руку, дай мені її ще на мить! Тоді я піду, мене покликала Герміна. Вона в пеклі.

— Я так і думала. Прощай, Гаррі, я тебе не забуду.

І вона попрощалася. Це було справді прощання, осінь, це доля дала мені змогу ще раз вдихнути пахощі троянди, такої достиглої й такої чудесної.

Я пішов далі довгими коридорами, повними ніжних пар, потім сходами, вниз, у пекло. Там на чорних, як смола, стінах яскраво горіли зловісні лампи й шалено грав диявольський оркестр. Перед баром на високому стільці сидів вродливий юнак у вечірньому костюмі, без маски. Він глузливо подивився на мене. У маленькому приміщенні кружляло в танці щось із двадцять пар. Притиснутий ними до стіни, я жадібно, пильно приглядався до всіх жінок. Більшість із них все ще були в масках, деякі всміхалися до мене, але Герміни серед них я не побачив. Вродливий юнак і далі глузливо дивився на мені зі свого високого стільця. «Як тільки танець скінчиться,— подумав я,— вона прийде й покличе мене». Танець скінчився, але ніхто не прийшов.

Я підступив до бару, що притулився в кутку маленької низької кімнати, став біля юнака й замовив віскі. П'ючи, я побачив юнака в профіль, і він здався мені таким дивовижно знайомим, як картина з дуже далеких часів, цінна саме завдяки порохові минувшини, яким

вона припала. І враз мене пронизав здогад: це ж був Герман, товариш моєї молодості!

— Германе...— нерішуче мовив я.

Він усміхнувся.

— Гаррі? Знайшов мене?

Це була Герміна, тільки трохи інакше зачесана й ледь підфарбована. Модний стоячий комірець робив її бліде розумне обличчя витонченим, руки, що виглядали з широких чорних рукавів фрака і з білих манжет, здавалися дивовижно маленькими, а ноги в чорно-білих шовкових шкарпетках — на диво тендітними, вони якось не пасували до її чорних штанів.

— Це той костюм, Герміно, в якому ти хотіла закохати мене в себе?

Вона кивнула головою.

— Досі я закохала в себе лише кількох дам, але тепер твоя черга. Та спершу випиймо шампанського.

Ми випили, сидячи на високих стільцях, а тим часом біля нас кружляли в танці пари й лунала жвава, швидка музика смичкових інструментів. І я справді дуже швидко закохався в Герміну, хоч вона й нічого начебто не робила для цього. Оскільки вона була в чоловічому вбранні, я не міг танцювати з нею, не міг дозволити собі ніякої ніжності, ніякого залицяння. У цьому вбранні вона здавалася далекою і нейтральною, а проте кожен її погляд, кожне слово, кожен жест несли цілу хвилю жіночої зваби. Розмовляла вона зі мною про моє і своє дитинство, про ту пору перед статевим дозріванням, коли ти спроможний любити не тільки людей обох статей, а все на світі, і чуттєве, й духовне, і все в твоїх очах набуває любовної принади й казкової здатності перевтілюватись; у пізнішу пору життя цей хист часом ще повертається тільки до обранців і до поетів. Герміна досконало грала роль юнака, курила цигарки, балакала невимушено й дотепно, інколи трохи глузливо, але все в ній було осяяне еросом, кожне слово дорогою до мене оберталося в чарівну спокусу.

Хоч мені здавалося, що я дуже добре знаю Герміну, цієї ночі вона постала переді мною в зовсім іншому світлі. Як ніжно й непомітно плела вона солодкі тенета навколо мене, попасти в які я так прагнув, як грайливо, ніби русалка, підносила вона мені до уст солодку отруту!

Ми сиділи, розмовляли й пили шампанське. Потім, двоє веселих авантурників, поволі пішли по залах, приглядаючись до масок, вишукуючи закоханих і підслуховуючи їхні розмови. Вона вибирала жінок, з якими я мав танцювати, і вчила мене, як краще звабити ту чи іншу. Ми виступали як суперники, якийсь час переслідували вдвох ту саму жінку, навпереміну танцювали з нею, обоє намагалися здобути її. І все це був тільки маскарад, тільки гра між нами двома, вона з'єднувала нас ще міцніше, розпалювала наші почуття. Все було казкою, все прибирало нових розмірів, набувало глибшого значення, все було символічною грою. Ми набачили якусь молоду, на диво вродливу, але засмучену жінку. Герміна взяла її в танок, і жінка розцвіла... Для мене ж весь цей сповнений музики будинок, у кожній залі якого вирували танці, ця сп'яніла юрба масок поволі ставала божевільним райським сном. Кожна квітка спокушала мене своїм запахом, кожен плід я зацікавлено обмацував пальцями, із зеленого тінистого листя на мене спокусливо поглядали гадюки, квітка лотоса пишалася на поверхні чорного болота, чарівні пташки вабили мене в хащі,— і все це вело мене до вимріяної мети, все палко кликало мене до єдиного. Один танок я протанцював

з якоюсь невідомою дівчиною. Я тримав її в обіймах і, весь палаючи, поринув з нею у п'янкий вир танцю, і коли ми кружляли, наче вві сні, вона раптом засміялася й сказала:

— Ти наче переродився. Ввечері ти був такий дурний і нудний.

І я впізнав її — це вона кілька годин тому назвала мене «старим буркуном». Тепер вона думала, що вже причарувала мене, але в наступному танці я вже так само впадав коло іншої. Я танцював дві години підряд або й більше, кожен танець, навіть ті, яких ніколи не вчився. Час від часу я зустрічався з Германом, він усміхався, кивав мені головою і знов зникав у юрбі.

Цієї ночі на балу мені судилося пережити почуття, якого я ще не знав у свої п'ятдесят років, хоч воно відоме кожному дівчиську й кожному студентові: почуття свята, сп'яніння від святкової спільності з іншими людьми, таємницю розчинення особи в масі, unio mystica [1] радості. Це почуття знала кожна служниця, я часто чув, як люди говорили про нього, і не раз бачив, як спалахували в них тоді очі, але сам я завжди слухав їх з напівзверхньою, напівзаздрісною усмішкою. Я сотні разів у своєму житті бачив, як променіли очі в людей, що п'яніли від злиття з натовпом, відмовлялися від самих себе, бачив цю усмішку і напівпритомний відсутній вираз на обличчі у тих, хто розчинявся в п'яному від радості загалі, бачив їх і в великих, і в простих людей: у п'яних новобранців та матросів і у видатних митців, що, наприклад, переймалися настроєм святкової вистави, бачив у молодих солдатів, що вирушали на війну, і навіть останнім часом я з захватом, з любов'ю, глузливо й заздрісно дивився, як променів, розквітав у такій усмішці мій приятель Пабло, коли він у блаженному полоні музики схилявся над своїм саксофоном або в екстазі, в захваті поглядав на диригента, на барабанщика чи на банджиста. Я інколи думав, що таку усмішку, таку щиру, дитячу радість можна побачити тільки в молодих людей або серед народів, яких ще не торкнулася цивілізація. Але сьогодні, цієї благословенної ночі я, Степовий Вовк Гаррі, сам променів цією усмішкою, сам купався в цьому глибокому, дитячому, казковому щасті, сам вдихав цю солодку ілюзію, цей чудесний дух спільності, музики, ритму, вина і тілесної хіті — я, що колись так глузливо, з такою похмурою зверхністю слухав, як хтось із студентів у своїй розповіді про бал вихваляв цей дух. Тепер я перестав бути собою, моя особистість розчинилася в п'янкому духові свята, мов сіль у воді. Я танцював то з тією, то з іншою жінкою, але не тільки її тримав в обіймах, торкався не тільки її волосся, вдихав не тільки її запах,— мені належали всі жінки, які кружляли в тій самій залі, в тому самому танці, під ту саму музику і осяйні обличчя яких пропливали повз мене, як великі фантастичні квітки, і я теж належав їм усім, ми всі належали одне одному. І чоловіки теж входили в нашу громаду. Моє «я» перебувало і в них, вони теж були не чужі мені, їхня усмішка була моєю усмішкою, їхнє залицяння було моїм залицянням, а моє — їхнім.

Тієї зими світ завоював новий танець, фокстрот, що звався «Туга». Цю «Тугу» грали без кінця, і ще її було мало. Ми всі були заполонені й зачаровані нею, всі підспівували оркестрові мелодію. Я танцював безперестанку, з кожною жінкою, що траплялася мені на дорозі, з молоденькими дівчатами, з квітучими молодими жінками, з жінками, що були в повняві свого розквіту, і з тими, що сумно відцвітали, всіма я

[1] Таємничу спільність *(лат.)*.

був захоплений, до всіх сміявся, щасливий, променистий. І коли Пабло побачив, як я сяю, я, кого він завжди бачив сумним і неприкаяним, його очі радісно спалахнули, він захоплено встав зі стільця, гучно заграв на своєму саксофоні, тоді виліз на стілець і, блаженно погойдуючись із своїм інструментом у такт мелодії, подув у нього з усієї сили. Я і моя партнерка послали йому рукою поцілунки й почали голосно підспівувати. «Ох, хай буде, що буде,— думав я, співаючи,— але я хоч раз нарешті зазнав щастя, сяяв від радості, звільнившись від самого себе, був побратимом Пабло, дитиною».

Я втратив почуття часу, не знав, скільки годин чи хвилин тривало це п'янке щастя. Не помічав я й того, що чим яскравіше палахкотів святковий вогонь, тим вужчим ставало його коло. Багато гостей уже розійшлося, в коридорах стало тихо, чимало ліхтарів погасли, сходи теж спорожніли, нагорі в залах оркестри один за одним замовкали, і музиканти йшли додому. Тільки в головній залі і в пеклі внизу ще шаленів святковий вир, дедалі буйніше й нестямніше. Оскільки я не міг танцювати з Герміною в костюмі юнака, ми весь час зустрічалися з нею тільки на мить у перервах, аж поки нарешті вона зовсім зникла. Я не тільки не бачив її більше, а навіть перестав думати про неї. Я взагалі вже ні про що не думав. Наче в забутті, я плив у п'яному потоці танцюристів, мене оточували запахи, звуки, зітхання, слова, мене вітали й запалювали чужі очі, обличчя, губи, щоки, руки, груди, коліна, мене, мов хвилю, гнала то вперед, то назад своїм ритмом музика.

Раптом, ледь опритомнівши, серед гостей, які лишилися й тепер заповнювали одну з менших зал, останню, в якій ще грала музика, я побачив чорну П'єретту з пофарбованим у білий колір обличчям, гарну, жваву дівчину, єдину, в якої обличчя було й досі закрите маскою, чудесну постать, яку я вперше помітив за цілу ніч. Коли по всіх інших гостях, по їхніх червоних, спітнілих обличчях, зім'ятих костюмах, мокрих, липких комірцях та рюшах видно було, який уже пізній час, то чорна П'єретта з білим обличчям стояла свіжа й ошатна, в костюмі без єдиної складки, з бездоганним рюшем, з блискучими манжетами й гарною зачіскою. Я кинувся до неї, схопив її в обійми й потяг у танок. Її пахучий рюш лоскотав мені підборіддя, волосся торкалося щік, її пружне молоде тіло відповідало на кожен мій порух ніжніше й відданіше, ніж будь-яке цієї ночі, потім ухилялося і грайливо вабило мене знов діткнутися до нього. І враз, коли я в танці нахилився, шукаючи її губ, на них з'явилася зверхня, давно знайома мені усмішка, і я, охоплений щастям, пізнав вольове підборіддя, плечі, лікті, руки. Це була Герміна, вже не Герман — переодягнена, бадьора, злегка підфарбована й напудрена. Наші губи палко зустрілися, на якусь мить усе її тіло, аж до колін, припало до мене, спрагло й водночас покірно, потім вона відірвала губи, відхилила назад голову і, танцюючи, почала відступати назад. Коли музика затихла, ми лишилися стояти в обіймах. Розпалені танцем пари навколо нас заплескали в долоні, затупали, закричали, вимагаючи від стомленого оркестру, щоб він знов заграв «Ту-гу». І враз ми всі відчули, що настає ранок, що налягає втома, побачили, як у вікна закрадається світанок, віщуючи кінець нашим розвагам, і, зареготавши, ще раз стрімголов, розпачливо кинулись у танок, у вир музики, в море світла, нестямно закрутилися в такт мелодії, пара за парою, ще раз блаженно розкошуючи в могутній хвилі щастя. В цьому танці Герміна розгубила свою зверхність, свою стриманість, свою глузливість — вона знала, що вже нічого не треба робити для того, щоб

я закохався в неї. Я належав їй. І вона віддавалася мені, в танці, в погляді, в поцілунку, в усмішці. Всі жінки, з якими я танцював цієї шаленої ночі, які запалювали мене, до яких я залицявся, на яких дивився з жагою, злилися в одну, в ту, що квітла в моїх обіймах.

Довго тривав цей весільний танок. Двічі, тричі замовкав оркестр, музиканти, що грали на духових інструментах, опускали їх додолу, піаніст підводився від піаніно, перший скрипаль хитав головою, і щоразу вони скорялися благанням останніх танцюристів, знов запалювалися, знов грали, ще швидше, ще нестямніше. Нарешті, коли ми ще стояли, обнявшись, задихані після останнього шаленого танцю, клацнуло віко піаніно, наші руки стомлено опустилися, так само як і руки музикантів, флейтист сховав у футляр блискучу флейту, відчинилися двері, в залу ввірвалося холодне повітря, з'явилися служники з пальтами, і кельнер з бару вимкнув світло. Миттю вся сцена моторошно змінилася. Танцюристи, щойно такі розпалені, тепер мерзлякувато кутались у пальта й зводили коміри. Герміна була бліда, але усміхнена. Вона повільно підвела руки, пригладжуючи волосся, на ямку під пахвою впало світло, а від неї до закритих грудей пролягла легенька, ледь помітна тінь, і в нечітких лініях тієї тіні, здавалось мені, скупчилися всі її чари, вся зваба, вся розкіш її тіла, як і в усмішці.

Ми стояли й дивилися одне на одне, останні в залі, останні в будинку. Я чув, як десь унизу грюкали двері, як розбилося скло, як завмирало на вулиці хихотіння, приглушене сердитим, квапливим гудінням машин, що рушали від будинку. І чув, як десь далеко й високо лунав сміх, надзвичайно дзвінкий і веселий, а проте якийсь чудний, страхітливий сміх, наче кришталевий чи крижаний, ясний і променистий, але холодний і невблаганний. Де я вже чув цей дивовижний сміх? Я не міг пригадати.

А ми й далі стояли й дивилися одне на одне. На якусь мить я ніби опритомнів і протверезів, відчув, як на мене налягла страшна втома, як обвис на мені теплий, мокрий від поту одяг, побачив свої червоні, з набряклими жилами руки, що виглядали з пом'ятих манжет. Але цей настрій зразу ж минув під поглядом Герміни. Від того погляду, який, здавалося мені, виходив з моєї власної душі, вся реальність зникла, навіть реальність моєї чуттєвої жаги до Герміни. Ми зачаровано дивились одне на одне, моя бідолашна душа дивилась на мене.

— Ти готовий? — спитала Герміна, і усмішка її розтанула, як розтанула тінь на її грудях.

Десь далеко вгорі, в невідомому просторі відбринів дивний сміх.

Я кивнув головою. Так, я був готовий.

Тієї хвилини в дверях з'явився саксофоніст Пабло і блиснув на нас веселими очима, які, власне, були тваринними очима, але тваринні очі завжди серйозні, а його завжди сміялись, і той сміх робив їх людськими очима. Він лагідно, привітно поманив нас рукою. Він був одягнений у яскраву шовкову домашню куртку, і на тлі її червоних викотів мокрий комірець сорочки і його стомлене обличчя здавалися ще сірішими, примарнішими, але променисті чорні очі розвіювали це враження. Ці очі також робили все нереальним, вони також чарували.

Ми пішли за ним, і за дверима він тихо сказав мені:

— Брате Гаррі, запрошую вас на невеличку розвагу. Вхід тільки для божевільних. Плата за вхід — ваш розум. Ви готові?

Я знов кивнув головою.

Він лагідно, послужливо взяв нас під руки, Герміну справа, а мене зліва, і повів сходами нагору в маленьке кругле приміщення, що освітлювалося згори якимось синюватим сяйвом. Приміщення було майже порожнє, там стояв тільки круглий столик і три стільці, на які ми й посідали.

Де ми були? Може, я спав? І був удома? Чи їхав у машині? Ні, я сидів у освітленому синюватим сяйвом приміщенні, в розрідженому повітрі, в оточенні, що переставало бути реальним.

Чому Герміна була така бліда? Чому Пабло був такий говіркий? Може, це я спонукав його говорити, говорив його устами? Може, з його чорних очей на мене теж дивилася тільки моя власна душа, наче зляканá пташка, так само, як із сірих очей Герміни?

Пабло дивився на нас з добродушною, трохи церемонною привітністю і без кінця говорив. Раніше я не чув від нього двох речень поспіль, він ніколи не сперечався, не намагався чітко формулювати своїх думок, я вважав, що він взагалі навряд чи вміє думати, а тепер він не переставав говорити, вільно й легко, і голос його звучав лагідно й приємно.

— Друзі, я запросив вас на розвагу, якої Гаррі давно вже бажав, про яку він давно мріяв. Щоправда, вже трохи пізно, і, мабуть, ми всі трохи стомилися. Тому спершу хвилинку відпочиньмо й підкріпімося.

Він дістав із ніші в стіні три чарки, маленьку кумедну пляшку й екзотичну на вигляд скриньку з різноколірних дощечок, налив у чарки з пляшки якоїсь рідини, узяв зі скриньки три довгі, тоненькі жовті цигарки, витяг з кишені шовкової куртки запальничку й дав нам прикурити. Ми сиділи, відхилившись на спинки стільців, повільно курили цигарки, з яких ішов густий, мов ладан, дим, і потрошку пили дивну, незвичну на смак, гірку й водночас солодку рідину, що справді неймовірно підбадьорювала нас і сповнювала щастям. Ми наче наповнювалися газом і втрачали свою вагу. Так ми сиділи, легенько затягуючись димом з цигарок, відпочивали, попивали дивний напій і відчували, як нам стає все легше й веселіше на серці. А Пабло говорив приглушеним лагідним голосом:

— Я радий, любий Гаррі, що можу сьогодні пригостити вас. Ви часто були дуже невдоволені своїм життям, хотіли піти з нього, правда ж? Ви прагнете залишити цю добу, цей світ, цю дійсність і перейти в іншу дійсність, ближчу вашому серцю, в світ поза часом. Тож перейдіть у цей світ, любий друже, я запрошую вас туди. Ви ж бо знаєте, де він лежить, бо це світ вашої душі. Тільки у вас самих живе та інша дійсність, якої ви прагнете. Я не можу вам дати нічого іншого, крім того, що вже існує у вас самих, не можу відкрити перед вами ніякої іншої галереї образів, крім тієї, що є у вашій душі. Я можу вам дати тільки нагоду, поштовх, ключ. Я допоможу вам побачити ваш власний світ, та й годі.

Він засунув руку в кишеню і вийняв звідти кругле дзеркальце.

— Гляньте: таким ви досі бачили себе самого!

Він підніс дзеркальце мені до очей (я згадав дитячий віршик: «Кругле дзеркальце в руці»), і я побачив нечіткий, розпливчастий, трохи моторошний образ, що ще тільки формувався, був у русі, наче вино, що грає: побачив себе самого, Гаррі Галлера, а в ньому, в тому Гаррі,— Степового Вовка, несміливого, гарного, але заблудлого і зляканого вовка, очі якого поблискували то сумно, то люто. І та постать вовка безупинно текла крізь Гаррі, спліталася з ним, як тече, зливається ріка з притокою іншого кольору — в тяжкій боротьбі, в'їдаючись

одна в одну, даремно прагнучи до чіткої усталеної форми. Той аморфний вовк сумно дивився на мене гарними, боязкими очима.

— Таким ви бачили самого себе,— знов лагідно сказав Пабло й сховав дзеркальце в кишеню.

Я вдячно заплющив очі й ковтнув з чарки еліксиру.

— Тепер ми відпочили,— мовив Пабло,— підкріпилися й трохи побалакали. Якщо ви вже не почуваєте себе стомленими, я поведу вас до своєї панорами й покажу вам свій маленький театр. Ви згодні?

Ми підвелися. Пабло, усміхаючись, рушив першим, відчинив двері, відсунув завісу, і ми опинилися в напівкруглому, підковою, коридорі театру, якраз посередині. Коридор, вигинаючись, тягся в обидва боки попід багатьма, неймовірно багатьма дверима, що вели до лож.

— Це наш театр,— сказав Пабло,— веселий театр, сподіваюся, тут ви знайдете з чого посміятися.— І він сам голосно засміявся, всього на секунду, але я весь стріпнувся: це знов був той ясний, дивний сміх, який я недавно вже чув десь згори.

— До мого театру веде стільки дверей, скільки вам забажається,— десять, чи сто, чи тисяча,— і за кожними дверима на вас чекає те, чого ви самі шукаєте. Це гарна панорама, любий друже. Але якби ви пройшли по ній таким, як ви є, вам не було б з того ніякої користі. Вас спиняло б і засліплювало те, що ви звикли називати своєю особистістю. Ви, безперечно, давно вже здогадалися, що подолання часу, звільнення від дійсності чи як там ще ви називаєте свою тугу,— це не що інше, як бажання звільнитися від своєї так званої особистості. Це та в'язниця, в якій ви сидите. І якщо ви зайдете до театру таким, як ви є, то побачите все очима Гаррі, крізь старі окуляри Степового Вовка. Тому ласкаво прошу вас скинути окуляри й лишити свою вельмишановну особистість тут, у роздягальні, звідки ви, якщо забажаєте, завжди зможете забрати її назад. Чудовий вечір танців, на якому ви побували, «Трактат про Степового Вовка» і, врешті, ті легенькі стимулятори, яких ви щойно вжили, достатньо підготували вас до цього. До ваших послуг, Гаррі, коли ви скинете свою шановну особистість, буде ліва частина театру, а до послуг Герміни — права. Посередині, якщо схочете, ви можете знов зустрітися. Прошу, Герміно, зайди поки що за цю завісу, я спершу відведу Гаррі.

Герміна пішла праворуч, повз велетенське люстро, що затуляло задню стіну від підлоги аж до склепистої стелі.

— Ну, Гаррі, тепер заходьте й веселіться. Бо мета всього цього вечора — навчити вас веселитися, сміятись. Сподіваюся, що мені не важко буде досягти цієї мети. Ви ж почуваєте себе добре? Так? Не боїтеся? Ну, то гаразд, я дуже радий. Тепер, без страху і з щирим задоволенням, ви вступите в наш уявний світ, а щоб добре зарекомендувати себе, заподієте уявне самогубство, як у нас заведено.

Він знов витяг дзеркальце й підніс його мені до очей. І знов я побачив нечіткого, розпливчастого Гаррі, крізь якого пропливала, прагнучи набути форми, вовча постать, добре відомий мені, аж ніяк не симпатичний образ, знищити який мені було зовсім не важко.

— Тепер, любий друже, ви знищите це нікому вже не потрібне віддзеркалення. Чогось більшого від вас ніхто не вимагає. Досить, щоб ви, коли матимете настрій, глянули на цей образ із щирим сміхом. Ви тут перебуваєте в школі гумору й повинні навчитися сміятись. Ну, а високий гумор починається з того, що людина перестає сприймати серйозно свою власну особу.

Я втупився у «кругле дзеркальце в руці», в якому корчився вовк Гаррі. На мить глибоко в моїй душі щось ворухнулося, тихо, але болісно, як спогад, як туга за далекою домівкою, як каяття. Потім ця коротка мить пригніченості змінилася новим почуттям, схожим на те, що охоплює людину, коли їй із заціпенілої від кокаїну щелепи витягнуть хворого зуба і вона, глибоко зітхнувши, з полегкістю і подивом усвідомить, що їй зовсім не боліло. І водночас я відчув себе свіжим, бадьорим, мені так захотілося сміятись, що я не витримав і радісно зареготав.

Каламутне віддзеркалення стрепенулося й погасло, кругла поверхня дзеркальця стала раптом ніби обпалена — сіра, шорстка й непрозора. Пабло, засміявшись, кинув його додолу, і воно покотилося нескінченним коридором.

— Добре засміявся, Гаррі,— сказав Пабло.— Ти ще навчишся сміятись, як безсмертні. Нарешті ти вбив Степового Вовка. Бритвою ти б йому нічого не заподіяв. Гляди тільки, щоб він не ожив! Скоро ти зможеш залишити безглузду дійсність. За першої ж нагоди ми вип'ємо на брудершафт, любий, ти ще ніколи мені так не подобався, як сьогодні. Якщо тобі не перехотілося, то ми зможемо скільки завгодно розмовляти на філософські теми, сперечатися про музику, про Моцарта, про щастя, про Платона й про Гете. Тепер ти зрозумієш, чому раніше в нас не виходила така розмова. Думаю, тобі пощастило на сьогодні позбутися Степового Вовка. Бо, звичайно, твоє самогубство не остаточне: ми перебуваємо в магічному театрі, тут немає дійсності, є тільки образи Нашукай собі гарних, веселих образів і доведи, що ти справді вже не закоханий у свою сумнівну особистість. Та якщо ти все ж таки почнеш тужити за нею, тобі досить буде тільки глянути в дзеркало, яке я тобі зараз покажу. Ти ж бо знаєш давнє, мудре прислів'я: «Краще дзеркальце в жмені, ніж двоє в чужій кишені». Ха-ха-ха! (Знов той чудесний, моторошний сміх!) А тепер ще лишилося виконати маленьку веселу церемонію. Ти зняв окуляри своєї особистості, то ж глянь тепер у справжнє дзеркало! Ти дістанеш задоволення.

Сміючись, він лагідно обернув мене, я опинився перед величезним, на всю стіну дзеркалом і побачив у ньому себе.

На коротку мить я вгледів відомого мені Гаррі, тільки з незвичайно веселим, ясним, усміхненим обличчям. Та не встиг я його впізнати, як він розпався, від нього відкололася друга постать, потім третя, десята, двадцята — все дзеркало було повне Гаррі або уламків з Гаррі, незчисленних Гаррі, і кожного з них я встигав тільки на коротесеньку мить побачити й упізнати. Деякі з тих Гаррі були такого віку, як я, деякі старші, деякі зовсім старі, а деякі зовсім молоді — юнаки, підлітки, школярі, хлопчаки, діти. П'ятдесятирічні й двадцятирічні Гаррі, тридцятирічні й п'ятирічні, серйозні й веселі, поважні й смішні, добре одягнені, обдерті й зовсім голі, безволосі і з довгими кучерями бігали й стрибали один через одного, і всі вони були мною, кожного я на мить встигав побачити й упізнати, перше ніж він зникав. Вони розбігалися на всі боки, ліворуч, праворуч, поринали в дзеркало, випливали з нього. Один із них, елегантний юнак, сміючись, кинувся на груди Пабло, обняв його й кудись потяг. Другий, що особливо сподобався мені, вродливий, чарівний юнак шістнадцяти чи сімнадцяти років, швидко вискочив у коридор і почав жадібно читати написи на дверях. Я побіг за ним і догнав перед дверима, на яких було написано:

ВСІ ДІВЧАТА ТВОЇ!
ВКИНЬ У ЩІЛИНУ ОДНУ МАРКУ

Вродливий юнак розігнався, кинувся сам головою вперед у щілину й зник за дверима.

Пабло також десь подівся, зникло начебто й дзеркало, а з ним і всі незчисленні постаті Гаррі. Я збагнув, що мене залишили самого в театрі, й почав зацікавлено ходити від дверей до дверей. На кожних я бачив якийсь напис, якусь спокусу, обіцянку. Мене привабив напис:

ЗАПРОШУЄМО НА ВЕСЕЛЕ ПОЛЮВАННЯ!
ВЕЛИКЕ ПОЛЮВАННЯ НА АВТОМОБІЛІ

Я відчинив вузенькі двері й зайшов досередини.

Я попав у галасливий, розбурханий світ. Вулицями мчали автомобілі, деякі броньовані, й полювали на пішоходів, роздавлювали їх, притискали до мурів. Я відразу збагнув: це була війна людей з машинами, яку давно готували, давно очікували і якої давно боялися. І ось нарешті вона вибухнула. Всюди лежали мертві й роздавлені люди, а також розбиті, покалічені, обпалені автомобілі. Над цим страшним хаосом кружляли літаки, і в них теж з багатьох дахів та вікон стріляли з гвинтівок і автоматів. На всіх мурах були поналіплювані барвисті войовничі плакати, написані величезними літерами, що палали, мов смолоскипи. Вони закликали націю стати нарешті на захист людей від машин, порахуватися з ситими, вичепуреними, напахченими багатіями, що з допомогою машин витискають соки з решти людей, винищити їхні автомобілі, що гудуть, дирчать, чмихають, обертаючи вулиці в пекло, підпалити заводи і хоч трохи звільнити від мотлоху й від людей сплюндровану землю, щоб на ній знов росла трава, щоб закурені, зацементовані пустелі знов перетворилися в ліс, поле, луку, струмок і болото. Інші ж плакати, чудово намальовані ніжними, не такими по-дитячому крикливими фарбами, прегарно стилізовані, надзвичайно розумно й дотепно скомпоновані, навпаки, застерігали всіх заможних і всіх розважних людей від небезпечного хаосу анархії, дуже зворушливо показували, яке щастя дає людям лад, праця, власність, культура, право, і вихваляли машини як найбільший і найкращий винахід людини, з допомогою якого вона зрівняється з богом. Я задумливо, зачудовано читав ці плакати, і червоні, й зелені. На мене дивовижно впливала і палка красномовність одних, і невідпорна логіка других, усі вони мали рацію, я стояв то перед тим, то перед тим, кожним глибоко переконаний, хоч мені й заважала шалена стрілянина навколо. Головне я збагнув: це була війна, справжня, запекла, дуже симпатична війна, в якій ішлося не про кайзера, республіку, державні кордони, не про кольори прапорів чи інші такі ж декоративні, театральні речі, нікчемні в своїй основі, а війна, в якій кожен, кому бракувало повітря, кому вже остогидло це життя, давав волю своєму невдоволенню й хотів будь-що зруйнувати цю бляшану цивілізацію. Я бачив, як у кожних очах яскраво, неприховано палахкотіла жадоба знищення і вбивства, і в мені самому так само буйно й весело розквітли ці червоні, шалені квітки. Я радісно кинувся у вир боротьби

Та найкраще з усього було те, що біля мене раптом з'явився мій шкільний товариш Густав, про якого я вже десятки років нічого не чув, один із найневгамовніших, найдужчих і найжиттерадісніших товаришів мого дитинства. Серце в мене радісно тьохнуло в грудях, коли я поба-

чив, як він підморгує мені, щоб я йшов за ним, і я негайно з радістю послухався.

— Боже, як добре, що я тебе знов побачив, Густаве,— радісно мовив я.— Ким ти став?

В його веселих блакитних очах спалахнули сердиті іскорки, так самісінько, як колись у дитинстві.

— Дурню, неодмінно треба щось питати й базікати! Я став професором теології, якщо це тебе цікавить, але тепер, слава богу, нікому вже нема діла до теології, тепер, голубе, війна. Ходімо!

Він вистрілив у водія невеликої машини, що саме, гуркочучи, їхала нам назустріч, спритно, як мавпа, скочив у неї, спинив і сказав мені теж сідати. Ми з пекельною швидкістю помчали під кулями поміж перекинутими машинами через усе місто й виїхали на околицю.

— Ти воюєш на боці фабрикантів? — спитав я.

— Ет, це справа смаку, ми про це потім поговоримо. Або ні, скажу тепер: мені б хотілося, щоб до влади прийшла інша партія, хоч, звичайно, від того нічогісінько не змінилося б. Я теолог, і мій учитель Лютер свого часу помагав князям та багатіям придушувати селян, а тепер ми трохи виправляємо його помилки. Кепська машина, хоч би ще кілька кілометрів витримала.

Швидко, як на крилах, ми мчали мирною зеленою рівниною, аж поки через багато миль почали повільно підійматися в гори. Ми спинилися на гладенькій, блискучій дорозі, що круто звивалася між високою скелею з одного боку і невисоким захисним муром з другого. Далеко внизу блищала синя гладінь озера.

— Гарна місцевість,— мовив я.

— Дуже гарна. Можна її назвати «Віссю долі», бо скоро тут зламається не одна вісь, Гаррі. Зараз побачиш!

Біля дороги росла висока пінія, і в її верховітті ми побачили дозорну вежу — збиту з дощок хижку. Густав хитро підморгнув мені й засміявся. Ми швидко вибралися з машини, видряпалися на пінію і, важко дихаючи, сховались у вежі, яка нам дуже сподобалася. Там ми знайшли гвинтівки, пістолети і ящики з патронами. Не встигли ми трохи відпочити й зручно розташуватись, як за найближчим поворотом хрипко і владно засигналив великий розкішний автомобіль, що швидко наближався до нас гладенькою гірською дорогою. Ми вже тримали напоготові гвинтівки. Пригода була страшенно цікава.

— Цілься в шофера! — швидко наказав Густав, коли важка машина пролітала повз нас.

Я націлився у водія в синьому кашкеті й натиснув на гачок. Водій осів. Машина помчала далі, вдарилась об скелю, відскочила, важко й сердито, мов великий, товстий джміль, гупнула об мур, перекинулась, тихо затріщала й полетіла в прірву.

— Одна є,— засміявся Густав.— Наступна буде моя.

На дорозі вже з'явилася друга машина. В ній сиділо троє або четверо людей. За головою жінки плив кінець яскравого блакитного серпанку. Мені стало шкода його. Хтозна, може, під тим серпанком ховалося найвродливіше жіноче обличчя. Господи, може, було б краще й справедливіше, якби ми вдавали розбійників,— ми б тоді принаймні, йдучи за прикладом своїх великих попередників, жаліли гарних жінок. Та Густав уже вистрілив. Шофер стріпнувся й осів, машина наскочила на прямовисну скелю, ковзнула по ній угору й ляпнула назад на дорогу колесами догори. Ми почекали, проте ніщо в ній не ворушилось, люди

тихо лежали під машиною, наче в пастці. Мотор ще гув і колеса смішно крутилися в повітрі, але раптом пролунав страхітливий вибух і машину охопило яскраве полум'я.

— «Форд»,— сказав Густав.— Треба злізти й звільнити дорогу.

Ми спустилися з дерева і підійшли до машини. Скоро з неї зостався самий кістяк. Ми зробили із стовбурів молодих деревець важелі, відсунули покручене залізо з дороги й перекинули через захисний мур у провалля. У кущах ще довго тріщало. Двоє загиблих випали з машини, коли ми її перевертали, і лежали на дорозі. Одяг на них де-не-де обгорів. На одному піджак був майже цілий, і я обшукав його кишені, хотів побачити, хто то був. У одній кишені я намацав шкіряний гаманець і знайшов у ньому візитні картки. Я витяг одну й прочитав: «Тат Твам Асі».

— Смішно,— мовив Густав.— Але хіба не однаково, як звати тих людей, що ми вбиваємо? Вони такі самі бідолахи, як і ми, а ім'я тут ні до чого. Цей світ повинен завалитися, і ми разом з ним. Найкраще було б потримати його десять хвилин під водою, та й по всьому. Ну, до роботи!

Ми кинули загиблих також у провалля. Вже чути було сигнали наступної машини. Цю ми підстрелили просто з дороги. Вона, мов п'яна, ще трохи прокотилася, тоді перекинулась, чмихаючи мотором. Один пасажир лишився в ній, а пасажирка, гарна молода дівчина, навіть не поранена, тільки дуже бліда й налякана, вибралась на дорогу. Ми чемно привіталися з нею й запропонували свою допомогу. Вона була така перелякана, що навіть не могла слова сказати, лише дивилась на нас, як божевільна.

— Ну, то спершу гляньмо на старого,— мовив Густав і обернувся до пасажира, що й досі ще висів на сидінні позад мертвого водія. Це був літній чоловік з коротким сивим чубом. Хоч його розумні, світло-сірі очі були розплющені, проте, видно, його тяжко поранило, в кожному разі, з рота в нього текла кров і шию якось перекривило.

— Дозвольте відрекомендуватися, шановний пане. Мене звати Густав. Нам довелося вбити вашого шофера. Можна запитати, з ким ми маємо честь розмовляти?

Чоловік холодно й сумно глянув на нас.

— Я крайовий прокурор Лерінг,— повільно мовив він.— Ви вбили не тільки мого бідолашного шофера, а й мене, я відчуваю, що мені скоро кінець. Нащо ви в нас стріляли?

— Бо ви перевищували швидкість.

— Ми їхали з нормальною швидкістю.

— Те, що вчора було нормальним, сьогодні вже ненормальне, пане крайовий прокурор. Сьогодні ми вважаємо, що швидкість будь-якого автомобіля надто велика. Ми нищимо всі автомобілі і всі інші машини також.

— І свої гвинтівки?

— До них теж дійде черга, якщо ми матимемо ще час їх знищити. Мабуть, завтра чи післязавтра нам усім буде кінець. Ви ж бо знаєте, що наша частина світу страхітливо перенаселена. От ми й хочемо, щоб стало трохи вільніше.

— То ви стріляєте всіх підряд?

— Звичайно. Хоч багатьох, безперечно, буває шкода. Наприклад, цієї молодої гарної дами — це ваша дочка?

— Ні, це моя стенографістка.

— Тим краще. А тепер, будь ласка, вилазьте чи давайте ми вас витягнемо, бо машину треба знищити.

— Я волію, щоб ви мене знищили разом з нею.

— Як хочете. Дозвольте ще одне запитання. Ви прокурор. Я ніколи не міг собі уявити, як людина може бути прокурором. Ви живете з того, що звинувачуєте й засуджуєте інших людей, здебільшого нещасних. Правда ж?

— Так виходить. Я виконую свій обов'язок. Це моя праця. Так само як праця ката — вбивати тих, кого я засудив. Ви ж теж робите те саме — вбиваєте людей.

— Ваша правда. Тільки ми вбиваємо не з обов'язку, а для свого задоволення чи, швидше, з невдоволення світом, з розпачу. Тому, вбиваючи, ми відчуваємо певну втіху. А ви, вбиваючи, ніколи не відчували втіхи?

— Мені нудно розмовляти з вами. Будь ласка, доводьте свою працю до кінця. Якщо вам не відоме почуття обов'язку...

Він замовк і витягнув губи, наче хотів плюнути. Але на губах з'явилося тільки трохи крові, що спливла на підборіддя.

— Стривайте! — ввічливо мовив Густав.— Почуття обов'язку мені справді не відоме. Колись я офіційно весь час мав справу з почуттям обов'язку. Я був професором теології. Крім того, я був солдатом і брав участь у війні. Те, що мені здавалось моїм обов'язком і що мені наказували авторитети й начальники, завжди було недобре, мені щоразу кортіло зробити навпаки. Але якщо тепер мені вже не відоме почуття обов'язку, то зате відоме почуття вини,— а може, це те саме. Вже тим, що мати народила мене, я завинив, я приречений жити, зобов'язаний належати державі, бути солдатом, убивати, платити податки на озброєння. А тепер, цієї хвилини, моя вина змушує мене вбивати, як колись на війні. І цього разу я вбиваю без огиди, спокутую свою вину. Я не маю нічого проти того, щоб цей безглуздий, захаращений світ розлетівся в друзки, я радо допомагаю йому загинути, і сам радо загину разом з ним.

Прокурор щосили намагався всміхнутись. Усмішка вийшла не дуже вдалою, бо на губах у нього налипла кров, але все ж таки видно було, що він усміхається.

— Це добре,— сказав він,— отже, ми колеги. Виконуйте ж свій обов'язок, колего.

Дівчина тим часом опустилась на край дороги й зомліла.

Тієї миті знов засигналив якийсь автомобіль, що на повній швидкості мчав до нас. Ми трохи відтягли дівчину вбік і притислися до скелі. Автомобіль налетів на підбиту машину, різко загальмував, піднявся передніми колесами вгору, але опустився додолу цілий. Ми швидко схопили гвинтівки й наставили на прибульців.

— Вилазьте! — скомандував Густав.— Руки вгору!

З машини вилізли троє чоловіків і слухняно підняли руки.

— Серед вас є лікар? — спитав Густав.

Вони похитали головами.

— Тоді, будьте ласкаві, обережно витягніть цього чоловіка з його машини. Він тяжко поранений. Візьміть його в свій автомобіль і відвезіть до найближчого міста. Ану, швидко!

Скоро прокурор лежав уже в іншій машині, і Густав відправив її вниз.

Тим часом стенографістка опритомніла й підвелася, спостерігаючи за тим, що ми робимо. Я був радий, що ми маємо таку гарну здобич.

— Пані,— мовив Густав,— ви втратили свого роботодавця. Думаю, вас більше нічого не зв'язувало з ним. Я беру вас до себе на роботу. Будьте нашою товаришкою! Ну, а тепер треба поспішати. Скоро тут стане не дуже затишно. Ви вмієте лазити по деревах, пані? Так? То лізьте, ми вам допоможемо.

Ми всі троє якомога швидше вибралися на дерево, у нашу вежу. Дівчині нагорі стало погано, але ми дали їй коньяку, і скоро вона вже так добре почувала себе, що навіть оцінила чудовий краєвид на озеро й на гори і сказала, що її звуть Дора.

Відразу ж після того внизу знов з'явилася машина. Вона обережно, не зупиняючись, поминула перекинутий автомобіль і відразу почала набирати швидкість.

— Боягуз! — засміявся Густав і вистрілив у водія.

Машина затанцювала, наскочила на мур, зачепилась на ньому й повисла над прірвою.

— Доро,— спитав я,— ви вмієте стріляти?

Вона не вміла, але ми показали їй, як треба заряджати гвинтівку. Спершу в неї не виходило, вона порізала собі до крові пальця, заплакала й попросила англійського пластиря. Та Густав пояснив їй, що тепер війна, а тому треба бути мужньою і витривалою. Його слова вплинули на неї.

— А що з нами буде? — спитала вона за хвилину.

— Не знаю,— відповів Густав.— Мій товариш Гаррі любить гарних жінок, він стане вашим приятелем.

— Але ж вони прийдуть з солдатами й поліцією і вб'ють нас.

— Поліції і всякого такого більше не існує. У нас є вибір, Доро. Або ми спокійно залишимося тут і підстрілюватимемо всі машини, які захочуть проїхати повз нас, або самі візьмемо машину й поїдемо, щоб у нас стріляв хтось інший. Байдуже, що ми виберемо. Я за те, щоб лишитися тут.

Внизу знову вигулькнула машина й дзвінко засигналила. Вона скоро дістала своє і лишилася лежати догори колесами.

— Зроду б не подумав, що стріляти так приємно, — мовив я. — А я ж колись був пацифістом!

Густав усміхнувся.

— Так, бо тепер людей стало в світі надто багато. Раніше цього не було так помітно. Але тепер, коли кожен хоче не тільки дихати, а ще й мати машину, це зразу впадає в око. Звичайно, те, що ми тут робимо, важко назвати розумним, це дитячі витівки, але й війна — шалена дитяча витівка. Колись людству доведеться навчитись якось розумніше стримувати свій приріст. Поки що ми реагуємо на нестерпні умови не дуже розумно, та в принципі робимо те, що треба: зменшуємо кількість людей.

— Авжеж, — погодився я, — може, наші вчинки божевільні, і все ж таки вони, мабуть, корисні й необхідні. Погано виходить, коли людство перенапружує свій розум для того, щоб з його допомогою впорядкувати речі, які ще не піддаються розумові. Може, такі божевільні, як ми, знов піднесемо життя.

Густав засміявся.

— Хлопче, ти так премудро говориш, що тебе б довіку слухати: було б і корисно, й приємно. І, може, ти навіть трішечки маєш рацію.

Але заряди, будь ласка, знов свою гвинтівку, бо ти щось надто замріявся. Щомиті може надбігти пара оленів, а ми їх філософією не вб'ємо, все-таки треба мати в гвинтівці кулю.

Над'їхала машина і відразу ж перекинулася, бо дорога була перегороджена. Один з пасажирів, що лишився живий, гладкий чоловік з червоним обличчям, нестямно вимахуючи руками, оббіг навколо машини, тоді озирнувся на всі боки й побачив наш сховок. Лаючись, він підбіг до дерева й почав стріляти в нас із револьвера.

— Геть звідси, а то я вб'ю вас! — крикнув йому Густав.

Чоловік націлився в нього і ще раз вистрілив. Тоді ми вдвох вистрілили, і він упав.

З'явилося ще дві машини, і ми їх обидві підбили. Потім на дорозі стало тихо й порожньо, видно, пішла чутка, що нею їхати небезпечно. Тепер ми мали час помилуватися чудовим краєвидом. По той бік озера лежало в долині невеличке містечко. Над ним з'явився дим, і скоро ми побачили, як вогонь почав перекидатися з даху на дах. Чути було також стрілянину. Дора заплакала, і я погладив її по мокрих щоках.

— Невже ми всі загинемо? — спитала вона.

Ніхто їй не відповів. Тим часом знизу надійшов якийсь чоловік, побачив розбиті машини, почав нишпорити навколо них, засунув в одну голову й витяг строкату парасольку, шкіряну жіночу торбинку і пляшку вина. Тоді мирно сів на захисний мур, ковтнув вина, витяг з торбинки щось загорнене в станіолевий папір, з'їв його, допив вино з пляшки й задоволено пішов далі, тримаючи під пахвою парасольку. Дивлячись, як спокійно він простує дорогою, я сказав Густавові:

— Невже ти зміг би вистрілити в цього чоловіка й продірявити йому голову? Їй-богу, я не зміг би.

— А тебе ніхто й не просить, — буркнув він.

Але йому також стало неприємно. Тільки-но ми побачили людину, що поводилася ще мирно, природно, як дитина, що перебувала ще в стані невинності, як нам раптом уся наша хвалена, необхідна діяльність здалася безглуздою і огидною. Хай йому чорт, стільки крові! Нам стало соромно. Але під час війни навіть на генералів інколи нападає таке почуття.

— Годі нам тут сидіти, — жалібно мовила Дора. — Злазьмо. В машинах ми напевне знайдемо щось їсти.

Внизу, в охопленому полум'ям містечку, вдарили на сполох, лунко й моторошно. Ми почали злазити з дерева. Коли я допомагав Дорі вибиратися з вежі, то поцілував її в коліно. Вона дзвінко засміялася, та враз дошка подалася під нами, і ми обоє полетіли в порожнечу...

Знов я опинився в напівкруглому коридорі, схвильований тим дивним полюванням. І всюди, на кожних дверях, я бачив звабливі написи:

МУТАБОР
ПЕРЕВТІЛЕННЯ В БУДЬ-ЯКУ ТВАРИНУ ЧИ РОСЛИНУ

КАМАСУТРА
НАВЧАННЯ ІНДІЙСЬКОГО МИСТЕЦТВА КОХАННЯ
КУРС ДЛЯ ПОЧАТКІВЦІВ: 42 РІЗНІ СПОСОБИ КОХАННЯ

ПРИЄМНЕ САМОГУБСТВО
ТИ ВМРЕШ ЗІ СМІХУ

ХОЧЕТЕ ОДУХОТВОРИТИСЯ?
МУДРІСТЬ СХОДУ

О, ЯКБИ Я МАВ ТИСЯЧУ ЯЗИКІВ!
ТІЛЬКИ ДЛЯ ЧОЛОВІКІВ

ПРИСМЕРК ЄВРОПИ
НАЙПОМІРКОВАНІШІ ЦІНИ. ВСЕ ЩЕ НЕПЕРЕВЕРШЕНЕ ВИДОВИЩЕ

ІДЕАЛ МИСТЕЦТВА
ПЕРЕТВОРЕННЯ ЧАСУ В ПРОСТІР З ДОПОМОГОЮ МУЗИКИ

ПЛАЧ КРІЗЬ СЛЬОЗИ
КІМНАТА ГУМОРУ

ІГРИ ВІДЛЮДНИКІВ
ПОВНОЦІННА ЗАМІНА ВСІХ ФОРМ СПІЛКУВАННЯ

Написам не було кінця. На одних дверях я прочитав:

ВСТУП ДЛЯ ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ
УСПІХ ЗАБЕЗПЕЧЕНИЙ

Напис зацікавив мене, і я зайшов у ті двері.

Я опинився в темнуватому, тихому приміщенні, де перед скринькою, схожою на велику шахівницю, сидів долі по-східному якийсь чоловік. Першої миті мені здалося, що то мій приятель Пабло, принаймні він був у такій самій яскравій шовковій куртці і мав такі самі темні променисті очі.

— Ви Пабло? — спитав я.

— Я ніхто, — привітно відповів чоловік. — У нас тут немає імен, ми не якісь конкретні особи. Я гравець у шахи. Хочете, щоб я вас навчив формувати особистість?

— Так, навчіть, будь ласка.

— То дайте мені кілька десятків своїх фігур.

— Моїх фігур?..

— Фігур, на які, вам здається, розпалася ваша так звана особистість. Я ж не можу грати без фігур.

Він підніс мені дзеркальце, і я знов побачив у ньому, як цілість моєї особи розпалася на багато «я». Їхня кількість, здавалося, без кінця зростала. Але тепер фігури були дуже маленькі, десь такі завбільшки, як шахові. Гравець спокійно, впевнено взяв кілька десятків тих фігур і поставив на підлогу біля шахівниці. Ставлячи їх, він почав монотонно говорити, як людина, що вже не вперше повторює ту саму промову чи лекцію:

— Вам відома хибна думка, що людина — це якась стала єдність; ця думка завдає багато лиха. Відомо вам також, що людина складається з безлічі душ, з дуже багатьох «я». Коли уявна єдність особи розщеплюється на ці численні фігури, то таке розщеплення вважають божевіллям, наука вигадала йому навіть певну назву: шизофренія. Тут

наука якоюсь мірою має рацію, бо, звичайно, ніяку багатоликість не можна опанувати, якщо не керувати нею, не групувати її, не надавати їй певного ладу. І, навпаки, вона не має рації в тому, що вірить, нібито можливий тільки єдиний, обов'язковий, дійсний на все життя лад серед багатьох другорядних «я». Ця помилка науки призводить до багатьох неприємних наслідків, вона має тільки ту користь, що спрощує працю державним учителям і вихователям, їм не треба стільки думати й експериментувати. Через цю помилку багатьох невиліковно хворих вважають нормальними, навіть корисними членами суспільства, і навпаки, на деяких геніїв дивляться як на божевільних. Тому ми заповнюємо прогалину в психології поняттям, яке звемо мистецтвом формування особистості. Кожному, хто пережив розщеплення свого «я», ми доводимо, що він може будь-коли і в будь-якому порядку скласти наново уламки свого «я» і таким чином може творити безліч різновидів життєвої гри. Як поет із кількох постатей творить драму, так і ми з фігур розщепленого «я» утворюємо все нові групи з новими можливостями комбінацій і ходів, усе нові ситуації. Дивіться!

Він спокійними, мудрими пальцями взяв усі мої фігури — старих, юнаків, дітей і жінок, веселі й сумні фігури, дужі й тендітні, спритні і безпорадні, — швидко розставив їх на своїй шахівниці, і з них зразу ж утворилися групи й родини, що були готові грати, змагатися, приятелювати й ворогувати. То був цілий світ у мініатюрі. Я захоплено дивився, як той жвавий, добре впорядкований світ раптом почав рухатися, грати й змагатися, укладати союзи і влаштовувати битви, залицятися, одружуватись, розмножуватись; це була справді густозаселена фігурами, напружена й цікава драма.

Гравець весело провів рукою по дошці й поперекидав усі фігури, тоді згорнув їх докупи і вдумливо, як справжній, вибагливий майстер, почав складати з тих самих фігур зовсім нову гру, з зовсім іншими групами, з іншими стосунками між ними, з іншим розподілом обов'язків. Ця друга гра трохи нагадувала першу: це був той самий світ, сформований з того самого матеріалу, але змінився ключ, темп, мотиви, склалися зовсім інші ситуації.

І мудрий гравець творив гру за грою з фігур, кожна з яких була часткою моєї душі. Всі ігри були трохи подібні одна до одної, всі вони явно належали до того самого світу, походили з того самого джерела, а проте кожна була цілком новою.

— Це і є мистецтво життя, — повчально мовив він. — Надалі ви самі зможете як завгодно творити гру свого життя, надавати їй душі, розвивати і збагачувати її, — це все у ваших руках. Так само як божевілля у високому значенні цього слова — початок усякої мудрості, так і шизофренія — початок усякого мистецтва, всякої фантазії. Навіть учені вже частково визнали це, як наприклад ми бачимо в «Чарівному розі хлопчика», чудесній книжці, в якій тяжка, пильна праця вченого облагороджена генієм багатьох хворих митців, що їх тримали в божевільнях. Нате, заберіть свої фігурки, вам ще не раз даватиме втіху ця гра. Фігуру, яка сьогодні посіла таке високе місце, так запишалася, що стала нестерпною, завтра ви можете понизити до звичайного пішака. А бідолашну Попелюшку, якій начебто судилися самі злигодні, в наступній грі ви можете зробити принцесою. Бажаю вам приємної розваги, пане.

Я вклонився мудрому гравцеві, подякував йому, сховав фігурки до кишені й вийшов вузенькими дверима.

Я думав, що як тільки вийду з цієї кімнати, то зразу ж сяду долі й годинами, без кінця гратимуся своїми фігурами, та не встиг я знов опинитись у напівкруглому коридорі театру, як мене захопила нова течія, дужча, ніж я. Перед моїми очима яскраво спалахнув напис:

ДИВОВИЖНЕ ПРИРУЧЕННЯ СТЕПОВОГО ВОВКА

Цей напис викликав у мене багато різних почуттів: у моєму серці ожили всі страхи, вся гнітючість мого колишнього життя, тієї дійсності, яку я покинув, і воно болісно стислося. Я тремтячою рукою відчинив двері й опинився в ярмарковому балагані. Залізні грати відділяли мене від убогої сцени, а на сцені я побачив приборкувача звірів, чванькуватого чоловіка, що трохи нагадував ярмаркового торговця. Хоч він був вусатий, дужий, з тугими м'язами на руках, одягнений у крикливий цирковий костюм, а все ж таки схожий на мене. То була зловісна, неприємна схожість. Приборкувач вів на мотузці, як собаку, — жалюгідне видовисько! — великого, гарного, проте неймовірно худого, порабському покірного вовка. Гидко, страшно, але й цікаво, в глибині душі навіть приємно було дивитися, як брутальний приборкувач примушував благородного, проте ганебно слухняного хижака робити всілякі сенсаційні трюки.

В кожному разі приборкувач, мій огидний відбиток з кривого дзеркала, дивовижно приручив свого вовка. Вовк покірно слухався кожного його наказу, по-собачому реагував на кожен його поклик і кожен ляск батога, опускався навколішки, прикидався мертвим, ставав на задні лапи, покірно й чемно носив у пащі хлібину, яйце, шматок м'яса, кошик і навіть подавав приборкувачеві батога, коли той кидав його додолу. І весь час принижено, по-підлабузницькому крутив хвостом. Перед ним поставили кролика, потім біле ягня, і хоч він вищирив ікла, хоч з рота в нього потекла слина і він аж затремтів з жадоби, проте не торкнув тварин, що дрижали з жаху, припавши до підлоги, а на команду приборкувача граційно перескочив через них, тоді ліг між кроликом та ягням і передніми лапами обняв їх, наче в зворушливій родинній сцені. Чоловік винагородив його плиткою шоколаду. Було просто мукою дивитися, як той вовк навчився переінакшувати свою натуру, в мене аж волосся підіймалося на голові.

Проте за цю муку схвильований глядач, а з ним і самий вовк, був винагороджений у другій частині вистави. Після того, як витончена програма приборкування була виконана і приборкувач, стоячи над вовком та ягням, переможно, з солодкою усмішкою вклонився глядачеві, ролі помінялися. Мій двійник глибоко, улесливо похиливши голову, раптом поклав батога вовкові до ніг і на очах у мене зробився таким самим тремтячим, змарнілим і нещасним, як щойно був звір. Зате вовк, усміхаючись, облизався, пригніченість і облудність його де й ділися, погляд прояснів, усе тіло стало пружним, гарним у своїй відновленій дикості.

Тепер уже наказував вовк, а чоловікові доводилося слухатись. Діставши наказ, чоловік опустився навколішки, висолопив язика, вдаючи вовка, і почав пломбованими зубами здирати з себе одежу. Він ходив, залежно від того, як йому наказував приборкувач людей, то на двох, то на чотирьох, ставав на задні лапи, прикидався мертвим, возив на собі вовка, подавав йому батога. Він з собачою відданістю, радо йшов на кожне приниження, на кожне спотворення своєї натури. На сцені з'явилася гарна дівчина, підійшла до дресированого чоловіка,

почухала йому підборіддя, потерлася щокою об його щоку, проте він лишився стояти на всіх чотирьох, лишився твариною, потрусив головою і вищирив на дівчину зуби так злісно, по-вовчому, що вона втекла. Вовк дав йому плитку шоколаду, але він зневажливо обнюхав її і відштовхнув від себе. Нарешті на сцену знов принесли біле ягня та гладкого плямистого кролика, і дресирований чоловік вклав усю душу в свою гру, щоб якнайкраще відтворити вовка. Він схопив переляканого кролика й почав зубами роздирати його на шматки, жадібно смакуючи живе м'ясо, впиваючись теплою кров'ю. Губи його кривилися в хижій посмішці, очі заплющувалися з великої втіхи.

Охоплений жахом, я вискочив у двері. Я побачив, що цей магічний театр не був раєм, під його привабливою поверхнею ховалося страшне пекло. О господи, невже й тут не було ніякого порятунку?

Я схвильовано бігав коридором, відчуваючи в роті смак крові й смак шоколаду, і той, і той однаково гидкий. Я палко хотів утекти від цієї каламутної хвилі, жадібно шукав у собі самому приємніших, не таких страшних образів. «О друзі, не треба цих звуків!» — заспівало щось у мені, і я з жахом згадав моторошні фотографії з фронту, які мені траплялося бачити під час війни: купи скорчених, перемішаних трупів, яким протигази перетворили обличчя у вишкірені диявольські пики. Який я тоді ще був дурний і наївний, коли мене, гуманіста й противника війни, лякали ті знімки! Тепер я знав, що хоч би які страхітливі, хоч би які шалені й лихі, брутальні й безглузді думки і образи зродилися в мозку якогось приборкувача звірів, якогось міністра, генерала чи божевільного, в мені живуть такі самі, нітрохи не кращі.

Раптом я з полегкістю згадав двері на початку коридору, в які так захоплено кинувся вродливий юнак. На них було написано:

ВСІ ДІВЧАТА ТВОЇ

І мені здалося, що кінець кінцем і справді нічого привабливішого за це немає. Радий, що зможу втекти від проклятого вовчого світу, я зайшов у ті двері.

На мене війнули пахощі весни, я поринув у чудесну атмосферу своїх хлоп'ячих і юнацьких років, таку дивовижно знайому, що я аж здригнувся, і в жилах у мене так само завирувала кров, як тоді. Те, що я недавно робив і думав, те, чим я досі був, лишилося позаду, розтануло, я знов став молодим. Ще годину, ще кілька хвилин тому я вважав, що дуже добре знаю кохання, пристрасть, жагу, але то були кохання й жага літнього чоловіка. Тепер я знов був молодий, і те, що я почував у собі, цей гарячий вогонь у крові, цей могутній, непереборний потяг, ця нестримна жага, від якої все топиться, мов від березневого вітру, — все це було молоде, нове, справжнє. О, як спалахнуло забуте полум'я, гучно відгукнулося в мені минуле, як закипіла, заіскрилася в мені кров, як заспівала і заволала душа! Я був п'ятнадцятирічним чи шістнадцятирічним хлопцем, весь — порив і шанолюбство, голова моя була сповнена латинськими та грецькими словами й чудовими віршами, уява заполонена мистецтвом, але ще набагато глибше, дужче й страхітливіше, ніж усе це пекуче полум'я, горів і палахкотів у мені вогонь кохання, голод статі, нищівне передчуття блаженства.

Я стояв на вершині пагорба над своїм рідним містечком. Пахло весняним вітром і першими фіалками, в містечку внизу блищали річка й вікна мого батьківського дому, і все, що я бачив, чув, відчував навколо, було таке гарне і ясне, як колись у найкращі, найпоетичніші го-

дини моєї ранньої молодості. Я стояв на пагорбі, і вітер бавився моїм довгим волоссям; замріяний, охоплений любовною тугою, я неуважно простяг руку, зірвав з куща бруньку, яка ще тільки почала розпукуватися, підніс до обличчя, понюхав — уже від самого цього запаху в моїй пам'яті зринула осяйна картина того, що сталося колись, — потім узяв її в губи, які ще не цілували жодної дівчини, й почав жувати. Відчувши в роті терпкий, гіркуватий смак, я враз здогадався, що зараз маю пережити. Все повернулося, це була година, яку я вже пережив колись у ранній молодості, однієї неділі напровесні, коли, гуляючи самотою за містом, зустрів Розу Крайслер, несміливо привітався з нею і відразу шалено в неї закохався.

Тоді я стояв, сповнений боязкого очікування, й дивився на дівчину, що замріяно йшла, ще не помічаючи мене, дивився на її волосся, заплетене в дві тугі коси, з яких на щоки все-таки вибивалося кілька пасом, здіймаючись від грайливих доторків вітру. Я вперше в житті побачив, яка вона гарна, яка чудесна, знадлива ця гра вітру з її легеньким, як пух, волоссям, який захват і яку тугу може викликати її тоненька блакитна сукня, що вільно спадала навколо молодого тіла, і так само як від гіркуватого, терпкого смаку розжованої бруньки мене всього пойняло несміливе, солодке бажання і біль весняного пробудження, так і вигляд цієї дівчини сповнив мене щемким сподіванням кохання, сподіванням жінки, приголомшливим передчуттям величезних можливостей і обіцянок, передчуттям невимовної насолоди, незбагненного збентеження, страху й страждання, передчуттям найбільшої радості і найглибшої провини. О, як горів у мене язик від терпкого смаку весни! О, як звабливо грайливий вітер ворушив волосся біля її рожевих щік! Дівчина підійшла ближче, побачила і впізнала мене, на мить легенько почервоніла й відвела очі. Я чемно привітався, стягнувши з голови школярську шапку, і Роза відразу опанувала себе, всміхаючись, відповіла на вітання, майже як доросла, задерла голову і повільно пішла далі, впевнено й гордовито, оповита, наче серпанком, любовними бажаннями, надіями й палкими благаннями, які я посилав їй услід.

Так було колись, однієї неділі тридцять п'ять років тому, і все повернулося цієї миті: пагорб і містечко, березневий вітер і запах бруньок, Роза з її каштановим волоссям, бажання, що заливало мене хвилею, і страх, що солодко стискав серце. Все було так, як тоді, і мені здавалося, що я нікого в житті так не кохав, як кохав того дня Розу. Але тепер мені дано було привітати її інакше, ніж тоді. Я побачив, як вона почервоніла, впізнавши мене, побачив, як вона намагається приховати своє збентеження, і зразу збагнув, що я їй подобаюсь, що для неї ця зустріч означає те саме, що й для мене. І замість стягнути шапку й урочисто чекати, поки дівчина пройде, я цього разу, незважаючи на свій страх і ніяковість, повівся так, як наказувала мені гаряча кров. Я сказав:

— Розо! Хвалити бога, що ти прийшла, серце моє. Я тебе так кохаю.

Це було, може, й не найрозумніше, що я міг сказати, але ніяких розумних слів і не треба було, цілком вистачило й цих. Роза не задерла голови й не пішла далі, а зупинилася, глянула на мене, ще дужче почервоніла й відповіла:

— Добрий день, Гаррі. Ти справді кохаєш мене?

Карі очі на її повному, наче налитому обличчі засяяли, і я відчув, що все моє минуле життя, все моє кохання було заплутаним і по-дурному нещасним від тієї хвилини, коли я там, на пагорбі, дав Розі пройти, не зупинивши її. Але тепер помилка була виправлена, і все буде інакше, все буде добре.

Ми взялися за руки й повільно пішли далі, невимовно щасливі й збентежені. Ми не знали, що казати й що робити, і з ніяковості кинулись бігти, аж поки задихались і зупинилися, не відпускаючи рук. Ми ще були дітьми, тому й не знали, що маємо робити. Цієї неділі в нас не дійшло навіть до першого поцілунку, але ми були безмежно щасливі. Ми трохи постояли, відсапуючись, потім посідали на траву, і я погладив її по руці, а вона несміливо провела рукою по моєму волоссі. Тоді ми знов підвелися й поміряліся, хто з нас більший. І хоч я насправді був на палець вищий за неї, але не сказав цього, а заявив, що ми однаковісінькі, що бог призначив нас одне для одного і що ми згодом одружимося. Роза сказала, що їй вчувається запах фіалок. Ми опустилися навколішки і знайшли в низенькій весняній траві кілька фіалок з коротенькими хвостиками, і я свої подарував їй, а вона свої мені. Коли похолоднішало й тіні подовшали, Роза сказала, що їй треба йти додому, і ми обоє дуже зажурилися, бо я не міг її провести, але тепер ми мали свою таємницю, і це був наш найдорожчий скарб. Я лишився на пагорбі, ще раз понюхав Розині фіалки, тоді ліг долілиць на кручу й дивився вниз на містечко, аж поки моя кохана з'явилася далеко внизу, поминула колодязь і перебігла через міст. Тепер, я знав, вона зайшла в свій будинок і там ходить з кімнати в кімнату, а я лежав тут на пагорбі, далеко від неї, і все ж ми були разом, були з'єднані, нас пов'язувала таємниця.

Цієї весни ми ще не раз зустрічалися то тут, то там, на пагорбах, біля паркану, а коли почав цвісти бузок, вперше боязко поцілувались. Ми, ще зовсім діти, мало могли дати одне одному, в нашому поцілунку ще не було полум'я і глибини почуттів, а до її кіс я зважився тільки легенько торкнутись, проте в серці ми носили всю ту любов, усю радість, на яку були здатні, і кожен несміливий дотик, кожне невміле слово, кожне боязке чекання одне на одного вчило нас нового щастя, ми робили ще один маленький крок на шляху свого кохання.

Так, починаючи від Рози і від фіалок, я ще раз пережив усі кохання, які були в моєму житті, тільки під щасливішою зіркою. Роза зникла, з'явилася Ірмгард, сонце стало гарячіше, зорі п'янкіші, але ні Роза, ні Ірмгард не стали моїми, крок за кроком я мусив іти далі, багато чого пережити, багато чого навчитися, втратити Ірмгард, а тоді втратити й Анну. Кожну дівчину, яку я кохав колись, я покохав знов, але тепер я зумів кожну запалити коханням, кожній щось дати і від кожної щось дістати в подарунок. Бажання, мрії і можливості, що колись існували тільки в моїй уяві, стали тепер живою дійсністю. Дівчата проходили переді мною, як чудесні квітки, Іда і Лора, всі, кого я кохав,— котру літо, котру місяць, а котру один день.

Я збагнув, що тепер я був тим гарним, квітучим юнаком, який недавно на очах у мене так захоплено кинувся у двері кохання, що тепер дістала змогу виявитись у всій своїй силі саме ця частка моєї істоти, якась десята, тисячна частина моєї складної цілості, і її не обтяжували всі інші фігури мого «я», їй не заважав поет, її не мучив степовий вовк, не ганили мислитель, фантаст, мораліст. Ні, тепер я був тільки закоханий, розкошував тільки в коханні і страждав тільки

від кохання. Вже Ірмгард навчила мене танцювати, Іда цілувати, а найкраща з них, Емма, одного осіннього вечора під віттям береста, що гойдалося на вітрі, перша дала мені поцілувати свої смагляві груди й випити келих насолоди.

Багато чого пережив я в маленькому театрі Пабло, навіть тисячної частки того не можна переказати словами. Всі дівчата, яких я будь-коли кохав у своєму житті, були тепер моїми, кожна давала мені те, що тільки вона могла дати, і кожній я давав те, що тільки вона могла взяти від мене. Я спізнав багато кохання, багато щастя, багато втіхи, але й багато тривог і страждань, кожне кохання, яке мене обминуло в житті, під час цієї години, пробутої в царстві сну, чарівно розквітло в моєму садку, — то були і цнотливі, ніжні квітки, і яскраві, палахкі, як полум'я, і темні, як сутінок, що швидко відквітали, осяйна насолода, тремтлива мрійливість, глибока меланхолія, болісне згасання, променисте відродження. Мені траплялися такі жінки, яких можна було здобути тільки раптовим наскоком, і такі, до яких треба було залицятися довго й терпляче, але те залицяння було великим щастям. Кожен притемнений відтинок мого життя, в якому колись, бодай на хвилину, мене кликав голос статі, запалював жіночий погляд, вабило мерехтіння дівочої шкіри, тепер знов освітився, і я надолужив усе прогаяне. Кожна стала моєю, кожна по-своєму. Там була жінка з незвичайними темно-карими очима і білим, як льон, волоссям, поряд з якою я чверть години простояв біля вікна у вагоні швидкого поїзда і яка потім не раз мені снилася, — не промовивши жодного слова, вона навчила мене свого небувалого, страхітливого, вбивчого мистецтва кохання. І покірлива, тиха китаянка з марсельського порту, з усмішкою, як у порцелянової ляльки, з чорним гладеньким волоссям, з вологими очима, — вона теж знала безліч нечуваних речей. Кожна з них мала свої таємниці і свій власний запах, кожна цілувала, сміялася інакше, по-своєму була сором'язлива і по-своєму безсоромна. Вони з'являлися й зникали, течія несла їх до мене, хвилею кидала мене до них і відносила геть, я плавав, грався, наче дитина, серед того потоку чуттєвості, повного чарів, небезпеки й несподіванок. І я здивувався, що в своєму житті, наче такому вбогому, суворому житті степового вовка, мав стільки можливостей закохатися, стільки спокус. Я майже всіх їх прогавив, усіх знехтував, обминув і якомога швидше забув, але тут вони збереглися всі до одної, цілі сотні. І тепер, побачивши їх, я безоглядно віддався їм, занурився в рожевий присмерк їхнього пекла. Навіть та спокуса повернулася, яку мені колись запропонував був Пабло, та й інші, раніші, які я свого часу навіть не збагнув до пуття, фантастичні розваги теж повернулися і, сміючись, захопили мене в свій танок. Багато я пережив, брав участь у багатьох розвагах, про які навіть важко розповісти словами.

І ось я знов виринув з бездонного потоку спокус, пороків і пасток, тихий, мовчазний, озброєний глибоким досвідом і знанням, мудрий, дозрілий для Герміни. Останньою постаттю в моїй багатющій міфології, останнім ім'ям у безконечному ряду була вона, Герміна. Вона з'явилася, і я зразу ж опритомнів, любовна казка скінчилася, бо Герміну я не хотів бачити в сутінку чарівного дзеркала, їй належав цілий Гаррі. О, тепер мені б хотілося так переставити фігури в своїй грі, щоб усе зосередилось на ній і все здійснилося.

Потік викинув мене на берег, я знов опинився в тихому коридорі театру. Що далі? Я сягнув рукою по фігурки в кишені, але так і не

витяг їх. Мене знов захопив цей світ дверей, написів, магічних дзеркал. Я безвільно прочитав напис на найближчих дверях і здригнувся. Там стояло:

ЯК УБИВАЮТЬ ЧЕРЕЗ КОХАННЯ

На мить у моїй пам'яті спалахнула яскрава картина: Герміна біля столу в ресторані, що раптом забула про їжу та вино й почала дивну розмову, її страхітливо серйозний погляд, її слова про те, що вона закохає мене в себе для того, щоб загинути від моєї руки. Серце моє залила тяжка, темна хвиля страху, зненацька все це знов повернулося до мене, я знов відчув у душі моторошний поклик долі. Я розпачливо сягнув рукою до кишені по фігурки, щоб трохи поворожити ними й змінити ситуацію на своїй шахівниці. Але там уже не було ніяких фігурок. Замість них я витяг з кишені ножа. Смертельно переляканий, я побіг коридором, повз незчисленні двері, зупинився перед велетенським дзеркалом і глянув у нього. У дзеркалі тихо стояв великий гарний вовк, такий заввишки, як я, і несміливо, тривожно дивився на мене. Потім очі його блиснули, він підморгнув мені й ледь усміхнувся. Паща його на мить розтулилася, і я побачив червоного язика.

Де дівся Пабло? Де ділася Герміна? Де дівся той розумний чоловік, що так гарно говорив про формування особистості?

Я ще раз глянув у дзеркало. Мабуть, я збожеволів. Там уже не було вовка, він мені не показував язика. У дзеркалі стояв я, Гаррі, посірілий, буденний, змучений пороками, страшенно блідий, але все-таки це була людина, все-таки був хтось, з ким я міг поговорити.

— Гаррі,— мовив я,— що ти тут робиш?

— Нічого,— відповів Гаррі в дзеркалі,— просто чекаю. Чекаю смерті.

— А де ж та смерть?— спитав я.

— Вже близько,— сказав він.

І я почув, як у порожньому приміщенні театру зазвучала музика, гарна й страшна музика з «Дон Жуана», та, що супроводить появу Кам'яного Гостя. Крижані звуки моторошно лунали в примарному будинку, звуки з того світу, з царства безсмертних.

«Моцарт!» — подумав я і цим словом викликав наймиліші моєму серцю образи.

Враз позад мене почувся сміх, дзвінкий, крижаний сміх зі світу, що лежить по той бік від людських страждань, неприступний людському слухові, сміх, породжений божественним гумором. Мене пройняв дрож, але й велике, неземне щастя: я обернувся й побачив Моцарта. Він, сміючись, поминув мене, спокійно наблизився до дверей однієї з лож і зайшов досередини. Я зацікавлено пішов за ним, за богом своєї молодості, за тим, кого я ціле життя любив і шанував. Музика не вщухала. Моцарт нахилився над поруччям ложі. В театрі нічого не було видно, велетенське приміщення заповнювала пітьма.

— Бачите,— сказав Моцарт,— можна обійтися і без саксофона. Хоч, звичайно, я зовсім не хочу гудити цей славетний інструмент.

— Де ми? — спитав я.

— Ми на останній дії «Дон Жуана», Лепорелло вже стоїть навколішки. Чудова сцена, та й музику теж можна слухати. Хоч у ній є ще дуже багато людського, але відчувається вже й голос потойбічного світу, цей сміх, правда ж?

— Це остання велика музика, такої більше вже ніхто не написав,— сказав я авторитетно, як шкільний учитель.— Звичайно, потім був ще Шуберт, був ще Гуго Вольф, та й про чарівного, бідолашного Шопена теж не можна забувати. Ви нахмурились, маестро,— о так, був ще й Бетховен, теж чудовий майстер. Та хоч які гарні їхні речі, в них уже є щось фрагментарне, якийсь елемент розпаду. Такого монолітного твору, як «Дон Жуан», людство більше не створило.

— Не гарячкуйте так,— глузливо засміявся Моцарт.— Самі ви, мабуть, музикант? Ну, а я кинув свою працю, хочу мати спокій. Тільки часом, бува, ще пограю задля розваги.

Він підняв руки, наче диригуючи, і тієї миті десь зійшов місяць чи якесь інше бліде світло. Я глянув через поруччя в бездонну глибину простору. Там клубочилися тумани й пливли хмари, мріли гори й моря, внизу розлягалася широчезна, пустельна рівнина. Серед тієї рівнини ми побачили поважного на вигляд старого чоловіка з довгою бородою і меланхолійним виразом обличчя, що понуро, безнадійно йшов на чолі величезної процесії людей у чорному вбранні — їх там було, мабуть, тисяч із десять. Моцарт сказав:

— Бачите? Це Брамс. Він прагне спасіння, але до нього йому ще далеченько.

Я зрозумів, що ті тисячі людей у чорному були виконавцями його музики, голосових та інструментальних партій, яких, коли б міряти високою, божественною мірою, в його партитурах було забагато.

— Надто густо інструментовано, надто багато змарновано матеріалу,— кивнув головою Моцарт.

Зразу ж після того ми побачили Ріхарда Вагнера, що теж крокував на чолі велетенського війська. Ми відчули, як важко долати свій шлях тим тисячам людей, бачили, як стомлено, з останньої сили іде сам Вагнер.

— За часів моєї молодості,— сумно зауважив я,— цих двох композиторів вважали за найбільші, які лише собі можна уявити, протилежності.

Моцарт засміявся.

— Так завжди виходить. З відстані такі протилежності стають дедалі подібніші одна до одної. А втім, ця густа інструментовка не була особистою вадою Вагнера чи Брамса, це була вада їхньої доби.

— Як? І їм доводиться тепер так тяжко спокутувати ваду доби? — обурено вигукнув я.

— Звичайно. Всі мають спокутувати її. І аж коли вони сплатять борг своєї доби, стане видно, чи в них ще лишиться стільки свого, особистого, щоб його було варто брати до уваги.

— Але ж вони не винні, що така була їхня доба!

— Певне, що не винні. Що Адам з'їв яблуко, вони теж не винні, а проте мусять спокутувати цей гріх.

— Це щось страшне!

— Звичайно, життя завжди страшне. Ми ні в чому не винні, а проте відповідаємо за все. Коли людина народжується, вона вже винна. Дивний у вас був учитель релігії, якщо ви цього не знаєте.

Мені стало тяжко на серці. Я побачив себе самого смертельно стомленим пілігримом, що йшов пустелею потойбічного світу. Я ніс купу непотрібних книжок, які написав за своє життя, стоси статей, а за мною йшло військо складачів, які працювали над ними, і військо читачів, яким доводилось усе це читати. Боже! Крім того, був ще Адам зі своїм

яблуком і всі інші успадковані гріхи. Отже, все це треба було спокутувати, пройти через нескінченне чистилище, і тільки тоді могло постати питання, чи за всім цим лишається ще й щось своє власне, особисте, чи всі мої дії та їхні наслідки були тільки легенькою піною в морі, тільки нікчемними брижами на поверхні подій!

Побачивши, як я посмутнів, Моцарт голосно засміявся. Від сміху він підскочив угору, перекрутився в повітрі, потім почав притупувати закаблуками. Притупуючи, він крикнув мені:

— Що, юначе, бачу, одначе, скис ти неначе? Згадав своїх читачів, нікчемних книжок ковтачів, нудних складачів-партачів, над текстами позіхачів? Це ж сміх, та й годі, всі твої злигодні, всі твої пригоди, моральні невигоди! Хто все творити це може, тому жалітись негоже, тверде з гріхів буде ложе, я поставлю свічку, небоже, якщо це тобі допоможе. Криво ти жив, не тому служив, все що писав, трохи брехнею підшив. Господи боже ласкавий, нехай диявол лукавий забере тебе в світ неправий і смажить тебе на вогні на радість йому й мені.

Це вже було занадто. Тепер мені стало не до меланхолії, мене охопив гнів. Я спіймав Моцарта за кіску, і він пурхнув угору. Кіска все довшала, як хвіст комети, я метлявся на її кінчику й летів у міжзоряному просторі. Хай йому біс, як тут холодно! І як ті безсмертні витримують таке страхітливо розріджене крижане повітря! Але дихати ним було приємно, це я ще встиг відчути, перше ніж знепритомнів. Мене охопила гостра, блискуча, крижана веселість, ясне, нестямне, неземне бажання засміятися так, як сміявся Моцарт. Але тієї миті мені не стало чим дихати і я зомлів.

Я отямився спантеличений і розбитий. Біле світло в коридорі віддзеркалювалося на блискучій підлозі. Я був не серед безсмертних, ні. Я ще й досі був по цей бік буття, у світі загадок, страждань, степових вовків, болісних проблем. Прикре місце, в якому так тяжко перебувати. Треба тікати звідси.

У великому дзеркалі навпроти мене стояв Гаррі. Вигляд у нього був кепський, майже такий, як тієї ночі після відвідин професора і після балу в «Чорному орлі». Але це було так давно, багато років, сторіччя тому; відтоді Гаррі постарішав, навчився танцювати, побував у магічному театрі, почув, як сміється Моцарт, перестав боятися танців, жінок і ножів. Навіть людина з посередніми здібностями помудрішає, промчавши через кілька сторіч. Я довго дивився на Гаррі в дзеркалі: я ще добре знав його, він ще й досі був трохи схожий на того п'ятнадцятирічного Гаррі, що однієї березневої неділі зустрів на пагорбі Розу й скинув перед нею свого школярського кашкета. А проте відтоді він на кілька сторіч постаршав, вивчав музику й філософію, донесхочу навоювався, пив ельзаське в «Сталевому Шоломі» й сперечався про Крішну з добропорядними вченими, кохав Еріку й Марію, був Германіним приятелем, підстрілював автомобілі і спав з тихою китаянкою, зустрічався з Гете й Моцартом і попродирав багато різних дірок у тенетах часу та уявної дійсності, хоч ще й досі не вирвався з них. І хоч він знов загубив десь свої чудові шахові фігури, а проте має в кишені доброго ножа. Вперед, Гаррі, старий, стомлений бідолахо!

Хай йому чорт, яке гірке це життя! Я плюнув на Гаррі в дзеркалі, вдарив його ногою і розбив на друзки. Потім повільно пішов лунким коридором, уважно оглядаючи двері, що обіцяли стільки всього гарного. Проте на них уже не було жодного напису. Так я поминув усі сто

дверей магічного театру. Невже я сьогодні був на балі-маскараді? Відтоді минуло сто років. Скоро взагалі вже не буде ніяких років. Але ще треба щось зробити, на мене ще чекає Герміна. Дивне це буде весілля. Мене, раба, Степового Вока, несла до нього каламутна, похмура хвиля. Хай йому біс!

Біля останніх дверей я зупинився. Сюди несла мене каламутна хвиля. Роза, далека юність, Гете й Моцарт — де все це лишилося?

Я відчинив двері й побачив просту, гарну картину. На килимі долі лежало двоє голих людей, красуня Герміна і красень Пабло. Вони лежали біч-о-біч і міцно спали, виснажені любовною грою, якою, здається, неможливо насититися і все ж таки швидко насичуєшся. Гарні, вродливі люди, чудові тіла, чарівна картина. Під грудьми в Герміни з лівого боку виднів свіжий круглий синюватий знак — це Пабло вкусив її в хвилину жаги, це був слід від його гарних, блискучих зубів. Туди, де виднів той знак, я вгородив свого ножа по саму колодочку. По білій ніжній шкірі Герміни потекла кров. Я б зцілував ту кров, якби все сталося не так, трохи інакше. Але я тільки стояв і дивився на ту кров, бачив, як Герміна на мить розплющила очі і в них з'явився біль і подив. «Чому вона дивується?» — подумав я. Потім подумав, що треба стулити їй очі. Але вони стулилися самі. От і все. Я зробив те, що мав зробити. Герміна ледь повернулася набік, і від пахви до грудей пролягла легенька тінь, яка наче щось нагадала мені, але я забув, що саме. Більше Герміна не ворухнулася.

Я довго дивився на неї. Нарешті здригнувся, наче отямившись, і хотів вийти. Але тієї хвилини побачив, як Пабло потягнувся й розплющив очі, побачив, як він схилився над мертвою і всміхнувся. «Цей хлопець ніколи не буває серйозним,— подумав я,— з усього він сміється». Пабло обережно загорнув край килима і вкрив ним Герміну по груди, щоб не було видно рани. Тоді нечутно вийшов з ложі. Куди він пішов? Усі покинули мене. Я лишився сам з укритою до половини килимом мертвою Герміною, яку я любив і якій заздрив. На біле чоло спадали короткі, наче хлоп'ячі, пасма волосся, які ледь пахли парфумами і крізь які просвічувало маленьке, гарне вухо. Червоні губи наче променіли на зблідлому обличчі і були трохи розтулені.

Тепер її бажання було виконане. Я вбив свою кохану, перш ніж вона встигла стати цілком моєю. Я вчинив щось неймовірне і тепер стояв навколішки перед забитою, дивився на неї й не знав, що означає цей мій вчинок, не знав навіть, чи він був добрий і правильний, чи навпаки. Що б сказав про це мудрий гравець у шахи, що б сказав про це Пабло? Я нічого не знав, думки мої розбігалися. Все червонішими здавалися нафарбовані губи на згаслому обличчі. Таке було все моє життя, таке було моє коротке щастя й коротке кохання, як ці закляклі губи: трохи червені на мертвому обличчі.

І від цього мертвого обличчя, від цих мертвих білих плечей, мертвих білих рук віяло жахом, що поволі закрадався мені в душу зимовим духом пустки й самотності, крижаним холодом, який поволі наростав і від якого в мене починали клякнути руки й губи. Може, я погасив сонце? Може, я знищив серце всього живого? Може, сюди проник смертельний холод міжзоряного простору?

Охоплений жахом, я дивився на скам'яніле чоло, на непорушне волосся, на біле, холодне вухо. Холод, який випромінювало її тіло, був смертельний і все-таки гарний, він бринів, вібрував, був музикою!

Чи не траплялося вже мені колись раніше відчувати цей жах, що одночасно був ніби щастям? Чи не доводилося мені вже колись чути цю музику? Так, я вже чув її, в Моцарта, у безсмертних.

Я пригадав вірш, що колись написав був раніше:

Ми ж були і є в ефірі яснім,
Що хвилини нам і що віки?
Ми не юні й не старі — ми щасні,
Не чоловіки ми й не жінки...
Наша суть — незмінна й безтілесна,
Зоряний — наш предковічний сміх.

Двері до ложі відчинилися, і зайшов Моцарт. Спершу я його не впізнав, бо він був без кіски, не в штанях до колін і не в черевиках з пряжками, а одягнений по-сучасному. Він сів біля мене, я майже торкався його і не давав йому присунутися ближче, щоб він не замастився в кров, що текла на підлогу з Гермініних грудей. Сівши, він зразу почав щось робити з невеличкими апаратами й інструментами, які розклав навколо себе. Він цілком захопився ними, щось крутив у них, поправляв, і я здивовано глянув на його вправні, тонкі пальці — мені так хотілось побачити колись, як вони грають на роялі. Я задумливо дивився на нього, чи, власне, не задумливо, а замріяно, мене зачарували його прегарні, мудрі пальці, мені стало тепліше біля нього, але водночас і страшно. Я зовсім не думав про те, що саме він закручує і налагоджує.

Виявилось, що він збирав і настроював радіоприймач; тепер він ввімкнув його й сказав:

— Передача з Мюнхена, «Concerto grosso» фа-мажор Генделя.

І справді, на мій невимовний подив і жах, пекельна бляшана лійка почала випльовувати з себе ту суміш бронхіального харкотиння і жованої гуми, яку власники грамофонів та радіоприймачів домовилися звати музикою,— але, так само, як під грубим шаром бруду ми вгадуємо чудову давню картину, так і за цим харкотинням і хрипінням дійсно можна було вгадати благородні обриси божественного твору, його величну композицію, його сміливий, широкий подих, глибоке звучання смичкових інструментів.

— Господи,— перелякано вигукнув я,— що ви робите, Моцарт? Невже ви справді хочете, щоб ми з вами були причетні до цього свинства? Ви хочете напустити на нас цей апарат, цей тріумф нашої доби, її найновішу, переможну зброю в нищівній боротьбі проти мистецтва? Ви хочете цього, Моцарт?

О, як холодно, як страхітливо засміявся цей примарний чоловік! Засміявся нечутно, а проте все руйнуючи своїм сміхом. Він із щирим задоволенням дивився на мої муки і все щось підкручував, поправляв у своєму проклятому апараті. І далі сміючись, він заливав приміщення спотвореною, бездушною, вбивчою музикою. І далі сміючись, він сказав мені:

— Не треба патетики, сусіде. Між іншим, ви звернули увагу на це ритардандо? Знахідка, га? А тепер не гарячкуйте, вдумайтесь у сенс цього ритардандо — чуєте баси? Вони виступають попереду, мов боги. Хай ця знахідка старого Генделя вразить ваше стривожене серце і заспокоїть його! Слухайте, нікчемо, слухайте без патетики й глуму, як за безнадійно ідіотичною запоною цього жалюгідного апарата вимальовуються далекі обриси божественного твору Генделя! Добре слухайте, тут можна дечого навчитися. Зверніть увагу: цей божевільний гучномовець робить начебто найдурнішу, найбезглуздішу й найшкідливішу справу в

світі, він ловить музику, яку грають десь-інде, і грубо, по-ідіотському, без вибору, кидає її, безбожно спотворену, в чуже, не пристосоване для нього приміщення,— і все ж таки не може знищити первісного духу цієї музики, а тільки доводить свою власну безпорадність, доводить, що він просто бездушний механізм! Добре прислухайтесь, нікчемо, вам це буде корисно! Отак. Тепер ви чуєте не тільки спотвореного радіоприймачем Генделя, який усе ж таки навіть у такому вигляді лишається божественним, ви чуєте й бачите, шановний, чудовий символ життя взагалі. Слухаючи радіо, ви чуєте й бачите предковічну боротьбу між ідеєю та її втіленням, між вічністю й часом, між божественним і людським. Бо так само, любий мій, як радіо протягом десяти хвилин навмання посилає найчудовішу в світі музику в місця, найменше для цього придатні, у міщанські салони і в мансарди, поміж сонних слухачів, що балакають, їдять і позіхають, так само, як воно позбавляє цю музику її чуттєвої краси, псує її, робить рипучою, заяложує і все ж таки не може цілком знищити її духу,— отак і життя, так звана дійсність, нівечить чудові образи світу, після Генделя йде доповідь про те, як краще підчистити баланс середнього підприємства, з чарівних звуків оркестру робить неапетитну кашу, всюди, в проміжок між ідеєю і дійсністю, між оркестром і вухом, пхає свою техніку, свою діяльність, свої нікчемні потреби, своє марнославство. Все життя таке, хлопче, і ми мусимо таким його приймати, і якщо ми не йолопи, то сміятися з нього. Таким людям, як ви, зовсім не личить критикувати радіо чи життя. Краще навчіться прислухатися до нього! Навчіться ставитись серйозно до того, до чого варто ставитись серйозно, а з усього іншого сміятися! Чи, може, ви самі робили життя кращим, шляхетнішим, мудрішим, приємнішим? О ні, мосьє Гаррі, ви цього не робили. Ви зробили з свого життя огидну історію хворого, а з свого хисту — горе для себе. І, бачу, з цією гарною, чарівною дівчиною, ви теж повелися не краще — вгородили їй ножа в серце, вбили її! Ви вважаєте, що це правильний вчинок?

— Правильний? О ні! — розпачливо вигукнув я.— Господи, всі мої вчинки такі неправильні, такі безмежно дурні, такі погані! Я тварюка, Моцарте, безглузда, лиха тварюка, хвора й зіпсована, ви тисячу разів маєте рацію. Але що стосується цієї дівчини, то вона сама так хотіла, я тільки виконав її волю.

Моцарт нечутно засміявся, а проте зробив мені велику ласку — вимкнув радіо.

Моє виправдання, в яке я щойно так щиро вірив, зненацька самому мені здалося нікчемним. Я раптом пригадав собі, що коли Герміна говорила про час і вічність, то я зразу ж був готовий сприйняти її думки як віддзеркалення своїх власних думок. Проте, звичайно, ні на мить не засумнівався в тому, що думка про смерть від моєї руки була її власною, що тут я нітрохи не вплинув на неї. Але чому ж я тоді не тільки прийняв цю страхітливу, дивовижну думку, не тільки повірив у неї, а навіть наперед угадав її? Може, все ж таки тому, що вона була моя власна? І чому я вбив Герміну саме тієї миті, коли побачив її голою в обіймах іншого? Моцартів нечутний сміх звучав мудро й глузливо.

— Ви жартун, Гаррі,— сказав Моцарт.— Невже цій дівчині справді не було чого побажати від вас, крім ножа? Кажіть це комусь іншому, а не мені! Ну, принаймні ви хоч загнали його добре. Бідолаха навіть не стріпнулася. Може, вам час би вже з'ясувати наслідки свого галантного ставлення до цієї дами? Чи ви хочете уникнути наслідків?

— Ні! — вигукнув я.— Невже ви не розумієте? Як же б я захотів уникнути наслідків! Я прагну тільки одного — спокутувати, спокутувати і ще раз спокутувати свою вину, покласти голову під сокиру, дістати заслужену кару.

Моцарт дивився на мене так глузливо, що мені важко було витримати його погляд.

— Які ви всі патетичні! Але ви ще навчитесь гумору, Гаррі. Гумор — це завжди гумор вішальника, і, якщо треба буде, ви навчитесь його на шибениці. Ви готові до цього? Так? Ну, ходімо до прокурора, відбудете всю судову процедуру, в якій дуже мало гумору, аж поки вдосвіта на в'язничному подвір'ї холодне лезо сокири відітне вам голову. Отже, ви готові?

Переді мною раптом спалахнув напис:

СТРАТА ГАРРІ

Я кивнув головою і враз опинився на голому подвір'ї між чотирма мурами з маленькими загратованими віконцями, побачив приготовану гільйотину й десяток чоловіків у мантіях і в сюртуках. Я стояв серед них, тремтів від вранішнього холодного повітря, серце моє стискалося з жаху, але я був готовий і згодний прийняти кару. Мені сказали вийти наперед і стати навколішки. Прокурор скинув шапку й відкашлявся, решта чоловіків також відкашлялися. Прокурор розгорнув перед собою аркуш гербового паперу й почав читати:

— Панове, перед вами стоїть пан Галлер, звинувачений і визнаний винним у навмисному зловживанні нашим магічним театром. Галлер не тільки поглумився з високого мистецтва, переплутавши нашу чудову панораму з так званою дійсністю і вбивши віддзеркалення дівчини віддзеркаленням ножа, але й, крім того, не маючи почуття гумору, хотів використати наш театр для самогубства. В зв'язку з цим ми засуджуємо Галлера на вічне життя і на двадцять годин забороняємо йому вхід до нашого театру. Не минути звинуваченому й іншої кари: його треба висміяти. Панове, приєднайтесь: раз, два, три!

І на слові «три» всі присутні одностайно приєдналися до сміху прокурора. Це був не сміх, а повноголосий хор, страхітливий, майже нестерпний сміх з потойбічного світу.

Коли я знов отямився, то побачив, що Моцарт сидить біля мене, як і перше, поплескує мене по плечі й каже:

— Ви чули вирок. Отже, ви повинні звикнути до того, що й далі слухатимете радіомузику життя. Це вам піде на користь. Ви надзвичайно нездарні, безголовий мій друже, але все-таки поволі зрозумієте, чого від вас вимагають. Від вас вимагають, щоб ви навчилися сміятись. Ви повинні опанувати гумор життя, чорний гумор тутешнього життя. Але ви, звичайно, готові до всього на світі, тільки не до того, чого від вас вимагатимуть! Ви готові вбити дівчину, готові врочисто прийняти кару смерті і напевне були б готові сто років бичувати себе. Правда ж?

— О так, щира правда! — розпачливо вигукнув я.

— Ще б пак! Ви великодушно готові до всього безглуздого й патетичного, до всього, в чому немає ані гумору, ані дотепності! Ну, а я дивлюся на це інакше, для мене ваша романтична покута не варта й шеляга. Ви, шаленцю, хочете, щоб вас покарали на смерть, відрубали вам голову! Задля цього безглуздого ідеалу ви ладні були б завдати ще десять смертельних ударів. Ви готові померти, боягузе, але не жити. Са-

ме тому ви й повинні жити, хай вам чорт! Вам треба було б призначити найтяжчу кару.

— А що це за кара?

— Ми могли б, наприклад, воскресити дівчину й одружити вас з нею.

— Ні, до цього я не був би готовий. Це було б страшне лихо.

— Ніби те, що ви вчинили, ще не страшне лихо! Але досить патетики і смертельних ударів. Пора вам нарешті порозумнішати! Ви повинні жити і повинні навчитися сміху. Ви повинні навчитися слухати прокляту радіомузику життя, шанувати той дух, який стоїть за нею, і сміятися з того дріб'язку, який є в ній. І все. Більше ми від вас нічого не вимагаємо.

Я спитав його тихо, зціпивши зуби:

— А якщо я відмовлюся? Якщо я не визнаю, пане Моцарт, вашого права порядкувати Степовим Вовком і втручатися в його долю?

— Тоді,— спокійно сказав Моцарт,— я запропоную тобі ще одну з моїх чудових цигарок.

І поки він казав ці слова, поки діставав з кишені цигарку й подавав її мені, то став уже не Моцартом, а моїм приятелем Пабло. Він лагідно дивився на мене чорними екзотичними очима і був схожий, як двійник, на того чоловіка, що вчив мене грати фігурками.

— Пабло! — вигукнув я злякано. — Де ми, Пабло?

Пабло дав мені прикурити й усміхнувся.

— Ми в моєму магічному театрі, — сказав він, — і якщо ти захочеш навчитися танцювати танго, стати генералом чи порозмовляти з Александром Великим, то можеш будь-коли здійснити своє бажання. Але мушу сказати, Гаррі, що ти мене трохи розчарував. Ти зовсім забув, де перебуваєш, розірвав чарівне коло гумору в моєму театрі і вчинив неподобство, штрикнув ножем, заляпав брудом дійсності наш чудовий світ образів. Негарно ти вчинив. Правда, ти повівся так з ревнощів, побачивши мене з Герміною. Шкода, що ти не знайшов іншого вжитку для цієї фігури, — я думав, що ти краще підготовлений до гри. Ну, та ще можна все виправити.

Він узяв Герміну, що в його руках відразу ж зменшилася до розмірів шахової фігури, і сховав її до тієї самої кишені, з якої щойно дістав цигарку.

Солодкий, густий дим з цигарки гарно пахнув, я відчув себе виснаженим і був би радий проспати цілий рік.

О, я розумів усе, розумів Пабло, розумів Моцарта, чув десь позад себе страхітливий сміх, знав, що в моїй кишені лежать усі десять тисяч фігур життєвої гри, схвильовано здогадувався про її сенс, готовий був наново починати гру, наново зазнавати її мук, наново лякатися її безглуздя, наново і не раз ще заглиблюватися в пекло своєї душі.

Колись, може, я навчуся краще розставляти фігури, колись, може, навчуся сміятися. На мене чекав Пабло. На мене чекав Моцарт.

ПІСЛЯМОВА АВТОРА

Художні твори можна по-різному розуміти і не розуміти. І в більшості випадків автор твору — не та інстанція, що вирішує, до якої межі читачі розуміють твір і де починають не розуміти його. Вже чимало авторів знайшли таких читачів, для яких їхній твір був прозоріший, ніж

для них самих. А крім того, за певних обставин непорозуміння також може бути плідним.

І все-таки, здається мені, з усіх моїх книжок найменше розуміли «Степового Вовка». І не раз бувало, що саме прихильні, навіть захоплені мої читачі висловлювались про цей твір не тільки негативно, а навіть дуже дивно для мене. Частково — але тільки частково — такі випадки можна було пояснити тим, що ця книжка, яку я написав у п'ятдесят років і в якій ішлося про те, що хвилює людей у цьому віці, дуже часто потрапляла в руки зовсім молодих читачів.

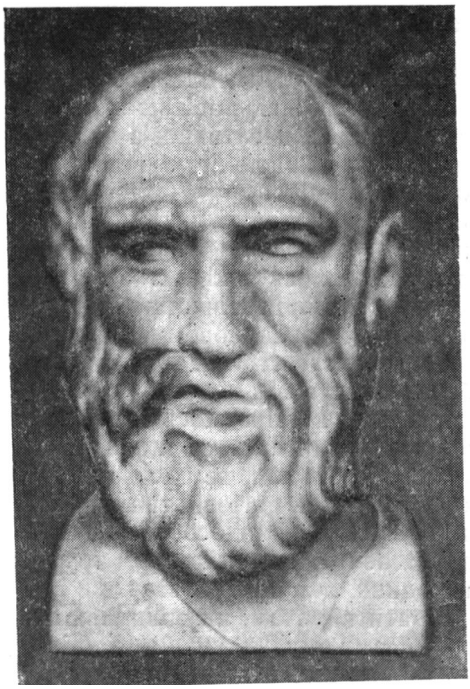
Проте й серед читачів мого віку не раз траплялися такі, які хоч і не лишились байдужими до книжки, але чомусь побачили тільки половину того, що в ній є. Ці читачі, здається мені, пізнали в Степовому Вовкові самих себе, ототожнили себе з ним, сприймали його страждання і його мрії як свої власні і за всім цим не добачили, що в цій книжці мовиться не тільки про Гаррі Галлера та його труднощі, а й про щось інше, що над Степовим Вовком і його непростим життям здіймається інший, вищий, вічний світ і що «Трактат» і всі ті місця в книжці, де йдеться про дух, мистецтво і про «безсмертних», протиставляють світові страждань, у якому живе Степовий Вовк, позитивний, веселий, понадособовий і понадчасовий світ віри, що хоч книжка розповідає про страждання й труднощі, все-таки це твір не зневіреного, а людини, яка в щось вірить.

Я, звичайно, не можу й не хочу диктувати читачам, як вони мають розуміти мій твір. Хай кожен знаходить собі в ньому те, що йому співзвучне й корисне! А все ж таки мені було б приємно, якби декотрі з них помітили, що хоч в історії Степового Вовка показано хворобу й кризу, це не та криза, що веде до смерті, до загибелі, а навпаки: та, що веде до одужання.

Герман ГЕССЕ

З німецької переклав
Євген ПОПОВИЧ

1961.

АРІСТОФАН

МИР

КОМЕДІЯ

ДІЙОВІ ОСОБИ

ТРІГЕЙ, виноградар
ПЕРШИЙ РАБ ТРІГЕЯ
ДРУГИЙ РАБ ТРІГЕЯ
ДІВЧИНКА, дочка Трігея
ГЕРМЕС (бог винаходів і торгівлі)
ПОЛЕМОС (бог війни)
ПОСТРАХ, слуга Полемоса
ГІЄРОКЛ, віщун
ЗБРОЯР
КОВАЛЬ
СИН ЛАМАХА
СИН КЛЕОНІМА
КОРИФЕЙ ХОРУ
Торговці зброєю
Хор хліборобів
Особи без слів: БОГИНЯ МИРУ та її подруги — ДОСТАЧА і ВЕСЕЛІСТЬ.

ПРОЛОГ

У дворі, перед домом виноградаря Трігея, двоє рабів готують їжу для жука-гнойовика.

ПЕРШИЙ РАБ
Давай, давай жукові тих плескачиків!
ДРУГИЙ РАБ
Ось на, припрошуй гнояка триклятого!
Солодших страв до скону хай
не нюхає!
ПЕРШИЙ РАБ
Подай ще коржик із лайна ослячого!

ДРУГИЙ РАБ

Встигай лиш брати. Гей, та що це діється?
І ті вже з'їв?

ПЕРШИЙ РАБ

Якби ж то! — проковтнув усе,—
Клянуся Зевсом,— перем'явши лапами.
Отож вимішуй туго та й ліпи мерщій.

ДРУГИЙ РАБ

О гноярі, благаю, пособіть мені,
Щоб не пропав я марно в тому смороді!

ПЕРШИЙ РАБ

Тепер ліпи з посліду від розпусника-
Хлопчини: бач, пухкого захотів уже.

ДРУГИЙ РАБ

Ось на.

(До глядачів.)

Єдина в цій роботі вигода:
Не скажуть, що ласую, куховарячи.

ПЕРШИЙ РАБ

Ой-ой! Давай, давай же! Ще і ще давай!
І ще замішуй!

ДРУГИЙ РАБ

Годі. У гноївці тій,
Клянуся Аполлоном, я втоплюсь-таки.

ПЕРШИЙ РАБ

А що, коли корито притягти йому?

ДРУГИЙ РАБ

Та хай вам грець! Ізгиньте — він і ти за ним!

(До глядачів.)

Чи хтось, бува, не знає, у кого б мені
Купить такого носа, щоб дірок не мав?
Бо то ж не праця, а загибель в смороді
Для того, хто годує цього виродка.
Свиня чи то собака, як нагидить хто, —
Зжеруть одразу. Він же, набундючившись,
То їсть, то гордовито відвертається.
Хіба скачаю кульку та й під ніс йому
Подам, неначе вередливій жіночці.
Ану, крізь ту щілинку гляну потайки,
Чи їсть іще, чи, врешті, вже наситився.

(Зазирає, прихиливши двері.)

Жери і напихайся без передиху,
То, може, й луснеш, навіть не отямившись!
Ну й уминає, клятий, і до того ще
Зубами клаца, мов борець на ігрищах!
Ворушить головою, задом, лапами,
Цілком так само, ніби той, що з запалом
Канати грубі корабельні скручує.
Гидка ж істота, ненажерна, сморідна!
Ніяк не доберу я, хто й створив її.

Щоб Афродіта,— далебі, не віриться.
І не Харіти [1], звісно.

ПЕРШИЙ РАБ

Ну, а хто ж тоді?

ДРУГИЙ РАБ

Це чудо Зевс із гною громом викликав.

ПЕРШИЙ РАБ

(До глядачів.)

Коли б тепер між вами молодик якийсь
Спитав глузливо: «В чому, власне, справа тут?
І жук до чого?» То почув би відповідь
Сусіда-іонійця, мужа зрілого:
«Гадаю, на Клеона [2] натякають нам.
Мовляв, послід з'їдає він без сорому».
Але води жукові принести пора.

(Відходить.)

ДРУГИЙ РАБ

А я цю справу роз'ясню й недоліткам,
І юнакам, а потім — рядовим мужам,
І тим мужам, що інших перевершили,
І наймужнішим розтовкмачу все.
Хазяїн мій дуріє, лиш не так, як ви.
По-своєму, кумедно божеволіє.
Що день, то, в небо зором тупо вп'явшися,
Знай Зевсу дорікає, ба ще й лається:
«О Зевсе, там, на небі, що затіяв ти?
Не бавсь мітлою, бо Елладу виметеш!»

(Наслухаючи, до глядачів.)

Ну ось.
Тихіше! Я, здається, чув слова якісь.

---

[1] Афродіта й Харіти — божества краси і гармонії.

[2] Випад проти афінського політичного діяча і полководця Клеона, що стояв за продовження війни з Спартою і загинув, як і спартанський воєначальник Брасід, у 422 р. під час битви між військами Афін і Спарти.

АРІСТОФАН І ЙОГО КОМЕДІЯ «МИР»

Антична комедія, як і два інші види старогрецької драми — трагедія і сатирова драма, — походить від прадавніх всенародних свят на честь Діоніса (Вакха), бога вина, веселості й родючості. Переряджені учасники святкової процесії, веселим і барвистим гуртом супроводжуючи бога, танцювали й співали сатиричні пісні, щедро пересипаючи їх непристойними жартами, що символізували пробудження творчих сил природи. Згодом, сформувавшись як жанр, комедія здобула виняткову популярність; виконання комедії в театрі Діоніса в Афінах було обов'язковим елементом святкових урочистостей. П'ять комедіографів змагалися тут у майстерності за почесну нагороду.

Афінський театр був справді всенародним. Сюди, до відкритого амфітеатру, що вміщав понад 17 тисяч глядачів, поспішало все вільне населення Афін та сусідніх міст (рабів, жінок та дітей до вистав не допускали). Бідняки, згідно з законом, отримували з державної скарбниці гроші на те, щоб заплатити за вхід до театру.

Обладнання сцени було простим: посередині, оточений видовбаними в схилі гори східцями-лавками амфітеатру, містився круглий кам'яний майданчик — орхестра, де відбувалася дія; в невеличкій споруді на ній — скене — артисти готувалися до виступу; на передній стіні цієї споруди, крім того, робилися потрібні малюнки — скромні «декорації». Були ще й спеціальні підйомні «машини», за допомогою яких актори «літали».

Артисти,— як правило, чотири чоловіки, — виступали в масках. Хор — 24 чоловіки — танцював і співав пісні на політичні, літературні та інші теми, часто не пов'язані з розвитком дії. З хором пов'язані й інші відповідні структурні частини комедії: парод — пісня, яку виконував хор, з'являючись на сцені; парабаса — звернення хору (часто від імені поета) до глядачів; оди (пісні), якими обмінювались між собою дві половини хору.

Аттічна комедія IV ст. до н. е. за своїм характером — переважно політична сатира, справді демократична трибуна, з якої проголошувалися думки й сподівання найширших верств населення.

ТРІГЕЙ

(За сценою.)

О Зевсе, що ти чиниш з людом еллінським?
Немов насіння, ти міста вилущуєш.

ДРУГИЙ РАБ

А що, не говорив я? Мелє казна-що.
Послухай, хто не чув ще божевільного.
А знаєте, що мовив сам до себе він,
Як лиш почав дуріти? Ось послухайте.
«І як би то до Зевса міг дістатись я?»
Сяк-так хистку драбину змайстрував собі —
І ну по ній спинатись, та схитнувся враз —
І в землю головою, тільки хруснуло.
А вчора хтозна-звідки він жука пригнав,
Немов коняку добру. Ось і конюхом
Зробив мене насилу. Правда, й він, бува,
Його, як вершник, гладить, примовляючи:
«Пегасику крилатий, чистокровний мій,
Домчи мене до Зевса, до палат його!»
Ану, загляну нишком, що там діється.

(Виходить і тут же вбігає переляканий.)

Біда! Сюди, на поміч! Гей, сусідоньки!
Хазяїн мій — в повітрі. Ось підноситься
Все вище й вище на жукові верхи він!

ТРІГЕЙ

(Верхи на жукові.)

Та не рвись так, агов, із копита в галоп!
Не гарцюй завчасу, не хизуйся вже так,
Своїх сил, запальний, по-пустому не трать,
Поки тіло, зігрівшись, не стане гнучким,
Не стужавіють м'язи від розмаху крил.
Лиш мені не чади, ради бога, під ніс,

Серед представників староаттічної комедії найславетнішим був Арістофан. Із сорока написаних ним комедій до нас дійшло одинадцять. Відомо, що першу з них поставлено в театрі 427 року до н. е. В період, коли створювались ці комедії, Афінська держава вела виснажливу війну із Спартою (т. зв. Пелопоннеська війна), що важким тягарем лежала на плечах афінського селянства. Проти цієї війни та її прихильників, зокрема проти представника крайнього демократичного крила, чинбаря Клеона, були спрямовані вже перші комедії Арістофана «Ахарняни» та «Вершники». Але найяскравіша з цього циклу — комедія «Мир», написана 421 року. Саме тоді захмарене війною небо, здавалося потроху яснішало: полягли запеклі прихильники війни — афінянин Клеон і спартанець Брасід. Усе віщувало близький мир, який і справді настав — хоч ненадовго — за кілька днів після вистaвлення в театрі «Миру».

Герой комедії — селянин Трігей. На жукові-гнойовику (мотив байки Езопа) він вибирається на небо, звільняє ув'язнену там богиню миру й привозить її на землю. Дивує й захоплює геніальна дотепність Арістофана, його справді невичерпна фантазія. В барвистому переплетенні казки з дійсністю, у вихорі пісні й танцю, в чергуванні блискучої лірики з драматичним елементом на повний голос звучить ідея твору: ненависній війні треба будь-що покласти край. І над усім домінує сміх, нестримний, неповторний у своїй первісній простоті, здоровий сміх багатотисячного амфітеатру, сміх усього народу. Під бичем цього сміху, зіщулившися, зникають останні проповідники війни, її зловісні тіні — Гіпербол, віщун Гієрокл. Символічне весілля в осяяній сонцем атмосфері миру й достатку повносилим і бадьорим акордом завершує цей своєрідний твір, яким захоплювались і до якого не раз зверталися поети нових часів, наприклад, Гете і Платен у німецькій літературі.

Читаючи тепер комедії Арістофана, слід пам'ятати, що поетичне слово за часів, коли вони створювалися, виступало ще в своїй органічній єдності з піснею й танцем. Античного глядача захоплювало, передусім, яскраве музичне оформлення комедії. Сьогодні лише в багатстві ритмів ми вловлюємо музику й настрої античної комедії. Музичні образи «Миру», оживаючи в грайливих ритмах, розливаються, плещуть через вінця світлою радістю народу, що вітає мир. У цьому відношенні комедія не має собі рівних у світовій літературі; вона — справжній апофеоз миру, цієї споконвічної мрії людини.

Андрій СОДОМОРА.

Бо як маєш в дорозі смердіти весь час,
То лишайся вже краще, де був, у хліві.

ДРУГИЙ РАБ

О мій бідний владико, ти й справді звихнувсь!

ТРІГЕЙ

Гей, замовкни внизу!

ДРУГИЙ РАБ

То куди ж ти так простір небес борозниш?

ТРІГЕЙ

Я Елладі усій присвятив свій політ
І на подвиг нечуваний сміливо йду.

ДРУГИЙ РАБ

Але нащо летіти? Чи ти ошалів?

ТРІГЕЙ

Занімійте побожно! Радіти пора,
А ніяк не скиміти. Я людям усім
Язика за зубами тримати велю.
А всі ями помийні, відхожі місця
Перекрити цеглинами щільно, як слід,
І зади таки добре заткнути.

ДРУГИЙ РАБ

А я не змовкну, поки не признаєшся,
Куди зібравсь летіти.

ТРІГЕЙ

А куди ж бо ще,
Як не до Зевса, в небо?

ДРУГИЙ РАБ

Гей, а то чого?

ТРІГЕЙ

Щоб розпитати, що задумав діяти
З усім-усім народом нашим еллінським.

ДРУГИЙ РАБ

Ну, а коли не скаже?

ТРІГЕЙ

Що ж, назву його
Злочинцем, що запродав персам еллінів.

ДРУГИЙ РАБ

Хіба що через труп мій, присягаюся.

ТРІГЕЙ

Мене тим не зупиниш.

ДРУГИЙ РАБ

Ой-ой-ой-ой-ой!

(До дітей Трігея.)

О діти! Гляньте — батько покидає вас.
Ось нишком він у небо підіймається.
Просіть, хай завертає, бідні сироти.

ДІВЧИНКА

Батьку, о батьку, чи дійсно правдива
Чутка, що нібито, нас позабувши,
Ти під чотири вітри відлітаєш
Легко до воронів, наче пір'їна?
Батьку, скажи, чи це правда, якщо ти нас любиш хоч трохи.

ТРІГЕЙ

Так-таки так, мої донечки. Правда, і жаль вас, сердешних,
Просите хліба не раз, мене кличете: батеньку, батьку!
В мене ж — нема ні гроша за душею, ніде ані крихти.
Ось як звершу я це діло,— вернуся, й тоді вже від мене
Добра хлібина вам буде й гарненький плескач на закуску.

ДІВЧИНКА

На чому ж ти в дорогу вибираєшся?
Не корабель же небом повезе тебе.

ТРІГЕЙ

Конем крилатим — не судном летітиму.

ДІВЧИНКА

Чи при умі ти, батьку? До богів отак,
Жука запрігши, думаєш добратися?

ТРІГЕЙ

В байках Езопа, доню, ясно сказано,
Що жук один з крилатих долетів туди.

ДІВЧИНКА

Оте гидке створіння? — Що ти, батеньку! —
Та й до богів долине? Щось не віриться.

ТРІГЕЙ

Хіба ж не він, з орлами ворогуючи,
Добувсь до них, розкидав їх гніздо колись?

ДІВЧИНКА

А може б, на Пегасі краще рушити:
Постанеш перед Зевсом ще трагічніше.

ТРІГЕЙ

Дурна! Тоді подвійно запасатися
Харчами треба. Ну, а жук з'їдатиме
Те все, чим я живлюся й перетравлюю.

ДІВЧИНКА

Ану, шубовсне в море жук твій, що тоді?
З води, крилатий, знову як він випірне?

ТРІГЕЙ

Стерном я вже запасся передбачливо.
Тоді човном наксоським [3] жук служитиме.

ДІВЧИНКА

В яку ж то гавань ти скеруєш човен свій?

ТРІГЕЙ

В Пірей, у гавань Жукову [4] я мчатиму.

ДІВЧИНКА

Гляди лиш там,— схитнувшись, сторчака не дай,
А то, звихнувши ногу, станеш образом
Для Евріпіда у новій трагедії.

ТРІГЕЙ

Мені вже тим журитись! До побачення!
Але випорожнятись, ні вітрів пускать
Три дні не смійте, поки я трудитимусь
На ваше благо, бо як те зачує він,—
Шугне стрілою, скине миттю вершника.

(Трігей підіймається вгору на жукові.)

[3] Особливі човни на острові Наксосі називались «жуками».
[4] Одна з трьох гаваней міста Пірея називалась Жуковою.

Гей же, з богом, Пегасе, в дорогу рушай!
Золотою вуздечкою в небі дзвени,
Наставляй своє вухо, загострюй свій зір.
Та ти що? Не дурій! Куди носа звернув?
Чи не свіжим послідом війнуло з землі? —
Не зважай, усе вище та вище лети,
Простирай, розминай свої крила прудкі,
Навпростець мене мчи до небесних осель.
Лиш, гляди, не вишукуй усяких гидот
І забудь на цей час про щоденний свій харч.
(Дивиться на землю.)
Гей, а хто там присів у Піреї в кутку
Біля дому повій спорожняти живіт?
Ти погубиш мене Закопай хоч як слід
І землею обсип, і як слід притопчи.
А тоді чебрецем ще той горбик засій,
І олію розлий запашну, бо якщо
Упаду я з жука, то хіоський народ
П'ять талантів заплатить по смерті моїй.
А в усьому твій зад буде винний.
(Жук швидко піднімається вгору.)
Ух, страшно стало! Це вже непереливки!
Гей ти, біля машини[5]! Не старайся так,
Бо в животі неначе похолонуло.
Якщо не схаменешся — накормлю жука!
(Жук підлітає до «Олімпу».)
Здається, до безсмертних наближаємось.
Авжеж, ось бачу я палати Зевсові.
Хто воротар у Зевса? Відчиняй мені.

ЕПІСОДІЙ ПЕРШИЙ

ГЕРМЕС
(Виходить на оклик Трігея.)
Звідкіль тут дух людини?
(Побачивши жука.)
Гей, це що таке?
Мара якась, Геракле!
ТРІГЕЙ
Буйногривий жук.
ГЕРМЕС
Негіднику, зухвальче, безсоромнику,
Мерзотнику, мерзенний, наймерзенніший!
Ти як сюди добрався, гей, пройдисвіте?
А як тебе хоч звати?
ТРІГЕЙ
Зви Пройдисвітом.
ГЕРМЕС
А звідки родом будеш?

[5] Під час вистави на спеціальних пристроях, «машинах», спускався бог або піднімався у небо хтось із героїв.

ТРІГЕЙ

Із Пройдисвітів.

ГЕРМЕС

А батько твій?

ТРІГЕЙ

Мій батько? Із Пройдисвітів.

ГЕРМЕС

Помреш, клянусь Землею, або скажеш нам,
Звідкіль прийшов і як ти називаєшся.

ТРІГЕЙ

Трігей я, виноградар із Афмонії [6].
З доносів не живу я, ні з сутяжництва.

ГЕРМЕС

Чого ж прийшов ти?

ТРІГЕЙ

Ось м'ясця приніс тобі.

ГЕРМЕС

(Лагідно.)
Кудою ж це, бідненький?

ТРІГЕЙ

Бач, одразу я
З пройдисвіта — бідненький. Ну й ласун же ти!
Гаразд, поклич-но Зевса.

ГЕРМЕС

Легко мовити —
Нема вже тут ні Зевса, ні богів нема:
Ще вчора всі поспішно звідси вибрались.

ТРІГЕЙ

На іншу землю?

ГЕРМЕС

Землю?

ТРІГЕЙ

А куди ж іще?

ГЕРМЕС

Далеко. Під склепіння неба злинули.

ТРІГЕЙ

А ти чого стовбичиш, наче палець, тут?

ГЕРМЕС

Та ось начиння їхнє допильновую:
Ті дзбаночки, і кухлики, й тарілочки.

ТРІГЕЙ

А що, місця обжиті вже набридли їм?

ГЕРМЕС

На греків розгнівившись, небожителі
Війні охоче місцем поступилися.
Нехай, мовляв, товче їх аж донесхочу.
Самі ген-ген знеслися, щоб не бачити
Тих міжусобиць ваших і не слухати
Благань і скарг постійних та набридливих.

ТРІГЕЙ

А чим же так безсмертним дошкулили ми?

---

[6] Місцевість поблизу Афін.

ГЕРМЕС

А чом до бійки лізли, хоч не раз боги
Робили перемир'я, але варто лиш
Спартанцям хоч би трішки переважити —
«Дамо, — горлають, — перцю тим афінянам,
Близнятами клянемось!» Хай лиш верх беруть
Афіняни, а Спарта хоче миру вже —
Тоді афінян чути: «Ні, не вірте їм!
Афіною клянемось,— нас обдурюють!
Вони не раз ще прийдуть ради Пілосу».

ТРІГЕЙ

Немов і справді чую співвітчизників.

ГЕРМЕС

Тому я сумніваюсь, чи побачите
Колись Богиню Миру.

ТРІГЕЙ

Ну, а де ж вона?

ГЕРМЕС

Сам Полемос в печері ув'язнив її.

ТРІГЕЙ

В якій печері?

ГЕРМЕС

Там, внизу. Ще й брилами
Він привалив до верху, щоб ніхто звідтіль
Не вивів полонянки.

ТРІГЕЙ

А скажи мені,
Що з нами він робити наміряється?

ГЕРМЕС

Того не знаю. Але стій... Учора він
Притяг під вечір ступу дивних розмірів.

ТРІГЕЙ

А що це він затіяв, як ти думаєш?

ГЕРМЕС

Міста товкти в ній хоче. Ну, пора мені.
Здається, він надходить: шум оглушливий
Зсередини розлігся.

ТРІГЕЙ

Ой, біда мені!
Ану, дам ходу звідси. Наче й сам я чув
Глухі удари ступи войовничої.

ЕПІСОДІЙ ДРУГИЙ

З'являється Полемос з величезною ступою в руках.

ПОЛЕМОС

О смертні, смертні! Горе вам, страждальники!
Ух, і заниють зараз ваші щелепи!

ТРІГЕЙ

(Заховавшись.)

Владико Фебе! Це ж не ступа — жах один!
І Полемос, як гляне — кров стинається.

Так ось хто нас постійно переслідує —
Страшний, що всіх на землю ницьма кидає.

ПОЛЕМОС

(Нахилившись над ступою.)

Спартанці часникові [7], о нещасні ви
Стократно й многократно, вам — кінець уже!
(Кидає в ступу часник.)

ТРІГЕЙ

(До глядачів.)

А наша хата з краю. Нам і байдуже.
Не ми в біду попали, а лаконяни.

ПОЛЕМОС

Мегаро [8], гей, Мегаро! Я й тебе умить
Зімну, стовчу в цій ступі, в порошок зітру.
(Кидає цибулю.)

ТРІГЕЙ

Гай, гай! Ото Мегара буде плакати,
Пекучими сльозами заливатися!

ПОЛЕМОС

Тепер на тебе черга, гей, Сіцілiє [9]!
(Кидає сир.)

ТРІГЕЙ

Таку країну, та й оберне в місиво!

ПОЛЕМОС

Ану, ще меду піділлю аттічного [10].
(Доливає меду.)

ТРІГЕЙ

(Перелякано.)

О ні, благаю, тільки не аттічного,
Чотири ж він оболи [11] нині коштує!

ПОЛЕМОС

Гей, Пострахе,— до мене!

ПОСТРАХ

Ось я. Слухаю.

ПОЛЕМОС

(Тицяє йому кулаком у ніс.)

Забув, чим пахне? Чом без діла швендяєш?

ТРІГЕЙ

Ну й кулачина!

ПОСТРАХ

(Плаче.)

Ой, не бий, хазяїне!

ТРІГЕЙ

(До себе.)

Невже цибулю взяв у жменю Полемос?

ПОЛЕМОС

Товкач мені потрібний. Ну, чого стоїш?

---

[7] Лаконське (інакше — спартанське) місто Прасій, не раз зруйноване війнами, по-грецькому означає також «часник».
[8] Мегара — місто, славне з торгівлі цибулею; союзник Спарти.
[9] Багата пасовищами Сіцілія славилась виробництвом сиру.
[10] Аттіка славилася медом, який збирали на квітучих схилах гори Гімет.
[11] Обол — давньогрецька монета.

ПОСТРАХ

Ми тут лиш від учора... Не придбали ще.

ПОЛЕМОС

Тоді мерщій — в Афіни. Там позич його.

ПОСТРАХ

Еге ж, біжу, щоб знову не заплакати.

ТРІГЕЙ

(До глядачів.)

Людці, людці мізерні, що тут діяти?
Загроза явна, бо, як тільки вернеться
Він з товкачем, то зразу сяде Полемос
Міста дробити в ступі запопадливо.
Хай згине, Діонісе [12], посланець його!

(Вбігає Пострах.)

ПОЛЕМОС

Гей, ти!

ПОСТРАХ

В чім річ?

ПОЛЕМОС

Позичив?

ПОСТРАХ

Лихо трапилось:
Пропав товкач афінський, шкіряник [13] отой,
Що всю Елладу м'яв і перемішував.

ТРІГЕЙ

О владарко Афіно, як доречно він
Сконав на благо міста! Аж не віриться,
Що вже нам не заварить каші свіжої.

ПОЛЕМОС

То гайда в Спарту, пошукай там іншого!
Та швидко!

ПОСТРАХ

Ну, аякже.

ПОЛЕМОС

Не барись мені!

ТРІГЕЙ

(До глядачів.)

Ой, люди, що то буде? Це ж не жарти вже!
Якщо в самофракійські [14] таїнства хто з вас
Посвячений, то саме час молитися,
Щоб посланець, упавши, ногу вивихнув.

ПОСТРАХ

(Прибігає знову.)

Ой, ой, нещастя, ой, нещастя трапилось!

ПОЛЕМОС

То як, ти знов без нього?

ПОСТРАХ

Не моя вина:

---

[12] Син Зевса і Семели, бог виноградарства і виноробства.
[13] «Товкач афінський, шкіряник» — вже згадуваний Клеон (він був сином шкіряника), вождь афінської войовничої партії, що наклав головою у битві під фракійським містом Амфіполем, де загинув і спартанський «товкач», полководець Брасід.
[14] Містерії на честь демонів плодючості.

Товкач пропав і в Спарті.

ПОЛЕМОС

Як, негіднику?

ПОСТРАХ

Лакедемонці Фракії позичили.
Коли ж із рук пустили — загуло за ним.

ТРІГЕЙ

О Діоскури [15], як чудово склалося!
Ще є надія! Смертні, вище голову!

ПОЛЕМОС

Збери ті речі та й назад їх винеси,
А я піду і зладжу товкача собі.
(Обидва виходять.)

ТРІГЕЙ

(Виходить із сховку.)
Тепер Датідову [16] згадаймо пісеньку,
Який опівдні сам себе розпалював:
«Як любо, і приємно, ще й і радісно»
(До глядачів.)
Пора настала, побратими елліни! —
Закиньмо чвари, і гризню, і сутички,
Звільнім Богиню Миру, найдорожчу всім,
Ще поки тут нового товкача нема!
Гей, рільники, торгівці, рукодільники,
Ремісники, чужинці, зайшлі жителі,
Всі остров'яни, весь народ, сюди спішіть!
Швидше, швидше! В руки — кайла і лопати, і шнурки!
Нині жде на вас робота, то ж не гайтесь, в добрий час!

ПАРОД

На орхестру швидким кроком виходить хор афінських селян. Між ними також спартанці, беотійці, аргосці та мегарці.

КОРИФЕЙ

Гей, сюди, на шлях свободи, дружно, твердо всяк ставай!
Гей, хто еллін — в гурт єдиний! Сили всіх — в один кулак!
Гей, забудем про походи, про війну, що смерть несе.
День заблис, — і можна, врешті, чхати всім на Ламаха [17].
(До Трігея.)
Тож кажи нам що робити, будь у праці вожаком.
Нині з нас ніхто нізащо не спочине, вір мені,
Поки важелем і шнуром не повернем волі знов
Наймогутнішій богині, опікунці наших лоз.
(Хор починає гучний танець.)

ТРІГЕЙ

Цитьте, цитьте, схаменіться, бо на гамір, тупіт ваш
Може Полемос нежданo знов присунути сюди.

КОРИФЕЙ

Але ж як тут не радіти, сам же кинув заклик ти?

[15] Герої-близнюки Кастор і Полідевк, легендарні покровителі спартанської держави.
[16] Датід — один із родичів сучасного Арістофанові трагічного актора Каркіна.
[17] Афінський полководець, його ім'я символізувало найвойовничіші групи афінян.

Це ж не той наказ: «Прибути, взявши хліба на три дні»!

ТРІГЕЙ

Та, глядіть, щоб ваших криків під землею не почув
Кербер та й, оскаженівши, як бувало на землі,
Нам богиню увільнити не завадив нині знов [18].

КОРИФЕЙ

Ні, ніхто Богині Миру в нас не викраде, ніхто,
Хай лиш нам до рук потрапить. Не турбуйся. Го-го-го!

(Танцюють безупинно.)

ТРІГЕЙ

Ну й погибель мені з вами! Цитьте, кляті, бо ось-ось
Він примчить і все сплюндрує, і потрощить, переб'є.

КОРИФЕЙ

Хай гуде земля під нами, шкереберть усе летить —
Ми веселощів сьогодні не покинем, так і знай!

ТРІГЕЙ

Що за лихо! Що це з вами? Цитьте, ради всіх богів!
Через ваші крики-скоки піде прахом діло все.

КОРИФЕЙ

Я й не думаю скакати, та на радощах, дивись,
Хоч стою, а ноги скачуть, хочу я того чи ні.

ТРІГЕЙ

Може, вже тепер доволі? Зупиніть цей хоровод!

КОРИФЕЙ

От і все, ми зупинились.

(Танець триває.)

ТРІГЕЙ

Не на ділі — на словах.

КОРИФЕЙ

Ще хоч раз, ще круг останній і на тому — вже кінець.

ТРІГЕЙ

Згода. Хай ще цей, останній, але більше — ані руш!

КОРИФЕЙ

Лиш тобі знадобимося, ось тоді — прощай танок.

ТРІГЕЙ

Ти поглянь... Танцюють знову.

КОРИФЕЙ

Вже востанні, свідок Зевс.
Ми піднімем праву ногу та й опустим. От і все.

ТРІГЕЙ

Хай по-вашому вже буде, але годі, годі вже.

КОРИФЕЙ

Так, але у нас ще й ліва є нога, не забувай.
Ось і скачу я, радію, і сміюся, і соплю.
Щит відкинув — і, здається, з ним я й шкіру зняв стару.

(Танцюють.)

ТРІГЕЙ

Не радійте, поки діла до кінця не довели,
Ось врятуєте богиню — хоч на головах ходіть.

[18] Мається на увазі Клеон; загинувши, він, за грецькими віруваннями, зійшов у підземне царство, де його сторожить потворний пес Кербер.

Галасуйте, регочіться!
Ось тоді вже буде можна
Вволю пити, жерти, спати,
Обійматись, чепуритись,
Святкувати, гав ловити
І гуляти,
І горлати: го-го-го!

СТРОФА

ПЕРШИЙ ПІВХОР

О, якби-то вже скоріше той блаженний день настав!
Натерпівсь не мало я:
Спав не в ліжку — на соломі,
Животів, як Форміон [19].
Вже не буду я суддею недоступним і хмурним.
Злагіднію, усміхнусь,
Оживу, відмолоджусь,
Позабувши про війну.
Скільки літ поневірялись ми в походах на війні!
Гонять нас, як баранів:
Із Лікею — до Лікею [20],
Щит при боці, спис — в руці.

КОРИФЕЙ

Як тобі в пригоді стати, пособити чим, скажи?
Бо ж тебе за верховода добра доля нам дала.

ТРІГЕЙ

Ану лиш гляну, як знести ці камені.
(Підходить до печери.)

ГЕРМЕС

(Вибігає із брами палацу.)
Зухвальче недолугий, що задумав ти?

ТРІГЕЙ

Поганого нічого, як і Кіллікон [21].

ГЕРМЕС

Загинеш, підлий!

ТРІГЕЙ

Що ж, як жереб випаде...
А ти вже добре знаєшся на жеребах.

ГЕРМЕС

Вважай, що ти загинув.

ТРІГЕЙ

А якого дня?

ГЕРМЕС

У цю хвилину.

ТРІГЕЙ

Але ж я не взяв собі
Ні хліба, ані сиру, щоб на смерть іти.

ГЕРМЕС

Ну ось, ти вже зітертий.

[19] Начальник афінського флоту, відомий суворістю своїх звичаїв.
[20] Сад біля Афін, де проводились військові та гімнастичні вправи.
[21] Легендарний злочинець.

ТРІГЕЙ

Гей, а як це так,
Що й насолоди не відчув я жодної?

ГЕРМЕС

Хто самовільно б визволити зважився
Богиню Миру, тому — смерть: так Зевс велів.

ТРІГЕЙ

То я померти мушу?

ГЕРМЕС

Ще й питаєшся!

ТРІГЕЙ

Тоді позич три драхми — порося куплю:
Бо ж треба перед смертю посвятитися.

ГЕРМЕС

О Зевсе громовержцю!

ТРІГЕЙ

(Злякано.)

Ради всіх богів,
Лиш не донось на мене, о володарю!

ГЕРМЕС

І не проси. Не змовкну.

ТРІГЕЙ

Ради м'яса хоч,—
А м'ясо те я щиро дарував тобі.

ГЕРМЕС

(Лагідніше.)

Дурненький, та ж зі мною Зевс розправиться,
Якщо таке дозволю, не кричатиму.

ТРІГЕЙ

Гермесику, не треба, згляньсь, любий наш!
(До хору.)
Гей, а ви чого замовкли, стали, мов укопані?
Ну, відкрийте рота, кляті! Хочете, щоб він гукав?

АНТИСТРОФА

ДРУГИЙ ПІВХОР

Ні, володарю, Гермесе, ні, не смій кричати, ні!
Змилуйся, якщо хоч раз
Ласував ти поросятком,
Подаруночком смачним.
Не забудь про це сьогодні, віднеси на користь нам.

ТРІГЕЙ

Чуєш, як уклінно просять, о володарю, тебе?

ДРУГИЙ ПІВХОР

Вислухай ласкаво нас,
Найприхильніший для смертних,
Найщедріший із богів, —
Нині нам не борони
Викрасти Богиню Миру,
Намір наш благослови,

Як пиха й шолом Пісандра [22] опротивіли тобі.
Ми ж за це тебе, ласкавий,
Будем жертвами вславляти.
Ти посеред нас, людей,
Матимеш на вік-віків
Шану й честь.

ТРІГЕЙ

Здійсни, нарешті, просьби їх, молю тебе.
Поглянь,— вони благають, як ніколи ще.

ГЕРМЕС

Бо на таку йдуть кражу, як ніколи ще.

ТРІГЕЙ

З тобою поділюся таємницею.
У ній — страшна загроза небожителям.

ГЕРМЕС

Ану, розказуй. Може, зворушуся тим.

ТРІГЕЙ

Так от. Селена і негідник Геліос [23]
На нас давно вже між собою змовились:
Запродати Елладу хочуть варварам.

ГЕРМЕС

А то навіщо?

ТРІГЕЙ

Свідок Зевс, тому лише,
Що ми приносим жертви вам, а варвари —
Лиш місяцю і сонцю. Ось тому вони
Надумали усіх нас перенищити
Й забрати жертви, що богам призначені.

ГЕРМЕС

Так ось чому все крадуть наші дні вони
І знай хитрують, шахраї, на закрутах [24].

ТРІГЕЙ

Тож помагай нам, любий, не лінуючись,
Її на світло денне нині вивести.
Тобі ж Панафінеї [25] ми влаштуємо
Та й інші свята, для богів призначені,—
Містерії, Діонії, Адонії.
І всі міста-держави, війн позбувшися,
Спасителя Гермеса шануватимуть.
І всякі інші блага звеселять тебе.
А на початок — ось від мене кухоль цей.
(Подає йому дарунок.)

ГЕРМЕС

О, в золото я змалку був закоханий!

ТРІГЕЙ

(До хору.)
А тепер — вже ваше діло. Всі сюди! Гуртом усі!

---

[22] Сучасний Арістофану політичний діяч.
[23] Трігей каже про змову небесних світил, натякаючи, можливо, на сонячні затемнення.
[24] Натяк на реформу календаря.
[25] Панафінеї, Діонії, Адонії — афінські свята.

Кайла в руки — й до роботи. Вибивайте брили ці.

КОРИФЕЙ

Ми готові. Ти ж роз'яснюй, наймудріший із богів,
Що до чого, як робити, словом, працею керуй.
А тоді вже сам побачиш — варті ми чогось чи ні.

ТРІГЕЙ

Тож подай скоріше келих, щоб насамперед богам
Помолитись та й одразу до роботи приступить.

ГЕРМЕС

(Піднімає келих.)

Узливання! Узливання!
Всі замовкніть! Всі замовкніть!
Молімось, друзі, хай віднині еллінам,
Нарешті, усміхнеться доля радісно.
І хто тягтиме що є сил за шнур оцей,
Нехай щита ніколи не торкається.

ТРІГЕЙ

Нехай. Нехай у мирі вік вікує він
Із подругою разом біля вогнища.

ГЕРМЕС

А хто війну воліє, — поки житиме,
Одне заняття, Діонісе, дай йому...

ТРІГЕЙ

Висмикувати стріли з тіла власного.

ГЕРМЕС

А хто, рвучись в походи, невдоволений,
Що ти, Богине, скоро станеш вільною...

ТРІГЕЙ

Хай буде з ним те саме, що з Клеонімом.

ГЕРМЕС

Якщо ж ті люди, що торгують зброєю,
Війни захочуть для своєї вигоди...

ТРІГЕЙ

До розбишак попавши, хай ячмінь жують.

ГЕРМЕС

Чи той, хто мріє про воєнні почесті,
Чи раб, готовий стати перебіжчиком...

ТРІГЕЙ

Колесувати клятих! Дати різок їм!

ГЕРМЕС

А нам — удачі. Гей, пеан заспівуймо!

ТРІГЕЙ

Лиш «Гей!» та без пеану: він приївся нам.

ГЕРМЕС

Гаразд. Тепер лиш «гейя, гей» гукатимем.

ТРІГЕЙ

На честь Гермеса, Афродіти, Ор [26], Харіт.

ГЕРМЕС

Ареса [27] звати?

ТРІГЕЙ

Ні.

---

[26] Ори — богині пір року, покровительки землеробства.
[27] Арес — бог війни; Посейдон — прокровитель коней і кінних змагань.

ГЕРМЕС

А Посейдона?

ТРІГЕЙ

Ні.

ГЕРМЕС

(До хору.)

Берімось за мотузку, гей, взялись усі!

(Усі беруться за шнур, щоб відвалити каміння з печери, де ув'язнена Богиня Миру)

СТРОФА

ХОР

О гейя [28]!

ГЕРМЕС

Гейя, ще раз!

ХОР

О гейя!

ГЕРМЕС

Гейя! Нумо, ще раз.

ХОР

О гейя, о гейя!

ТРІГЕЙ

Не бере. Бо не тягнуть на совість усі.
Ну чого там надулись? Ану, до шнура!
Ой, заплачете ви, беотійці!

ГЕРМЕС

Гейя, враз!

ТРІГЕЙ

Гейя, гей!

КОРИФЕЙ

Але й ви там обоє не стійте — тягніть.

ТРІГЕЙ

Та чи ж я не стараюсь з усіх своїх сил?
Напинаюсь, тягну, аж темніє в очах.

КОРИФЕЙ

Чом же топчемось марно на місці?

ТРІГЕЙ

А ти чого ще тут розсівся, Ламаху?
Ану з дороги, разом з тим страховищем [29]!
Аргосці теж не тягнуть. Насміхаються
Давно над нами, хоч і биті лихом ми.
А їм подвійно йдуть прибутки з лихвами.

ГЕРМЕС

Зате лаконці, милий, не лінуються.

ТРІГЕЙ

А знаєш, ті, що мають діло з деревом,
Одні лиш тягнуть; ковалі — завадою.

---

[28] Тут і далі — зразок народної трудової пісні.
[29] Тут ідеться про щит Ламаха, на якому була зображена Медуза Горгона, потвора підземного царства.

ГЕРМЕС

Мегарці теж дармують. Час від часу лиш
Смикнуть, немов щенята, зуби скалячи.

ТРІГЕЙ

Мабуть, од голоднечі так знесилились.

ГЕРМЕС

Не клеїться в нас діло. Гей, наляжемо
Громадою всією. Дружно, з запалом!

АНТИСТРОФА

ХОР

О гейя!

ГЕРМЕС

Гейя, ще раз!

ХОР

О гейя!

ГЕРМЕС

Гейя, ради небес!

ХОР

А діла немає.

ТРІГЕЙ

Та нехай йому грець! Неподобство якесь:
Той туди тягне шнура, цей — смиче сюди.
Ой, влетить же вам нині, аргосці!
(Знову тягнуть.)

ГЕРМЕС

Гейя, враз!

ТРІГЕЙ

Гейя, гей!

КОРИФЕЙ

Не інакше як зрадники є серед нас.

ТРІГЕЙ

(До афінян.)
То хоч ви, що за миром занудились так,
Своїх сил не жалійте, завзято тягніть!

КОРИФЕЙ

Але ж покидьки нам заважають.

ГЕРМЕС

Агей, мегарці! Пропадіть ви пропадом!
Богиня вас, паскудних, пам'ятатиме:
Це ж ви змастили перші часником її.
Облиште, не тягніть і ви, афіняни:
Не там, де вам належить, поставали ви,
Тому на те лиш здатні, щоб судитися.
Якщо Богиню увільнити хочете —
До моря трохи ближче пересуньтеся.
(За шнур беруться лише хлібороби
з Аттіки. Інших розганяють
Трігей з Гермесом.)

КОРИФЕЙ

Ану візьмімось тільки ми, селяни-хлібороби!

ГЕРМЕС

На лад у вас пішли діла, в руках горить робота!

КОРИФЕЙ

Ви чули всі? Пішли діла. Тягни щосили кожен!

ТРІГЕЙ

Повернуть мир нам лиш вони, селяни-хлібороби.

ХОР

Ось тепер — усі враз.

ГЕРМЕС

Налагодилось діло.

ХОР

Тепер, глядіть, не попустіть!
Ану дружніше! Ну, взялись!

ГЕРМЕС

Ну от, усе в порядку!

ХОР

О гейя, всі! О гейя, враз!
О гейя, гейя, гейя всі!
О гейя, гейя, гейя враз!

(Відвалюється камінь. З печери повагом виходить Богиня Миру. Побіч неї — Достача і Веселість.)

ТРІГЕЙ

Богине, опікунко виноградників!
Звідкіль візьму я слово многоамфорне
Тобі на привітання у хатині тій?
Вітання й вам, Достачо і Веселосте!
Яка ж бо ти красива, о Веселосте!
Як солодко відчути, люба, подих твій!
Війнуло миром і кінцем вояччини.

ГЕРМЕС

А, може, зразу й військовим наплічником?

ТРІГЕЙ

Начхав я на вояку з тою торбою,
Що тхне цибулекислою відрижкою.
А тут — бенкет, достача, Діонісії,
Вистави, флейти і пташині щебети,
Пісні Софокла, Евріпіда віршики.

ГЕРМЕС

Брехня! Богині Миру — та й полюбляться
Ці дріб'язкові чвари-нісенітниці?

ТРІГЕЙ

Тут — бекання отари, плющ, цідильний міх,
Жіночі груди в метушливім натовпі,
Служниця п'яна, кухлі перекинуті.
Куди не глянеш — очі розбігаються.

ГЕРМЕС

Ось глянь — міста як мирно забалакали,
Усміхнені, веселі, задоволені.

ТРІГЕЙ

Хоч під очима й досі ще синці у них,
І кровоточать рани, ще не згоєні.

ГЕРМЕС

А глядачі... Поглянь лиш — мов написано

В них ремесло на лицях...

ТРІГЕЙ

Далебі, що так.

ГЕРМЕС

Там китичник [30], озлившись, глянь, вискубує
Волосся власне.

ТРІГЕЙ

А мотичник тільки-но
Ригнув щосили прямо в пику мечнику.

ГЕРМЕС

А онде серпник аж сіяє з радості.

ТРІГЕЙ

Ще б пак! І тиче дулю майстру-списнику.

ГЕРМЕС

Скажи, хай хлібороби вже розходяться.

ТРІГЕЙ

Гей, чули, хлібороби? — На поля свої
З риштунком хліборобським, гайда! Рушили!
Гей, в похід, але без списа, без щита і без меча!
Давній мир міцний довкола грає, плеще через край.
Дружно, з піснею на поле, до роботи кроком руш!

КОРИФЕЙ

О благословенна днино! Як чекав тебе рільник!
Припаду до лоз я нині, сльози радісні проллю,
Обійму красуню-смокву,— я ж малим садив її,—
Рвусь туди, до них, до рідних, після довгих-довгих літ.

ТРІГЕЙ

Наперед Богині Миру, друзі, шану віддамо:
Це ж вона, вона звільнила нас від китиць і Горгон.
А потому вже майнемо легконого на поля,
Закупивши на дорогу про запас рибин смачних.

ГЕРМЕС

Ну й ідуть, аж любо глянуть: крок твердий, плече в плече.
Не юрба — суцільна маса, наче тісто у діжі.

ТРІГЕЙ

Справді так. А, глянь, до сонця раз у раз виблискують
То мотики гостролезі, то залізні трійчаки.
Скоро так, як по шнурочку, зійдуть лози на полях.
Я вже й сам горю бажанням по перерві довгій знов
Обробляти, доглядати скромний свій шматок землі.
Як жилось нам славно, браття,
У той час, коли між нами
Ще була Богиня Миру!
Пригадайте ті варення
І ті смокви, і ті мирти.
Молоде вино солодке
І фіалки край криниці.
Ті маслини, що за ними
Так стужились.
За те все Богині Миру,
Тільки їй — земний уклін.

---

[30] Ідеться про китиці на шоломах.

СТРОФА

ПЕРШИЙ ПІВХОР

О вітай, вітай, богине! Ти прийшла. Як мило нам!
Ми без тебе сохли тут.
Все хотіли вийти в поле,
За роботу взятися.
Ти ж бо — скарб неоціненний, владарко, для нас усіх
Тих, що орють, сіють, жнуть.
Ти — єдина нам підмога
У щоденному труді.
Скільки натерпілись ми,
Поки ти прийшла, солодка,
Мила, безкорислива!
Хліборобам ти — спасіння, хліб насущний на щодень.
Ось тому тобі назустріч
Усміхаються щасливо
Смокви й лози молоді.
Все живе благословляє
Твій прихід.

КОРИФЕЙ

Та чому її так довго ми не бачили, чому?
Де була вона, скажи нам, найприхильніший з богів.

ГЕРМЕС

О розумні хлібороби, пильно слухайте мене.
Розкажу вам по порядку, що з богинею було [31].
Відтоді все почалося, як злочинцем Фідій став.
А Перікл, щоб і на себе не накликати біди, —
Він же знав, на що ви здатні, бачив часто вищир ваш,—
Запалив поспішно місто, іскру кинувши малу —
Про мегарців постанову [32].— Затріщало і пішло.
Задиміло, розгорілось, зайнялась така війна,
Що від диму всі ридали, вся Еллада, тут і там.
Мить одна — і зашкварчали виноградники в огні.
І бочки одна об одну билися потрощені.
Не було ніде й просвітку, і Богиня зникла враз.

ТРІГЕЙ

Ось про це, клянуся Фебом, я ніколи ще не чув.
І не знав я, що Богиню щось із Фідієм ріднить.

КОРИФЕЙ

Та і я це вперше чую. Видно, через те вона
Отака красуня пишна. Не одне почуєм ще.

ГЕРМЕС

А міста, що вам підвладні, тільки лиш побачили,
Як гризетесь між собою, зуби скалячи, мов пси,
Боячись податків, тут же обплели обманом вас.
І тоді вельмож-лаконців підкупили, а вони,
Від природи вже підступні, запопадливі на зиск,

---

[31] Тут Арістофан устами Гермеса викладає поширену свого часу концепцію Пелопоннеської війни, винуватцями якої вважали стратега Перікла та його друга, славетного скульптора Фідія.
[32] Згідно з цією постановою, мегарці не допускались на територію Аттіки.

Підло вигнали Богиню і війну розпочали.
Ну, і знову їхня користь стала збитком рільникам:
Звідси в море відпливали їм на помсту кораблі,
Щоб останню смокву зжерти там, в невинних поселян.

ТРІГЕЙ

Так і треба їм, поганцям! Хто ж зрубав, як не вони,
Смокви ті, що власноручно я садив і сам плекав?

КОРИФЕЙ

Так і треба, Зевс посвідчить! Певно, хтось із них влучив
У мій глек шестивідерний, і його — мов не було.

ГЕРМЕС

А коли сюди, до міста, з піль робочий люд наплив,
То й не знав, що ним торгують так же само, як колись.
І, позбувшись винограду, ще й улюблених маслин,
До промовців прислухався люд бідняцький. а вони,
Хоч і знали, що в нестатках знемагає весь народ,
Геть богиню проганяли язиком, як вилами,
Бо вона з'являлась часто, щиро люблячи наш край.
І союзників багатих без жалю вони трясли,
Наче грушу, й примовляли: «Це — Брасіда спільники!»
Ви ж на жертву налітали, мов собаки звідусіль.
Місто, зблідле з переляку, всю брехню, увесь той бруд,
Що лили тоді на нього, поїдало смачно все.
А союзники, не в силах переносити знущань,
Узяли й заткнули пельки тим промовцям золотом.
Так вони й розбагатіли. Ви ж не знали дотепер,
Як спустошена Еллада. Хто ж тут винен? — Тільки він,
Шкіряник той.

ТРІГЕЙ

Досить, досить! О Гермесе, припини,
Не чіпай його, не треба, з-під землі не викликай!
Він тепер не нам належить, чоловік той, лиш тобі.
Називай його, як хочеш,—
Чи хвальком пустим, плюгавцем,
Заколотником поганим,
Чи доносником брехливим.
Тим усім наділиш нині
Одного з твоїх людей

ТРІГЕЙ

(Звертаючись до Богині Миру.)
Але чому, Богине, ти мовчиш усе?

ГЕРМЕС

До глядачів Богиня не обізветься,
Бо через них немало натерпілася.

ТРІГЕЙ

То, може, дещо скаже хоч тобі вона?

ГЕРМЕС

Скажи, Богине, що про них ти думаєш,
О ти, що війни, як ніхто, ненавидиш?
Скажи на вухо.
(Перешіптуються.)
Ясно, чим обурена.
(До глядачів.)

Так слухайте. Скажу вам, чим розгнівана.
Сама вернулась після справ у Пілосі
З мішком, ущерть набитим договорами.
Голосували проти неї тричі там.

ТРІГЕЙ

(До Богині.)

Ми винні, але вибач: був наш ум тоді
На шкіряному ринку, а не в Пілосі.

ГЕРМЕС

А ще таке спитала в мене тільки що:
Хто тут для неї ворог найзапекліший,
А хто прихильник, що війну ненавидить?

ТРІГЕЙ

Та Клеонім для неї найприхильніший.

ГЕРМЕС

Ну, а в військових справах як щастить йому?

ТРІГЕЙ

В бою — не з боязких він, тільки ось біда
Не рідним сином батькові доводиться:
Підкинутий; тому-то і щита свого
В кущі підкине, хай лиш бій зав'яжеться.

ГЕРМЕС

А ось іще спитала в мене тільки-но,
Кому сьогодні владу ви довірили.

ТРІГЕЙ

Тепер почесне місце — у Гіпербола [33].

(До Богині Миру.)

Стривай, чому ти раптом відвернулася?

ГЕРМЕС

За вас, дурноголових, мабуть, соромно,
Що ви вождя такого десь надибали.

ТРІГЕЙ

Та це лиш тимчасово. Бачиш, склалось так —
Народ осиротілий, мов оголений,
Обрав, кого надибав, тут же, похапцем.

ГЕРМЕС

Скажіть, а що на тому місто виграє?

ТРІГЕЙ

Розсудливіші станем.

ГЕРМЕС

Ов! Чого ж би то?

ТРІГЕЙ

Та, бачиш, він ліхтарник. Тож, як досі ми
Всі справи наші розглядали помацки,
То нині з ліхтарями все вирішуєм.

ГЕРМЕС

(Перешіптуючись з Богинею.)

Ого-ого!
Але й питань у неї!

ТРІГЕЙ

Чим цікавиться?

---

[33] Власник майстерні, де виготовляли світильники.

ГЕРМЕС

Та всім, що тут, при ній ще, відбувалося.
По-перше, що з Софоклом, як ся має він.

ТРІГЕЙ

Гаразд. Лише з ним чудасія скоїлась.

ГЕРМЕС

Яка?

ТРІГЕЙ

З Софокла раптом Сімонідом [34] став.

ГЕРМЕС

Та як це?

ТРІГЕЙ

Бач, трухляк цей ради користі
Плисти готовий хоч би й на рогожині.

ГЕРМЕС

А що з Кратіном [35] мудрим?

ТРІГЕЙ

Той давно помер,
При нападі лаконців.

ГЕРМЕС

Як це трапилось?

ТРІГЕЙ

Та кадуб розтрощили, й він, побачивши,
яке вино пропало,— тут же й сам сконав.
Пригод чимало й інших місто звідало!
(До Богині.)
Тому тепер ніколи не розлучимось!

ГЕРМЕС

Ото з тим словом, дорогий, одружуйся
З Достачею й укупі на полях своїх
Живіть і доглядайте виноградників.

ТРІГЕЙ

(До Достачі.)
Тож підійди, красуне, поцілуймося!
(До Гермеса.)
А чи не напитаю я біди собі,
Як обійму Достачу після довгих літ?

ГЕРМЕС

То полинівки випий про всяк випадок.
Бери також Веселість і веди її
До Ради, там, де бути їй належиться.

ТРІГЕЙ

Блаженна Радо! Славну маєш подругу!
Ну й об'їсися юшки там триденної [36]!
Кишок і м'яса скільки буде з'їдено!
Ну, будь здоровий, о Гермесе!

ГЕРМЕС

Й ти рушай.
Щасливої дороги! Пам'ятай мене!

---

[34] Поет VI ст. до н. е., якого звинувачували в користолюбстві.
[35] Комедійний поет, суперник Арістофана, відомий призвичаенням до чарки.
[36] Великі свята тривали звичайно три дні.

ТРІГЕЙ

Гей, жуче мій, додому відлітаємо!

ГЕРМЕС

Його нема тут.

ТРІГЕЙ

Але де ж подівся він?

ГЕРМЕС

У колісниці Зевса возить блискавки.

ТРІГЕЙ

А чим же він, бідненький, там харчується?

ГЕРМЕС

Амброзію з'їдає Ганімедову [37].

ТРІГЕЙ

А як спущусь я?

ГЕРМЕС

Легко. Тою стежкою
З Богинею під руку швидко спустишся.

ТРІГЕЙ

(До Достачі і Веселості.)
До мене, любі, швидше! Земляки мої
Всі очі вигляділи, вас чекаючи.
(Трігей з Достачею і Веселістю відходять. Хор залишається.)

ПАРАБАСА

КОРИФЕЙ

Вирушай же в дорогу щасливо! А ми — зберемо те начиння тим часом
Та й до нього сторожу приставим, бо тут, біля сцени, весь час снуватиме
Всяка погань, пройдисвіти різні; то так і гляди щось потягнуть з-під носа.
Тож пильнуйте і гав не ловіть. Ну, а ми до людей, що зібралися нині,
Кілька слів і від себе ще тут додамо і розкриємо все, що на думці.
Сторожам не завадило б гнати звідсіль усіх тих комедійних поетів,
Що самі анапестами хвалять себе привселюдно без міри і стриму.
Але, Зевсова дочко, коли вже не гріх похвалити того, хто найкращий
Із поетів усіх комедійних поет, хто досяг щонайбільшої слави,
То наставник наш певний, що й він у людей заслужив похвали немалої.
Він бо перший з поетів усіх переміг жалюгідних отих смішкотворів,
Що над лахами, знай, викривлялись усе, а боролися — тільки з вошами.
І Гераклів зі сцени поет наш прогнав, жерунів, що постійно голодні.
Він їх висміяв перший з усіх, а рабам, що брехали тоді й метушились,

[37] Згідно з міфом, прекрасний троянський юнак, викрадений Зевсом на Олімп.

А нарешті лягали й самі під батіг, не доводилось більше
при ньому
Появлятись на сцені з ганебним плачем, завиваючи, тільки
для того,
Щоб, таких-от побачивши, приятель-раб насміятися міг,
запитавши:
«Гей, а хто ж то, небоже, списав так тебе? Виглядає,
немов би колючі
Батоги налетіли на тебе гуртом — та й ушкварили дружно
по спині».
Наш наставник відкинув цей мотлох увесь, ті брудні, заяложені
жарти.
Величаве мистецтво створив ради вас і воздвиг ще небачену вежу
Із промовистих слів, і глибоких думок, і з найтонших і рідкісних
жартів —
Не з дрібноти сміявся поет, не з жінок, не глумився над
людом невинним,—
Він боровся із сильними світу сього непохитно, з напором Геракла.
Через сморід страшний шкіряний він пройшов, через вир
закипілої злоби
Я один лиш піднявся з драконом [38] на бій. Це той самий дракон
гострозубий,
Що з очей божевільних, огидних очей, сипав іскри розпусниці
Кінни.
А довкруг голови його сотня підлиз вигиналась, лизали, шептали.
І гримів його голос, як той водоспад, що затягує жертву,
смердів він,
Мов тюлень, був як Ламія [39] завжди брудний, як верблюд він
викручував задом.
Перед ним я не збліг, а двобій розпочав і змагався щоденно
завзято
Ради вас, ради всіх остров'ян, і за це вам трапляється нині нагода
Відплатити по-людськи, добром за добро, за мої перед вами
заслуги.
Та й раніше, як доля всміхалась мені, не вчащав на палестри [40]
я гордо,
Не принаджував хлопців, а швидко збирав свої речі й зникав
непомітно.
Я вас рідко засмучував, часто смішив і сповняв свій обов'язок
чесно.

Ось тому вам зі мною тепер по путі —
І мужам, і хлоп'ятам, але, зокрема,
Я звертаюсь до лисих, уклінно прошу,
Щоб сприяли вони перемозі моїй.
А коли переможу, тоді за столом
На бенкетах, обідах гукатиме всяк:
«На ось, лисому це подай, лисому те.
І горіхів, і пряників. Щедро гостім
Того мужа, який хоч би лисим чолом
На поета великого схожий».

[38] Тобто з Клеоном.
[39] Потвора у вигляді жінки з ослячими ногами.
[40] Палестра — гімнастична школа в Давній Греції.

ОДА

ПЕРШИЙ ПІВХОР

Музо, війну позабувши,
Зі мною, другом твоїм,
Нині стань до танцю.
Весілля богів оспівай,
Бенкети смертних,
Забави блаженних прослав.
Це ж бо — твоя турбота.
Не слухай Каркіна [41] лише: не бери
Синів його в коло своє,
Хоч як би він плакав,
Ти їм руки не подай.
Всі вони, знай,— покидьки.
Перепели-голопуцьки і танцівники довгошиї,
Карлики, бібки козині і витівники туполобі.
Сам же їх батько признався, що зроджену
Ним несподівано драму
Кіт під вечір схрумав.

АНТОДА

ДРУГИЙ ПІВХОР

Пісню таку, це творіння
Прекрасноволосих Харіт,
Хай співець натхненно
Співає, коли ластівки
Звіщають людям
Дзвінким щебетанням весну.
Тільки б тоді мовчали
Морсім і Меланфій [42] із хорами враз.
Я чув його вереск бридкий:
Він хором трагічним
З братом своїм керував.
Наче Горгони надуті,
Два ласуни, два мерзотники, Гарпії дві рибожерні,
Два смердюки козлошкірі, коханці старих неохайниць.
Плюнь їм у пики, о Музо, по щирості,
Плюнь — а мені, о богине,
Руку дай до танцю.

ЕПІСОДІЙ ТРЕТІЙ

(З'являються Трігей, Достача і Веселість.)

ТРІГЕЙ

Нелегке діло — прямо так відвідати
Богів на небі: ноги — наче з дерева.

---

[41] Поет-трагік, сучасник Арістофана.
[42] Два брати, поети-трагіки, родичі Есхіла.

Але й малі ж ви, як згори поглянути!
І з неба видаєтесь поганенькими,
А на землі поглянеш — погань справдішня.
(Вибігає раб Трігея.)

РАБ

Хазяїн повернувся?

ТРІГЕЙ

Та подейкують.

РАБ

Ну, як ся маєш?

ТРІГЕЙ

Повернувшись, ніг своїх
Неначе б і не маю.

РАБ

Гей, хазяїне!

ТРІГЕЙ

Чого тобі?

РАБ

А хто ще небом вештався,
Крім тебе?

ТРІГЕЙ

Я один був, ну і ще дві-три
Душі поетів, славних дифірамбами.

РАБ

А що робили?

ТРІГЕЙ

Заспіви ловили там
Розпливчасто-туманно-набубнявілі.

РАБ

А правда те, що ніби після смерті ми
Стаєм зірками в небі?

ТРІГЕЙ

Так, без сумніву.

РАБ

А хто ж там нині в небі світить зіркою?

ТРІГЕЙ

Іон Хіоський [43], що й колись, між нами ще,
Зорю ранкову славив. Переставившись,
Одразу ж і прозвався він зірницею.

РАБ

А що то за світила, що, палаючи,
Шугають небесами?

ТРІГЕЙ

Це вертаються
Зірки від зір вельможних після гулянки
З ліхтариками, в кожному — по вогнику.
(Показуючи на Достачу.)
Ну, а тепер до хати запровадь її.
Нагрій водиці, добре вимий балію
І нам весільне ложе гарно вистели.
Упоравшись, вертайся. Сам же поки що

[43] Поет, автор трагедій, комедій і дифірамбів.

До Ради запроваджу її подругу.
(Показує на Веселість.)

РАБ

Ти де таких надибав?

ТРІГЕЙ

В небі, де ж іще?

РАБ

Гроша боги не варті, раз отак, як ми,
Звичайні смертні, живляться розпустою.

ТРІГЕЙ

На жаль, і в небі дехто промишляє тим.
Ходім.

РАБ

А чим же кралю цю кормитиму?

ТРІГЕЙ

Нічим. Вона ж ні хліба, ні рогаликів
І так не буде їсти: між безсмертними
Вона лизати звикла лиш амброзію.

РАБ

Ну що ж, і тут їй знайдем полизати щось.
(Раб веде Достачу в дім.)

СТРОФА

ПЕРШИЙ ПІВХОР

Ото вже й щастить йому!
Старому тепер усе
Іде, як по маслу.

ТРІГЕЙ

А ще як зухом-женихом блисну я перед вами!

ПЕРШИЙ ПІВХОР

Позаздрим тобі, старий!
Ти вдруге на світ родився,
Напахчений, свіжий.

ТРІГЕЙ

Ще б пак! А надто, як торкнусь грудей її кругленьких!

КОРИФЕЙ

Позаздрять радості твоїй і скакуни Каркіна.

ТРІГЕЙ

А так і треба: чи ж не я,
Жука всідлавши, врятував
Елладу, щоб спокійно в селах еллінам
І працювалось, і жилось,
І спалось-обіймалось.

РАБ

(Повертається.)
Ну ось, дівча обмите ззаду й спереду.
І коржик спікся, коровай заквітчано.
Окраса ж того свята — в молодого є.

ТРІГЕЙ

Та перш до Ради треба відпровадити
Веселість.

РАБ

(Невдоволено.)

Ото маєш... А це хто така?

ТРІГЕЙ

Та це ж та сама, що колись в Бравроні ми,
Набравшись, обіймали. Ну й набігались
Тоді за нею! Тямиш?

РАБ

(Приглядається до неї.)

Ох, і зад який!
Для празника розпусти ніби створений.

ТРІГЕЙ

(До глядачів.)

Гей, хто між вами чесний, щоб зумів її
До Ради передати в повній цілості?
(До раба, який крутиться біля Веселості.)
Ти що там робиш?

РАБ

Та намета хочу ось
На Істмі обладнати для товариша.

ТРІГЕЙ

(До глядачів.)

Так що, нема охочих?
(До Веселості.)
Що ж, до мене йди:
Народу під опіку я оддам тебе.

РАБ

Ось той моргнув їй.

ТРІГЕЙ

Хто?

РАБ

Та ж Аріфрад [44]
Її до себе просить.

ТРІГЕЙ

Глупа голово!
Та ж він, допавшись, духа з неї випустить.
(До Веселості.)
Склади на землю свої речі поки що.
(Трігей з Веселістю стають перед пританами [45].)
Притани! Радо! Ось Веселість. Бачите,
З яким добром сьогодні я прийшов до вас.
Отож не гайтесь. Ноги ставте нарізно
Та й можна тут же до забави братися.
А ось де кухня.

РАБ

Є на що поглянути!
Ну й кіптяви ж насіло! — За рожном при ній
Притани до війни ще радо порались.

ТРІГЕЙ

Чудові грища з нею в парі завтра вже

---

[44] Музикант-кіфарист, що зажив слави розпусника.
[45] Члени колегії, що обиралися з афінської ради і протягом певного часу виконували адміністративні функції.

Почати можна: боротьбу насамперед
Навстоячки, і рачки, і навколішках.
Тоді в багатоборстві тілом змащеним
Зійтися щільно — бити, м'яти, пхатися.
На третій день — змагання колісницями:
Одна на одну хай в бігу звергаються
Гарячі колісниці, на їздця нехай
Їздець наскочить, соплячи, пітніючи.
Біля мети безсило хай попадають
Погоничі, знемігшись і розпарившись.
Ну що ж, притани, до смаку Веселість вам?
Глянь, як притан уклінно запросив її.
А спробуй безкоштовно привести когось,
Сказав би: «Нині свято. Не приймаємо».

АНТИСТРОФА

ДРУГИЙ ПІВХОР

Та це не Трігей, а скарб,
Для нас, громадян усіх,—
Це знахідка справжня.

ТРІГЕЙ

Ще більш оціните мене, коли дозріє жниво.

ДРУГИЙ ПІВХОР

Та й нині вже ясно всім,
Що ти — рятівник людей
Всієї Еллади.

ТРІГЕЙ

Хвали тоді, коли хильнеш вина нового кухоль.

КОРИФЕЙ

З богами поруч і тебе вславлятимемо радо.

ТРІГЕЙ

Ще б пак! На славу потрудивсь
Трігей з Афмонії для вас.
Від горя-лиха вибавив я люд простий
І хліборобів-рільників,
Гіпербола смиривши.

РАБ

Ну, а тепер скажи нам, чим зайнятися?

ТРІГЕЙ

Чим? А миски для жертви хто їй злагодить?

РАБ

Миски? Богиня ж — не Гермес задрипаний.

ТРІГЕЙ

А що присвятим, чи бика рогатого?

РАБ

О ні! Щоб не трубити у похідний ріг.

ТРІГЕЙ

Тоді свиню добірну.

РАБ

Ні.

ТРІГЕЙ

А чом би ні?

РАБ

А то ще вийде свинство Феогенове [46].

ТРІГЕЙ

А що, нарешті?

РАБ

Що? Козлятко, думаю.

ТРІГЕЙ

Невже?

РАБ

Клянуся Зевсом.

ТРІГЕЙ

Поясни, чому.

РАБ

Коли на Раді про війну рішатимуть,
Не вийде! — Скільки духу закричать усі,—
Ми, люди врешті,— не козли відпущення.

ТРІГЕЙ

Розумна рада.

РАБ

Кожен стане лагідним
І мирно, мов козлята, будем бавитись.
І лагідніші будем до союзників.

ТРІГЕЙ

Ну, гайда — за козлятком! Не барись лише.
А з тим часом і жертовник злагоджу.

СТРОФА

ПЕРШИЙ ПІВХОР

Як добре йдуть усі діла, коли боги сприяють!
Що задумали ми — те збувається все
Саме в пору, одне вслід за одним.

ТРІГЕЙ

(Повертаючись.)

І справді так: біля дверей жертовник вже готовий.
(Заходить у дім.)

ПЕРШИЙ ПІВХОР

Не баріться ж тепер, поки, з ласки богів,
Дме погожий вітрець, супротивний війні.
Нема сумніву — небо для нас
Рятівну переміну послало.

ТРІГЕЙ

(Повертаючись.)

Ну ось і кошик, і ячмінь, і квіти, й ніж готові.
Уже й вогонь палахкотить. Бракує лиш козлятка.

ПЕРШИЙ ПІВХОР

Ану прудкіше всі, ану!
А то непрохано до вас.
Присуне з флейтою Херід [47]
І як задме, як засопе —

---

[46] Один із постійних об'єктів глузувань Арістофана.
[47] Флейтист, сучасник Арістофана.

Тоді, клянусь, йому від вас
Перепаде що-небудь.

ТРІГЕЙ

(До раба.)

Отож, узявши кошик і кропильницю,
Праворуч вівтар обійди, не гаючись.

РАБ

Готово. Обійшов я. Ну, а далі що?

ТРІГЕЙ

Подай-но факел. У воді змочи його.
(Окроплює жертву.)
Струси гарненько. А тепер ячмінь подай.
Скропивши руки, дай мені кропильницю.
Осип ячменем глядачів.

РАБ

А далі що?

ТРІГЕЙ

Усіх посипав?

РАБ

Звісно, всіх. Не знайдеш там,
Гермесом присягаюсь, ані одного,
Кому б ячменик не влетів за пазуху.

ТРІГЕЙ

Жінки, одначе... [48]

РАБ

Не журись: під вечір їм
Чоловіки усиплють.

ТРІГЕЙ

Що ж, помолимось.
Хто є у зборі? Де тут благочестії?

РАБ

Дай покроплю їх, благочесних. Ось вони.

ТРІГЕЙ

Вони тобі здаються благочестивими?

РАБ

Чому ж би ні? Водою, бач, взливаю їх,
Вони ж — ні кроку з місця, наче вкопані.

ТРІГЕЙ

Ну що ж, молімся швидше.

РАБ

Що ж, молімося.

ТРІГЕЙ

(Урочисто.)

О владарко, Богине Миру ясна,
Нам найдорожча!
Опікунко весіль, опікунко забав,
Нашу жертву сердечну сьогодні прийми.

РАБ

Прийми, о прийми, найдорожча
Ради самого Зевса. Лиш так не роби,
Як то звикли робить легковажні жінки:

---

[48] Жінки до театру не допускались.

Вони, двері свої прихиливши ледь-ледь,
У щілинку вузьку визирають собі.
А довірся лукавим — і тут же вони
Поховаються всі.
Обмини їх — вони визиратимуть знов.
Не глумись так над нами, богине, хоч ти.

ТРІГЕЙ

А в усій своїй величі гордо постань
Перед нами,— в тобі ж ми не чуєм душі,
За тобою тужили ми, сльози лили
Літ тринадцять підряд.
Припини ворожнечу — й тобі ми дамо
За той подвиг ім'я — Усмирителька війн.
Увільни нас од злоби, брехні й підозрінь,
Не дозволь, щоби ми
Обмовлялись взаємно, меткі на язик.
Поверни нам той сік, що в крові своїй чув
Кожен еллін колись:
Розуміння і дружби взаємної сік,
У серця наші чуйність колишню вдихни,
Хай наш ринок потоне в усякім добрі,
Хай рясніють на ньому гранати, грушки,
Свіжі яблука, дині, мегарський часник,
Одежина всіляка дрібна для рабів.
Хай з Беотії знову нам безліч несуть
Каченят, гусенят, голубів і чирят.
Хай копайські вужі примандрують в кошах.
Тим заваленим ринком посунемо й ми
Метушливим, крикливим, хапливим гуртом.
Ось і Моріх, Главкет і Телей тут як тут,
Ласуни славнозвісні. А вже після всіх
Запізнілий Меланфій [49] надсуне. Та ба! —
Вже розпродано все, і в розпуці тоді
Він заводить плаксиво з «Медеї» таке:
«О пропав я, пропав! Сиротою зоставсь!
Не побачу вже тих, що в городі зросли!»
І тоді всі довкола регочуть.
Нехай, богине, все це стане дійсністю!
(До раба.)
Візьми ножа і вправно, по-різницькому,
Заріж козлятко.

РАБ

Ні, не можна.

ТРІГЕЙ

Як це так?

РАБ

А так. Богиня Миру кров'ю бридиться
І вівтарем кривавим.

ТРІГЕЙ

То всередину
Зайди і, заколовши, м'ясо винеси.

[49] Автор трагедій; зажив слави ласуна: далі цитуються, очевидно, рядки з його твору «Медея».

Козлятко ж ціле лишиться хорегові [50].

АНТИСТРОФА

ДРУГИЙ ПІВХОР

А ти отут, біля дверей, візьмись уже за діло:
Понаколюй полін, потім вогнище зладь
І все інше придбай для обряду.

ТРІГЕЙ

Погляньте, як я дрова склав, неначе жрець справдешній.

ДРУГИЙ ПІВХОР

Ну, аякже? Без сумніву, так. Чи ж не ти
На всі руки мастак? Чи ж тобі позичать
Розторопності, вміння, снаги,
Сили духу у праці й нещасті?

ТРІГЕЙ

А дрова вже взялись огнем: Стілбіда [51] дим задушить.
Ось тільки стіл ще принесу — й раби не знадобляться.

ДРУГИЙ ПІВХОР

Ну як не похвалить його,
Що так на совість потрудився
Заради того, щоб з біди
Священне місто врятувать?
Довіку буде гідний він
Захоплення й пошани.

ЕПІСОДІЙ ЧЕТВЕРТИЙ

ТРІГЕЙ

(До раба, що повертається з м'ясом.)

Усе готово. Поклади, хай смажиться,
А я тим часом побіжу за потрохом.

РАБ

Цим я займуся.

(Побіг у дім.)

ТРІГЕЙ

(Нетерпляче.)

Піде — як по смерть свою.

РАБ

(Прибігає.)

Ну, ось і я. А правда, швидко впорався?

ТРІГЕЙ

Засмаж гарненько.

(Дивиться на дорогу.)

От біда! Несе когось.
Ось бачиш, постать у вінку лавровому.

РАБ

То що за птиця?

---

[50] Керівник хору комедійної вистави.
[51] Відомий свого часу віщун, що збагачувався, супроводячи афінян у військових походах.

ТРІГЕЙ

На хвалька скидається.

РАБ

Пророк неначе.

ТРІГЕЙ

Де там! Це лиш Гієрокл,
Отой віщун з Орея завітав до нас.

РАБ

Ану, що скаже.

ТРІГЕЙ

Легко догадатися:
Бурчати буде, перемир'я лаючи.

РАБ

Та ні. Він, певно, чує носом смажене

ТРІГЕЙ

(До раба.)

Його не помічаєм. Чув?

РАБ

Домовились.

ГІЄРОКЛ

Це хто складає жертву і кому з богів?

ТРІГЕЙ

(До раба.)

Мовчи і смаж уважно. Хвіст — насамперед.

ГІЄРОКЛ

Кому ця жертва?

ТРІГЕЙ

(До раба.)

Як там справи з хвостиком [52]?

РАБ

Чудово, о богине Миру, владарко!

ГІЄРОКЛ

Тепер відріж первинки [53] і подай мені.

ТРІГЕЙ

Підсмажимо ще краще.

ГІЄРОКЛ

Не старайся так.
Воно ж готове.

ТРІГЕЙ

Не повчай, не просимо.

(До раба.)

Відріж.

ГІЄРОКЛ

Стола не бачу.

ТРІГЕЙ

(До раба.)

За вином сходи.

ГІЄРОКЛ

Язик окремо ріжуть.

ТРІГЕЙ

Пам'ятаємо.

[52] По тому, як смажився хвіст, визначали, чи жертва приємна богам.
[53] Первинки призначалися жерцям і віщунам.

(До Гієрокла.)
Ти знаєш, чим займися?
ГІЄРОКЛ
Чим?
ТРІГЕЙ
Мовчанкою.
Ні пари з уст! — Богині Миру молимось.
ГІЄРОКЛ
Смертні, ви в дурні пошились!
ТРІГЕЙ
Накаркуй на себе, триклятий.
ГІЄРОКЛ
Ви збожеволіли всі, проти волі богів помирившись,
Люди, зі стадом здичавілих мавп, які світять очима.
ТРІГЕЙ
Ха-ха-ха-ха!
ГІЄРОКЛ
Ти чого?
ТРІГЕЙ
Мені смішно з тих мавп банькуватих.
ГІЄРОКЛ
Дурні ви, дурні безмозкі! Знайшли кому вірить на слово —
Лисам, підступним думками й душею [54].
ТРІГЕЙ
Коли б то язик твій
Так зашкварчав на вогні, пустомеле, як той, що ми смажим!
ГІЄРОКЛ
Тож, якщо Німфи святі не здурили Бакіда [55], а смертних
Той же Бакід не здурив, а Бакіда — знов-таки Німфи...
ТРІГЕЙ
Хай тобі грець! Ти вже вуха мені тим Бакідом протуркав!
ГІЄРОКЛ
Таж не роковано нам увільнити богиню з кайданів,
Поки ще, перше ніж...
ТРІГЕЙ
(До раба.)
Сіллю ще трохи посип цю печеню.
ГІЄРОКЛ
Навіть блаженним богам не угодно тепер припиняти
Війни-усобиці, поки ще вовк не побрався з вівцею.
ТРІГЕЙ
Де це ти бачив, паскудо, щоб вовк та з вівцею побрався?
ГІЄРОКЛ
Поки тарган, утікаючи, сморід нестерпний пускає,
Поки кваплива щиглиха виводить незрячих щиглят,
Доти й не думайте навіть про мир чи якесь перемир'я.
ТРІГЕЙ
Значить, по-твоєму, нам без кінця воювати, чи, може,
Кинути жереб, кому з нас прийняти найбільші терпіння?
Ми ж, помирившись, могли б управляти Елладою разом.

---

[54] Тобто спартанцям, яких афіняни звинувачували в підступності.
[55] Міфічний віщун.

ГІЄРОКЛ

Ні, не доб'єшся повік, щоби рак та поповз тобі прямо.

ТРІГЕЙ

Ні, в Пританеї повік не засядеш уже до обіду.
Знай, що тобі відтепер уже нічого буде робити.

ГІЄРОКЛ

Як не старайсь, а їжак із колючого ніжним не стане.

ТРІГЕЙ

Ну, а ти сам іще довго морочити будеш афінян?

ГІЄРОКЛ

Згідно якого пророцтва те м'ясо ви смажите в жертву?

ТРІГЕЙ

Ось воно, складене мудрим Гомером, прекрасне пророцтво:
«Хмару зловіщу війни розігнавши, вони до богині
Миру припали і їй посвятили належную жертву.
Стегна спалили і нутрощі всі розділили між себе.
Потім вино узливали, а я за вождя послужив їм.
Лиш віщунові ніхто не подав злотосяйної чаші».

ГІЄРОКЛ

Що мені, дурні, до того? Сівілла не так віщувала.

ТРІГЕЙ

Ось що сказав ще Гомер справедливо, Зевсом клянуся:
«Звіром, вигнанцем безродним і проклятим той нехай буде,
Хто міжусобицям радий і розбратам кровопролитним».

ГІЄРОКЛ

Будь насторожі, а то ще шуліка, тебе обдуривши,
Викраде м'ясо.

ТРІГЕЙ

(До раба.)

А й справді пильнуй, бо страшна небезпека
Після такого пророцтва на нутрощі наші чигає.
В чаші вино наливай, і подай мені дещо з печені.

ГІЄРОКЛ

Ну, як пішло вже на те, то і я розпущу свого паса.

ТРІГЕЙ

Час узливання, час узливання.

ГІЄРОКЛ

(Рабові.)

Ось і мій келих. Налий. І печені подай на закуску.

ТРІГЕЙ

Знай же — не бути тому, що блаженним богам не угодне.
Нам до вина треба братись тепер, а тобі — ушиватись.
(Урочисто.)
Хай же ніхто нас повік не розлучить з Богинею Миру!

ГІЄРОКЛ

Дай язика мені!

ТРІГЕЙ

Краще тікай зі своїм, поки цілий!

РАБ

Я узливаю.

ТРІГЕЙ

Бери ось цей кусень собі, тільки швидше!

ГІЄРОКЛ

Так і ніхто не подасть мені нині хоч кусня печені?

ТРІГЕЙ

Раді б — не можемо, поки ще вовк не побрався з вівцею.

ГІЄРОКЛ

Ось на коліна я став.

ТРІГЕЙ

Надаремно благаєш, небоже.

(До глядачів.)

Гей, глядачі! До столу щиро просимо.

ГІЄРОКЛ

А я ?

ТРІГЕЙ

Ти їж Сівіллу на здоров'ячко.

ГІЄРОКЛ

Клянусь Землею, вам мене не спекатись.
Урву й для себе дещо з кухні спільної.

(Хапає м'ясо. Трігей відбирає і б'є його.)

ТРІГЕЙ

Лупіть Бакіда!

ГІЄРОКЛ

(До глядачів.)

Вас покличу свідками.

ТРІГЕЙ

І я. Бо ти — базіка ненажерливий.

(До раба.)

Гони плутягу в шию! Києм, палкою!

РАБ

Ти бий, я — шкіру обдеру з негідника,
Що нею так проворно він закутався.

ТРІГЕЙ

(До Гієрокла.)

Ану, зі шкіри! Чув чи ні, святеннику!
Ти бач — орейський [56] ворон набундючений!
Ану, назад в Елімній [57]! Ну, вивітрюйся!

(Трігей з рабом переслідують, б'ють Гієрокла і покидають орхестру.)

МАЛА ПАРАБАСА

ОДА

ПЕРШИЙ ПІВХОР

Я сміюсь, веселюсь!
Геть шоломи, геть мішки
З сиром та цибулею!
Не любив я зроду війн.

[56] Орей — містечко на острові Евбеї.
[57] Село біля Орея, батьківщина Гієрокла.

Інша річ — при вогні
День при дні з друзями
Попивать за столом
Та й полін до вогню,
Літом ще рубаних,
Раз у раз докидать.
І горішки, і каштани
На вуглинках припікати
І служницю обнімать,
Поки жінка миється.

ЕПІРРЕМА

КЕРІВНИК ПЕРШОГО ПІВХОРУ

Ось вона, пора блаженна: вже закінчено сівбу,
За вікном — сіріє мжичка. Знехотя пита сусід:
«Як гадаєш, Комархіде, що робитимем тепер?»
«Як на мене,— треба пити: засльотилось, дощ іде.
Жінко, чуєш? Нам квасолі миски зо три підсуши.
Борошна підсип до неї. Про маслини не забудь.
Сіра хай Манета кликне — адже нині не пора
Виноградник обробляти, підрізать лозу витку,
Не пора і підгортати: бач, розкисла вже земля.
Принесіть іще від мене пару зябликів, дрозда
І підливу, і чотири ніжки заячі, якщо
Кицька ввечері учора їх собі не потягла.
Щось вона вже надто довго, клята, поралася там.
Нам подай три ніжки, хлопче, а четверту — батькові.
В Есхінада гілку мирту попроси, лише рясну.
Заразом і Харінада, друга нашого, гукни.
Хай і він хильне між нами
В час, коли сприяє небо
Нашим нивам і садам».

АНТОДА

ДРУГИЙ ПІВХОР

Кожен раз, навесні,
Лиш цикади залящать,
О, як любо йти мені
Крізь ряди лемнійських лоз!
Все дивлюсь — чи, бува,
Виноград-первісток
Не дозрів. Бачу, там
Стигне вже смокви плід,
Прийде час — обірву.
Смачно їм, і між тим
«Весно мила!» — примовляю.
Кмин товчу, напій мішаю.
І за літо я стаю
Кругловидим повним сил.

АНТЕПІРРЕМА

КЕРІВНИК ДРУГОГО ПІВХОРУ

Гірша річ, коли з тобою проклятущий таксіарх [58].
На шоломі — три султани, а на плечах — плащ-огонь.
«Плащ мій,— хвалиться хвалько той,— в Сардах мочено в багрянець»,
А коли запахне боєм, плащ огнистий зі страху
Він забарвлює на жовте, і червоно-жовтий весь
Утікає. Глянеш збоку — чи то півень, чи то кінь.
Лиш султанами стрясає. Я ж стою ні в сих ні в тих.
А коли такі вже дома, ну й даються узнаки!
Тих записують до війська, цих — виписують, і так
Без кінця, аж поки раптом: «Завтра на зорі — в похід».
А харчів не закупили. Бо ж не знали ні про що.
Підбіжиш до Пандіона [59], глянеш списки на стовпі —
Ось і ти в них. Плюнеш з горя і чвалаєш навмання.
Так-то з нас, селян, кепкують, більше, ніж із вас, міських,
Щитомети [60] ці, огидні для людей і для богів.
Прийде час, дозволить доля — з ними поквитаюсь я.
Через них життя не мав я
Тих, що левами є вдома,
Але лисами — в бою.

ЕПІСОДІЙ П'ЯТИЙ

(З дому виходить Трігей зі слугами.)

ТРІГЕЙ

Ого, о-о!
Ото гостей весільних понасходилось!
(До раба.)
Зітри столи султаном. Хоч для того він
Тепер нам знадобиться. І неси мерщій
Всього побільше — пряників і печива,
Дроздів, і заячини, і калачиків.
(На весілля приходять коваль і гончар.)

КОВАЛЬ

А де Трігей?

ТРІГЕЙ

Ось тут я. Смажу рябчиків.

КОВАЛЬ

О милий друже! Як ти ущасливив нас,
Добившись миру! За серпа недавно ще
Й півшеляга ні в кого я не випросив,
Тепер — п'ять драхм за штуку я вторговую.
(Киває на гончара.)
А той три драхми у селян за глек бере.
Тобі ж ми безкоштовно подаруємо

---

[58] Начальник військового загону.
[59] Біля статуї Пандіона, міфічного царя Афін, вивішували списки призначених у похід воїнів.
[60] Тобто ті, що кидають щит, утікаючи. Натяк на Клеоніма.

Чи глек, чи серп найкращий — вибирай собі.
Ми добре заробили, і з подякою
Тобі дари весільні ці складаємо.

ТРІГЕЙ

Гаразд. Отут поставте біля мене все
Й до столу поспішайте. Онде, бачите
Зброяр, мов хмара, суне, злий, насуплений.
(Коваль і гончар відходять.
З'являються торговці зброєю.)

ЗБРОЯР

Це ти, Трігею, зруйнував ущент мене!

ТРІГЕЙ

Ти що, небоже, очманів од панцирів?

ЗБРОЯР

І ремесла, й прожитку ми позбавлені —
І я, і списник через тебе, клятого.

ТРІГЕЙ

По чому пара китиць?

ЗБРОЯР

Ну, а сам за них
Ти скільки дав би?

ТРІГЕЙ

Скільки? Щось і соромно,
Але робота добра... Так і буде вже —
Три мірки смокв одсиплю — дай дві китиці,
Бо й так не маю дома добрих віників.

ЗБРОЯР

Ну що ж, іди по смокви. Краще все-таки
Що-небудь, ніж нічого. Я погоджуюсь.

ТРІГЕЙ

(Пильніше оглядає султани.)
Ану вшивайся з ними! Геть, негіднику!
Та з них волосся лізе! За непотріб цей
Я ні одної смокви не віддам тобі.

ЗБРОЯР

А ось мій панцир бездоганно кований.
Що з ним робити? Десять мін він коштує.

ТРІГЕЙ

На панцирі вже збитків ти не матимеш.
Ану, подай. Не стану й торгуватися.
Нічний горшок добрячий з нього зладжу я.

ЗБРОЯР

Не смій із мого краму насміхатися!

ТРІГЕЙ

Підставлю три цеглини — будеш заздрити.

ЗБРОЯР

А як же підітрешся, дурню? Думав ти?

ТРІГЕЙ

Ось так просуну руки через отвори.

ЗБРОЯР

Обидві?

ТРІГЕЙ

Звісно. Щоби не пійматися,
Як отвір корабельний затикатиму.

ЗБРОЯР

І так стомінний панцир осквернятимеш?

ТРІГЕЙ

А як же? Зад мій, бовдуре, по-твоєму,
І сотні мін не вартий? Помиляєшся.

ЗБРОЯР

То йди по гроші.

ТРІГЕЙ

(Сідаючи на панцир.)

Почекай... А хай тобі!
Ну й прищемило зад мій! Не куплю тепер.

ЗБРОЯР

А як сурму цю збути? Я ж купив її
За шість десятків драхм на свою голову!

ТРІГЕЙ

(Оглядаючи сурму.)

А ти, свинцю заливши усередину,
Приправ ще зверху палицю — то матимеш
Готовий коттаб [61].

ЗБРОЯР

Ти і далі жартами
Мене збуваєш.

ТРІГЕЙ

Або ще пораджу я:
Раніш, як ми казали, ти свинцю залий.
Потому — шальки прив'яжи шнурочками.
Тоді вже сміло можеш на вазі такій
Своїй прислузі смокви в полі важити.

ЗБРОЯР

Злощасна доле! Ох, яка руйнація!
Колись на ці шоломи видав міну я.
Тепер морока з ними: хто відкупить їх?

ТРІГЕЙ

В Єгипті, може, хтось блювотні засоби
У них мішав би. Ось туди й подайтеся.

ЗБРОЯР

Біда, шоломоробе! Ще й яка біда!

ТРІГЕЙ

Для тебе — так. Для нього ж — тільки півбіди.

ЗБРОЯР

Кому ж потрібний нині той шолом його?

ТРІГЕЙ

А хай доробить вуха. На товар такий
Тепер великий попит — не застоїться.

ЗБРОЯР

Гей, списнику, ходімо!

---

[61] Пристрій для азартної гри.

ТРІГЕЙ

Почекай-но ти!
Ось ті списи у нього я куплю-таки.

СПИСНИК

А що даси?

ТРІГЕЙ

За сотню цілу драхму дам,
Лиш розпиляй їх навпіл на кілки мені.

ЗБРОЯР

Ходім, небоже! Бачу, тут кепкують з нас.

ЕПІСОДІЙ ШОСТИЙ

(З дому виходять два хлопчики.)

ТРІГЕЙ

А ось гостей синочки з дому вибігли.
Паркан полюють, певно, й повторятимуть
Пісні, з якими нині кожен виступить.
Гей ти, малий, признайся, чим потішиш нас?
Підходь, не бійся. Спершу я послухаю.

ПЕРШИЙ ХЛОПЕЦЬ

(Співає.)
«Пісню про воїнів збройних послухайте...»

ТРІГЕЙ

Стій, зупинися!
«Воїни збройні» — сказав ти? І то коли мир вже панує?
Слухай, ти що, очманів? Тобі клепки бракує, шмаркачу?

ПЕРШИЙ ХЛОПЕЦЬ

(Продовжує.)
«Лиш підійшли вони близько і перші ряди їх зітнулись.
Тут же і бій розпочався, опуклі щити задзвеніли».

ТРІГЕЙ

Що за щити? Ти не смій мені більше про них заїкнутись!

ПЕРШИЙ ХЛОПЕЦЬ

«Потім почулися зойки мужів і крик переможний».

ТРІГЕЙ

Зойки? Клянусь Діонісом, ти зойкнеш і сам, якщо й далі
Будеш про зойки мужів і щити гостроверхі співати!

ПЕРШИЙ ХЛОПЕЦЬ

Ну, а про що заспівати? Скажи, що душі твоїй миле?

ТРІГЕЙ

Хоч би таке: «А тоді вони м'ясо биків розділили».
Можеш і те: «До обіду їм подано страви розкішні».

ПЕРШИЙ ХЛОПЕЦЬ

«М'ясо биків розділили тоді і змилених коней
Повипрягали. Війною вони наситились досхочу».

ТРІГЕЙ

Добре зробили: «До їжі взялись, наситившись війною».
Ось і співай лиш про те, як вони все пили й наїдались.

ПЕРШИЙ ХЛОПЕЦЬ

«Добре поївши й попивши...»

ТРІГЕЙ

Пісень заспівали, напевно?

ПЕРШИЙ ХЛОПЕЦЬ

«Рушили знов на твердині завзято з пронизливим криком».

ТРІГЕЙ

Пропадь, плюгавий хлопче, з тими війнами!
Одне й те саме плещеш. Чий же будеш ти?

ПЕРШИЙ ХЛОПЕЦЬ

Хто я?

ТРІГЕЙ

Та ти ж, а хто ще?

ПЕРШИЙ ХЛОПЕЦЬ

Я — син Ламаха.

ТРІГЕЙ

Ось воно що!
Як же я зразу в тобі не впізнав горезвісної вдачі
Страхо-ламахо-ломако-шоломно-проломного роду!
Іди собі! Підспівуй в ногу списникам!
А де син Клеоніма? Заспівай-но щось
Для проби. Хоч і знаю, що про війни ти,—
Якщо пішов у тата,— не співатимеш.

ДРУГИЙ ХЛОПЕЦЬ

(Співає.)

«Гордо саєць якийсь приміряє мій щит бездоганний:
В битві мені довелось кинуть його у кущі» [62].

ТРІГЕЙ

Хлопче, скажи-но мені, ти, бува, не про батька співаєш?

ДРУГИЙ ХЛОПЕЦЬ

(Продовжує.)

«Душу зате врятував я...»

ТРІГЕЙ

Навіки свій рід осоромив.
Заходьмо в хату. Далебі, ця пісенька
Про щит тобі назавжди в пам'ять врізалась.
Ти щодо цього, бачу,— батько вилитий.

ЕКСОД

ТРІГЕЙ

(До хору.)

А вас, що сіли за столи, нехай одне турбує:
Жувати, хрумати усе на совість, не на жарти.
Ану, скоріш пускайте в рух
Обидві щелепи, ану! На те й у вашім роті
Біліють зуби-гостряки, щоб ними гризти, м'яти.

КОРИФЕЙ

Довір уже цю справу нам. Спасибі за пораду.
Ану, хто голоду зазнав,— на заячину кинься!
Не кожен день таке бува,

[62] Цитується вірш Архілоха.

Щоб під ногами пироги отак собі валялись.
То ж уминайте, дорогі, щоб потім не жаліти!

ТРІГЕЙ

Друзі, тепер нам замовкнути треба: пора наречену виводити з дому
І смолоскипи весільні нести, закликати усіх і гуртом веселитись.
Потім на поле ми вийдемо всі зі знаряддям селянським своїм, та спочатку
Гей, потанцюймо на славу, попиймо, Гіпербола геть у три шиї прогнавши!

(Танцюють.)

Помолімся ж усі, нехай з ласки богів
Розквітає Еллада у щасті й добрі,
Хай добірний ячмінь заколоситься в нас,
Хай не бракне вина, хай нам смокви дають
Соковиті плоди.
Нехай славних дітей нам народять жінки,
Хай усе те добро, що з війною пішло,
Нам повернеться знов, але більше стократ.
Хай ніколи вже меч не заблисне!

(З дому рушає весільний похід з нареченою Достачею. Трігей зустрічає її.)

ТРІГЕЙ

Майнемо на поле, жінко!
Отам уже ми поспимо
Уволю з тобою!
Гімен-Гіменей, о!

(Обнімає Достачу.)

КОРИФЕЙ

Досяг справедливо ти
Блаженства найвищого.

ХОР

Гімен-Гіменей, о!
Гімен-Гіменей, о!

ТРІГЕЙ

Що зробимо з нею?

ХОР.

Що зробимо з нею?

ТРІГЕЙ

Наситимось нею!

ХОР

Наситимось нею!

КОРИФЕЙ

Ану жениха беріть
На плечі — і кроком руш!
До виходу, друзі!

ХОР

Гімен-Гіменей, о!
Гімен-Гіменей, о!

ТРІГЕЙ

Щасливо живіть собі,
Не знайте турбот війни,
А смокви зривайте!

ХОР

Гімен-Гіменей, о!
Гімен-Гіменей, о!

КОРИФЕЙ

Добрячий сучок його,
М'яка її смоква!

ТРІГЕЙ

То їжте ви, їжте всі,
Вином напивайтеся!

ХОР

Гімен-Гіменей, о!
Гімен-Гіменей, о!

ТРІГЕЙ

(Глядачам.)
Ну щастя-здоров'я вам!
А хто хоче ласощів —
До нас прилучайся!

(Весільний похід покидає сцену.)

З давньогрецької переклав
Андрій СОДОМОРА

ДМИТРО
НАЛИВАЙКО

ШЛЯХИ ГЕРМАНА ГЕССЕ

Література нашого бурхливого й складного століття народила немало видатних митців з неповторно індивідуальним обличчям і такою ж неординарною літературною долею. Тут у першу чергу спадають на думку письменники з незвичайними, «романтичними» біографіями, із яких виростала й незвичайність їхньої творчості — Сент-Екзюпері, Хемінгуей, Мальро... Але така ж єдність життя і творчості, така ж незвичайність особистої і літературної долі притаманна й деяким письменникам зовсім іншого складу, в яких життєвий шлях аж ніяк не нагадує захоплюючий роман, а драматичними конфліктами сповнена хіба що їхня «внутрішня», духовна біографія. І що в даному разі важливо підкреслити, це їхнє зовні нічим не примітне життя і «самозаглиблена» творчість з часом, на певних витках історії, набувають не менш вагомого «повчального змісту», стають своєрідними духовними орієнтирами для цілих поколінь. Саме до таких митців належить видатний німецький письменник Герман Гессе (1877—1962), століття з дня народження якого нині відзначається в усьому світі.

Творчий шлях Гессе розпочався на самому рубежі XX ст., а завершився вже після другої світової війни. Вже перші його романи, новелістичні та поетичні збірки, написані до 1914 року, привернули досить широку увагу, але сприймалися вони, — і, слід сказати, значною мірою виправдано, — як явища цілком традиційні. Перший значний спалах інтересу до Гессе спостерігається в 20-ті роки, з появою таких його відомих, написаних у новій манері романів, як «Деміан», «Сіддхартха», «Степовий вовк», котрі виявилися співзвучними умонастроям, поширеним тоді в Німеччині та інших країнах Заходу. По цьому спалаху настало охолодження інтересу, яке виявилося досить-таки тривалим, потім, по другій світовій війні — новий спалах, викликаний романом «Гра в бісер» та присудженням йому Нобелівської премії, і знову — «відхід у тінь» до самої смерті письменника. Західнонімецькі буржуазні критики поспішили остаточно поховати Гессе як письменника «архаїчного», котрий нібито «сам себе виключив» із літературного процесу своєю прив'язаністю до «застарілих ідеалів» і не менш застарілої манери письма. В рік смерті митця також «Нью-Йорк таймс» заявляла в своєму літературному додатку, що його романи в цілому залишаться недоступними для американців і ніколи не набудуть популярності в їхній країні. Проте всі ці «пророки» прорахувалися.

Отже, літературна доля Германа Гессе складалася дуже нерівно, його то підносили до рангу відкривача «вищих істин» буття і наставника людства, то зневажливо трактували як пересічного, безнадійно застарілого романіста, котрий, як заявляв Г. Бенн, один з метрів німецького модернізму, «добре набив руку на темах юнацького становлення, психології шлюбу й духовних глибин». Але вже самі ці «припливи» й «відливи», це гостро-пристрасне ставлення свідчать зрештою про те, що його творчість є визначним явищем німецької і європейської літератури, що в ній знайшли завершене втілення певні цінності й тенденції духовного життя XX ст., котрі все ще зберігають свою вагомість, свою насущність. Та й сама «непостійність» інтересу до цього митця в меншій мірі пояснюється його піднесеннями і спадами; як на наш погляд, справа тут передусім в крайній нестабільності духовного життя західної буржуазної інтелігенції з його постійними хитаннями, з його впадіннями в протилежні крайнощі, тоді як Гессе завжди лишався вірним собі, відзначався рідкісною постійністю своїх світоглядної, життєвої і творчої позицій. Власне, тут маємо справу зі зміщенням кутів зору на письменника, тоді як він, так би мовити, лишався «незмінною величиною», і в цьому, до речі, теж полягала його неабияка притягальна сила.

І що насамперед характеризує Германа Гессе, так це його рішуче неприйняття того буржуазного суспільства, яке склалося в Німеччині та інших країнах Європи на рубежі XX ст., тобто з переходом капіталізму в стадію імперіалізму. Він не прийняв його соціально-економічного ладу, його політики й культури, витвореного ним типу людини, який став «хазяїном життя». Друга константа духовного світу Гессе, тісно пов'язана з першою, — це його вірність ідеалам «класичного гуманізму», яку він проніс через все своє життя. На початку 20-х років він писав в одному з листів, формулюючи свій «символ віри»: «Ми не віримо в жоден ідеал цього часу. Але ми віримо, що людина безсмертна, що вона здатна знову стати здоровою після кожного спотворення, вийти очищеною з будь-якого пекла. Ми не будемо приховувати, що душа людства в небезпеці, що вона близько від прірви. Але ми не будемо приховувати й того, що віримо в її безсмертя» [1]. Це саме те, що в час ідейної дезорієнтації й духовного безсилля буржуазної інтелігенції надавало особливої переконливості й привабливості його життєвій позиції і творчості, що піднімало його над хаосом зневіри й песимізму, в якому захлиналася література модернізму.

В першу чергу всім цим пояснюється і нове, особливо тривале й інтенсивне загострення інтересу до Гессе, що розпочалося після смерті письменника й триває понині. Цікаво зазначити, що почалося воно за межами Німеччини й навіть Європи, в Японії та Індії (тому дуже сприяли внутрішні зв'язки творчості Гессе з традиціями індійської та інших східних культур), потім несподівано спалахнуло в США і вже тільки після того охопило країни Західної Європи, в тому числі й німецькомовні. Як зазначала вже наша критика, незвичайна популярність Гессе набирає на Заході й потворних проявів, коли, наприклад, хіппі проголошують його своїм наставником і «святим», а спритні ділки називають розважальні заклади «Степовим вовком» або «Грою в бісер». Втім, це шумовиння, яке прямого відношення до творчості письменника не має, суть же справи зовсім в іншому. Насамперед у тому, що на Заході, особливо серед молоді, Гессе нині сприймається як письменник, котрий всією своєю творчістю протидіє бездуховному буржуазному практицизму, і в світі, де все більше торжествує насилля, вчить його ненавидіти. В ньому вбачають також митця, який стандартним цінностям «суспільства споживання» протиставляв дійсні цінності духовної культури. І, нарешті, в ньому небезпідставно знаходять справжнього подвижника високої гуманістичної культури, який зумів гідно її представляти й захищати в епоху загальної кризи, дегуманізації суспільного й духовного життя Заходу.

Одне слово, сила Германа Гессе — в його вірі у людину, в його відданості великій гуманістичній традиції. Однак не можна не бачити того, що це був усе-таки гуманізм споглядального характеру, який основну ставку робив на духовні й моральні потенції особистості, гуманізм «самітника з Монтаньйоли». В цьому — слабість Гессе, яка не раз давалася взнаки і в його громадсько-політичній поведінці, і в його творчості.

Власне, наскрізною для Гессе була проблема, як може гуманіст, залишаючись у своєму самотньому «духовному бастіоні», втручатися в хід історії, сприяти ствердженню гуманності й справедливості в житті суспільства. Ця проблема, над якою він бився все життя, остаточно так і не була ним вирішена, та її, очевидно, і неможливо вирішити, не покинувши бастіону... Але він не переставав боротися за її рішення і, як слушно зазначає Ф. Бетгер, дослідник із НДР, «ця його боротьба позначена перемогами й поразками, героїчним само-

[1] Hermann Hesse. Briefe. Erweiterte Ausgabe. Frankfurt am Main. 1964. стор. 80.

ствердженням і безславними компромісами, захистом людської гідності й похмурими сумнівами».[1] Загалом творчість Гессе — аж ніяк не прямий і рівний шлях, як іноді зображають її надміру палкі сучасні шанувальники, знає вона і заплутані роздоріжжя, які не раз загрожували письменникові трагічною безвихіддю.

В літературі Гессе дебютував 1898 року поетичною збіркою «Романтичні пісні», котра, як засвідчує і її назва, йшла в річищі неоромантизму, поширеного тоді в німецькій і австрійській літературах. Цей неоромантизм — складне явище, в ньому традиції німецької романтики кінця XVIII — першої третини XIX ст. поєднувалися з тим, що в інших літературах Європи називали символізмом. Збірка Гессе створювалася під визначальним впливом німецької романтичної поезії, особливо Ейхендорфа і Уланда; щодо символізму, представленого такими поетами, як Гофмансталь, Георге, ранній Рільке, то він авторові «Романтичних пісень» лишився чужий. В його збірці домінують мотиви усамітненої мрійливості, втоми від монотонності буднів, солодкого смутку за щастям, дружбою, коханням. Яскраво виражений романтично-ліричний характер носить і перша новелістична збірка «Година після півночі», що з'явилася у 1899 році. Обидві ці збірки — своєрідні віхи, котрі зрештою показують нам, як здалеку йшов цей письменник, і не стільки в плані хронологічному, скільки в плані художньо-типологічному.

Втім, неоромантизм виявився досить-таки короткочасним епізодом на творчому шляху Гессе (інша річ — романтичні традиції, котрі, здебільшого в трансформованому вигляді, глибоко ввійшли в його художню систему). Через певний час розпочинається його перехід на позиції реалізму, і саме з цим напрямом в основному пов'язана творчість письменника, саме в річищі реалізму ним були досягнуті найбільші звершення. У зв'язку з цим слід нагадати, що початок XX ст. — це час піднесення реалізму в німецькій літературі, час його впевненого виходу на міжнародну арену. Як відомо, творчість німецьких реалістів другої половини XIX ст. (Т. Фонтане, В. Раабе, Г. Шторма та інших), при всіх безперечних достоїнствах і завоюваннях, за своєю вагою і значенням залишалася все-таки явищем національного масштабу. Нове й більш яскраве піднесення німецького реалізму, перетворення його на один з найважливіших і найактивніших складників світової реалістичної літератури — це вже набуток XX ст., пов'язаний перш за все з творчою діяльністю письменників «покоління 1870-х років», таких як Т. Манн, Г. Манн, Ф. Ведекінд, Р. Музіль та інші. Безсумнівно, одне з перших місць серед них належить і Герману Гессе.

Слід тут зразу сказати, що реалістична художня система Гессе не була незмінною, як побачимо далі, вона зазнала значної еволюції, причому її зміни, її розвиток відбувалися в напрямі, спільному в основних рисах з еволюцією всієї німецької (та й не тільки німецької) реалістичної літератури XX ст. Однак впадає в око, що особливу близькість виявляє вона до еволюції методу й стилю Т. Манна.

Ще на початку XX ст. Гессе відчув, як небезпечно залишатися в колі романтичних переспівів та ремінісценцій, і в його наступному творі, повісті «Герман Лаушер» (1901), яка ще має переважно романтичний характер, поєднуючи прозу й вірші, вже з'являється виразне прагнення до зближення з реальним життям, з дійсністю. Власне, це був рух до реалізму, який віднині посилюватиметься з кожним новим твором Гессе, досягнувши завершення, — в рамках першого періоду творчості письменника, що закінчився під час першої світової війни, — десь у 1906—1908 рр., в повісті «Під колесами» і збірках оповідань «По той бік» та «Сусіди». Грунтовні зміни відбуваються в його літературних симпатіях і орієнтаціях, тепер близькою йому стає німецька реалістична проза другої половини XIX ст., зокрема Ф. Шпільгагена, В. Раабе, Т. Фонтане, а також швейцарські письменники Є. Готгельф, Ф. Мейер і особливо Г. Келлер, автор «Зеленого Генріха» та «Людей із Зельдвіли».

Загалом слід сказати, що в типологічному відношенні творчість Гессе першого періоду виявляє найбільше тяжіння до німецькомовної прози другої половини XIX ст. і в цілому до структур тогочасної реалістичної літератури. Це знаходить вираження і в тематиці та провідних мотивах багатьох його творів, а ще більше в їхній поетиці й стилі: в дотримуванні принципу зображення «життя в формах самого життя», в їх наповненні побутово-описовим елементом, в розміреному, без різких змін і перебоїв, диханні ритму його прози, в чіткій окресленості характерів та психології персонажів і т. д. Разом з тим, не пориває його проза і з романтичною традицією, романтичний елемент продовжує відігравати в ній активну роль.

Характерний у цьому плані перший роман Гессе «Петер Каменцінд» (1904). У ньому піднята тема, яка в той час привертала посилену увагу письменників Європи й Америки, — тема митця в

[1] F. Böttger, Hermann Hesse. Leben, Werk, Zeit. Berlin, 1973, стор. 7.

буржуазному суспільстві. Перероста́ння капіталізму в імперіалізм до краю драматизувало відносини мистецтва й буржуазного суспільства, з усією очевидністю розкрило, так би мовити, їхню «природжену несумісність», принципову нерозв'язність їхнього конфлікту. Звідси загострений інтерес тогочасних письменників до названої теми, зокрема реалістів, серед яких бачимо Роллана й Голсуорсі, Джека Лондона й Драйзера, братів Маннів. Рікарду Гух та багатьох інших. Але Гессе нікого не повторив у своєму романі, він дав одне з найоригінальніших трактувань названої теми.

Вже на схилі свого життя письменник зазначив, згадавши роман «Петер Каменцінд», що в ньому він «в скромних масштабах повторив почасти відважний, почасти сентиментальний бунт Руссо».[1] Справді, подібно до Руссо, герой Гессе перебуває у глибокій опозиції до суспільства, тільки вже не феодального, а буржуазного, йому він теж протиставляє світ природи й близьких до неї простих людей, вкладаючи в це протиставлення таку емоційну напругу, що воно переростає в безапеляційне заперечення. Спонукуваний жадобою навчання, розкриття і ствердження свого поетичного таланту, Петер Каменцінд залишає свій патріархальний альпійський край і прагне прижитися у великих містах, в «цивілізованому світі». Але цей світ залишається йому чужий, викликає у нього все глибшу відразу. Водночас не покидає його смуток за рідними горами й лісами, за своїми односельчанами, і цей щемкий смуток зрештою звучить у Гессе як ностальгія людської душі за природним і органічним життям, з яким безнадійно порвала буржуазна цивілізація. Разом з тим Каменцінд пересвідчується, що в ній немає місця й справжньому мистецтву, що вона нівелює й калічить таланти, і він повертається в свій рідний світ, але з тим, щоб знайти в ньому опору, почерпнути сили для боротьби за чуже «культурному ярмарку», природне й людяне мистецтво.

У великій мірі «Петер Каменцінд» — «особистий роман» самовираження автора, що й пов'язує його передусім з романтичною традицією. Проте була б грубим спрощенням ідентифікація автора з героєм роману, точніше всього сказати, що Каменцінд — це образ-тип, до якого автор відносив і самого себе й таким чином виражав себе через нього. Разом з тим, цей образ-тип має і цілком об'єктивний, реалістичний зміст, дослідники, зокрема, вказують на збіжність сюжету роману, долі головного героя з біографією швейцарського поета Г. Лейтгольда, з яким Гессе був знайомий, рецензував його книжки й писав до них передмови. В реалістичному ключі змальовується у цьому романі об'єктивна дійсність, особливо «неприродна цивілізація» капіталістичних міст.

Остаточне зближення з реалістичною традицією відбувається в наступних творах Гессе, зокрема в повісті «Під колесами» та оповіданнях 1906—1912 рр. Ця повість значною мірою заснована на автобіографічному матеріалі, відбилося в ній перебування Гессе-підлітка в Маульбруннській семінарії, але цей матеріал у повісті «відсторонений», постає він як цілком об'єктивізована дійсність. Тут Гессе розповів сумну історію Ганса Гібенрата, обдарованого підлітка, з живим розумом і вразливою душею, який був безжально розчавлений державно-педагогічною «машиною виховання», приладнаною й відрегульованою для того, щоб перетворювати «дітей природи» на зразкових підданих кайзерівської імперії. Обов'язок вчителя, з гіркою іронією пише Гессе, «в тому й полягає, щоб приборкати стихійні сили, викорінити інстинкти природи і на тому місці посіяти смиренні, достатньо помірковані й схвалені владою ідеали. Не будь цих зусиль школи, скільки б невтримних шукачів або ж безплідних мрійників виросло б замість нинішніх всім задоволених бюргерів та чиновників-кар'єристів!» Своїм обуренням, своїм гнівним викриттям школи й системи виховання, «вінцем якої стає старанно продумана система муштри в казармі», повість Гессе перегукується з творами інших німецьких письменників-гуманістів початку XX ст. (Т. Манна, Г. Манна, Ф. Ведекінда, Р. Музіля, Л. Франка тощо).

В багатьох творах першого періоду знаходимо характерну для Гессе колізію духовної гармонії, що досягається на шляхах споглядальності та самозаглиблення, і бурхливого, хоч і нечистого, потоку життя. Герої його оповідань і повістей, подібно до автора, розриваються між протилежними прагненнями: з одного боку, їх вабить «тиха ясність духовності», властива мислителям і самітникам, з другого боку, невідразну притягальну силу має для них «житейське море», в яке їм хочеться пірнути з головою. З хрестоматійною наочністю виражена ця колізія в оповіданні «Отець Матіас», герой якого веде подвійне життя в стінах монастиря і поза ними, а «душа його, яка жадала спокою, металась між каяттям і потягами, між відвагою і смутком, і він заздрив то безгрішності кожного співбрата, то свободі кожного мирянина». Симптоматично, що герої Гессе здебільшого роблять вибір на користь життя, хоч це, слід сказати, й не приносить їм щастя.

[1] "Neuen Zürcher Zeitung", 4. August 1951.

Характерна в цьому плані його повість «Кнульп» (1915), герой якої — справжнє перекотиполе, людина без постійного місця в житті, без професії, бродяга, що блукає по країні, живучи випадковими заробітками, зокрема грою на сільських весіллях. Герой цієї повісті безповоротно вибрав вільне життя поза суспільством і офіційним світом з їх умовностями й регламентацією, але перед смертю він сумнівається в правильності свого вибору, в доцільності своєї позиції. Слід також зазначити, що повість «Кнульп» — один з найпоетичніших творів Гессе, за своїм духом і колоритом близька вона до фольклору, німецьких народних пісень про «мандруючих підмайстрів», а також до романтичної поезії початку XIX ст. Перед першою світовою війною Гессе видав ще два романи з життя митців, «Гертруду» (1910) і «Росхальде» (1914), але їх не можна віднести до кращих його творінь, названа тема трактується в них звужено, в побутово-психологічному розрізі.

Одним з найбільших потрясінь і водночас одним з найважливіших рубежів творчого шляху стала для Германа Гессе перша світова війна. Він виявився одним з небагатьох німецьких і європейських письменників, які не піддалися мілітаристському та шовіністичному чаду, і відразу ж зайняв цілком визначену антивоєнну позицію. У вересні 1914 року він опублікував у швейцарській газеті «Нойєн Цюрхер Цайтунг» статтю «О друзі, не треба цих звуків» (слова, що у фіналі Дев'ятої симфонії Бетховена передують «Оді до радості»), в якій закликав європейську інтелігенцію не зраджувати ідеалів гуманізму й засудити братовбивчу війну між народами. Антивоєнні виступи Гессе привернули увагу Ромена Роллана, який прислав йому співчутливого листа, і між письменниками встановилися дружні стосунки, що продовжувалися й після війни. Загалом же духовний стан Гессе в роки війни був тяжкий, війна була ним сприйнята як вибух варварства, кривавого безумства, що загрожує катастрофічними наслідками для європейської культури, як жорстокий удар по його гуманістичній вірі. Як і в Роллана, позиція Гессе щодо війни була суто пацифістською, але це не може применшити його заслуги в тому, що він виступив з її рішучим осудженням, що в боротьбі проти неї він був однодумцем видатного французького письменника. У зв'язку з цим нагадаймо, з яким активним інтересом ставився В. І. Ленін до антивоєнної діяльності Роллана. [1]

[1] Див. Т. Мотылева, Роллан, Толстой, Ленин. — В її книзі «Достояние современного реализма», М., 1973, стор. 55—66.

Гессе з радістю вітав Листопадову революцію в Німеччині, сподіваючись на докорінні зміни. «Під час німецької революції я беззастережно був на її боці», — писав він згодом. Проте буржуазна Веймарська республіка, що встановилася у Німеччині внаслідок цієї революції, викликала у нього глибоку недовіру й розчарування. У ставленні до неї він виявив більшу прозорливість, ніж деякі інші світоглядно близькі йому німецькі письменники, котрі, як наприклад Т. Манн чи Г. Манн, спершу покладали на названу республіку далекосяжні «демократичні сподівання». У 1931 році він писав Т. Манну: «Anno 1918 я з усією симпатією привітав революцію, але всі мої тодішні надії на серйозну німецьку революцію давно вже зруйновані. Німеччина втратила нагоду звершити власну революцію, не знайшла своєї власної форми устрою. Словом, від доміную чого в Німеччині способу мислення я відчуваю себе таким же далеким, як і в 1914—1918 рр.». В цих словах виражена суть скептично-критичного ставлення Гессе до Веймарської республіки, за демократичним фасадом якої він розпізнав панування все тих же реакційних імперіалістичних сил, що і в кайзерівській імперії. Але водночас він лишався таким же далеким, як і раніше, від революційного пролетаріату.

А все це приводить зрештою до того, що світоглядні й естетико-художні пошуки Гессе набувають у цей період особливої напруги й драматизму. При всій індивідуальній своєрідності, вони виявляють немало спільного з шуканнями інших письменників тогочасного Заходу, з їхніми здобутками і їхніми ілюзіями: так, у дотримуванні позиції «над битвою», в інтересі до індійської філософсько-соціальної думки Гессе близький до Роллана 20-х рр., зацікавленість «глибинною психологією» і міфологією зближає його з Т. Манном, рішуче осудження «механічної цивілізації», як катастрофічної для людства, — з Ж. Дюамелем і Д. Лоуренсом, і т. д. Але незмінною основою його ідейних шукань, домінантою його духовного життя і в цей період лишається вірність класичній гуманістичній традиції.

Значних змін зазнає в післяжовтневий період і творчий метод Гессе, залишаючись в основі своїй реалістичним. Слід сказати, що вже перед першою світовою війною Гессе почав відчувати обтяжливість традиційних, «келлерівських» форм реалізму, яких він дотримувався у своїй творчості, їхню зростаючу невідповідність ладові його сприймання й переживання світу. У пізньому оповіданні «Перерваний урок» він згадував: «І дуже повільно, мимоволі, з роками

прийшов я до думки, що лад мого життя і моя манера оповіді не відповідають одне одному, що заради цього («келлерівського». — **Д. Н.**) мистецтва я тією чи іншою мірою спотворив більшість своїх переживань і що я повинен або відмовитися від цієї манери оповіді, або перетворитися із гарного прозаїка на пересічного. Прагнення уникнути цього — від «Деміана» до «Паломництва в країну Сходу» — все більше віддаляло мене від цієї чудової, добротної манери оповіді». Подібно до Т. Манна Гессе зберіг глибоку симпатію і повагу до традиційних епічних форм, але в своїй творчій практиці післяжовтневого періоду він пішов іншими шляхами.

Важливо зазначити, що ці зміни в манері Гессе відповідали тим загальним формально-стильовим змінам і зрушенням, які відбувалися тоді в німецькій реалістичній літературі. У той час «в творчості ряду письменників впадає в око прагнення до краю скоротити шлях від спостереження конкретних, виступаючих у пластичних формах явищ дійсності до абстракції висновків і узагальнення. У зв'язку з цим сюжетним ситуаціям надається часто філософсько-інакомовний характер, індивідуальні образи отримують друге естетичне буття, виступаючи вже як вираження тих чи інших політичних і культурно-історичних ідей та понять. Вся повнота філософського змісту сюжету часто розкривається через його співвіднесеність з відомими подіями історії, міфами або класичними сюжетами із літератури минулого. Безпосередній зміст стає моделлю якогось іншого, більш загального змісту, що припускається. Параболічність, алегоризм, двоплановість, умовність стають важливими стильотворчими елементами реалістичного методу».[1] Цими рисами позначена й переважна більшість творів Гессе післяжовтневого періоду, принаймні творів великої форми, так само як творчість Т. Манна, Г. Манна, А. Дебліна, Б. Брехта та інших німецьких письменників, майстрів критичного й соціалістичного реалізму.

Цей новий період творчості Гессе відкривається романом «Деміан», який був опублікований в 1919 році з підзаголовком «Історія молодості Еміля Сінклера». Роман мав величезний успіх, але характерно, що його автор не був розпізнаний ні читачами, ні критикою, «молодому письменнику» Сінклеру була навіть присуджена спеціальна літературна премія. Та тогочасним читачам і критикам легко пробачити: перед ними постав новий Гессе, і не так просто було розпізнати в «Деміані» автора «Петера Каменцінда» й «Під колесами». В обстановці глибокої загальної кризи післявоєнних років роман захоплював і рішучою переоцінкою моральних та духовних цінностей буржуазного суспільства, і новизною та сміливістю психологічного аналізу, і пафосом пошуків нового життєвого змісту, самоствердження людської особистості. Згодом у передмові до американського видання цього роману Т. Манн згадував його «незабутню електризуючу дію» і порівнював враження, що він справив на ціле покоління, з враженням, викликаним у свій час «Вертером» Гете.

Сам же Гессе пов'язував роман «Деміан» і подальші твори «з переломом, зумовленим війною, яка мене розбудила й розкрила мені очі...». І тоді «після знищення вітчизняних ідолів, — писав він у листі Ф. Абелю, — прийшла черга власної уяви, я мусив також вивчити під лупою нашу німецьку духовність, нашу сьогоднішню мову, наші газети, нашу школу, нашу літературу, і визнати в більшості все це брехливим і пустим, включаючи себе самого і своє письменство, хоча воно й творилося з добрими намірами». Але разом з тим він прагнув ствердити в «Деміані» можливість формування повноцінної людської особистості всупереч загальному занепаду й розкладу, всупереч тому, що, як говориться в творі, «сучасна Європа потрапила в глибоку й трагічну духовну пустку».

Загалом же роман «Деміан» з повним правом можна назвати найскладнішим і найсуперечливішим твором Гессе. Насамперед, тут рішення проблеми становлення повноцінної людської особистості письменник шукає не в об'єктивному світі суспільної дійсності, а на «шляху всередину себе», на шляху «повернення» до своєї «глибинної природної сутності». «І одне тільки, — говориться під кінець роману, — здавалося нам обов'язком і судьбою: аби кожен із нас вповні став самим собою і жив у повній згоді з існуючим у ньому зародком природи та її волею, щоб непевне майбутнє знайшло нас готовими до всього, що воно не принесе». На цьому творі Гессе з особливою виразністю позначився вплив «аналітичної психології» К. Г. Юнга, з якою письменник познайомився ще в 1915 році, проходячи курс лікування у лікаря-психіатра юнгіанця Й. Б. Ланга. Згадане становлення особистості відбувається в «Деміані», згідно з вченням Юнга: головний герой Еміль Сінклер стає повноцінною особистістю на «шляху всередину», через конфронтацію з підсвідомим, «темним світом», через «внутрішнє подолання» його комплексів. Таким чином, ставлячи традиційно-гуманістичну

[1] История немецкой литературы, т. 5, М., «Наука», 1976, стор. 102—103.

проблему становлення гармонійної і суверенної особистості, Гессе в її рішенні звертається до філософсько-психологічної теорії, зв'язок якої з гуманізмом досить-таки проблематичний. Як пише С. С. Аверінцев, «в мисленні самого Юнга баланс гуманістичного й антигуманного постійно вагається: якщо однобічно наголосити дифірамби ірраціональній «життєвості» — це мракобісся, якщо перенести акцент на вимогу індивідуації — це гуманізм. У Гессе ж гуманістично-плодотворні можливості отримують недвозначну перевагу» [1].

Новим моментом для творчості Гессе було й те, що в ідейно-художній структурі «Деміана» активну роль відіграють міфологічні мотиви й архетипи: боротьба «ясного» і «темного світів», мотив Каїна і «роду Каїна» тощо, котрі, просвічуючи крізь перший, конкретно-сьогоденний пласт змісту, покликані надавати йому особливої глибини й узагальненості, співвідносячи його з одвічними проблемами й колізіями буття. Та й, зрештою, шукання і пригоди, марення і пориви головного героя, що становлять безпосередню сюжетну тканину твору, виявляються також «приходом до праматері», життєоновлюючого материнського начала, уособленням якого виступає Єва, мати Деміана. Загалом використання міфологічних мотивів і архетипів не протипоказане реалістичній літературі XX ст. (згадаймо хоча б «Доктора Фаустуса» Т. Манна, «Пігмаліона» Шоу, «Презирство» Моравіа тощо), але слід сказати, що в «Деміані» вони часом набувають ірраціонально-містичного характеру.

Остаточно визначається в «Деміані» така характерна риса творів Гессе, як «парні герої», що уособлюють протилежні, але тісно між собою пов'язані, амбівалентні людські якості й начала буття. Таким у даному романі є Деміан, друг Сінклера і його антипод, сильна й дещо загадкова особистість; спершу він протистоїть Сінклеру як репрезентант «темного світу», далі ж вони зближаються й ніби зливаються, перетворюються на двійників. Ця особливість творів Гессе витікає із його уявлення про амбівалентність людської душі, поєднання в ній протилежних якостей і прагнень. До певної міри тут він іде від Гете, який не тільки втілив в образі Фауста названу амбівалентність («у мене в грудях дві душі живуть, між себе вкрай несхожі і ворожі»), але й наділив його своєрідним «двійником», Мефістофелем, який є також уособленням «тіньової душі» головного героя. З класичною чіткістю зазначена особливість Гессе проявилася в романі «Сіддхартха» (1922), названому ним «індійською поемою», де виступають герої-двійники Сіддхартха і Говінда, з яких один обирає світлу споглядальну мудрість, інший же йде в «світ земний», пізнає життя з його болями і радощами, добротою і жорстокістю, красою і брутальністю. Водночас цей шлях Сіддхартхи — це й шлях «всередину себе», до свого «глибинного я», і врешті-решт саме він стає Буддою, а не Говінда, вірний послідовник законовчителя.

Другий період творчості Гессе, найскладніший і найбурхливіший, завершується романом «Степовий вовк» (1927). Без перебільшень можна сказати, що це його найрізкіший і найтрагічніший твір, проблеми й колізії, над якими бився письменник, постали тут в оголеній трагічності, отримали незвичайно експресивне вираження. Не нова для Гессе тема митця в буржуазному суспільстві розгорнута тут в іншому плані, ніж в «Каменцінді» чи «Кнульпі»: не приймаючи буржуазного світу та його культури, герой роману Гаррі Галлер вже не має «в тилу» патріархальної ідилії, куди б він міг повернутися, взагалі не має будь-яких «зовнішніх опор», він повністю залишений один на один з чужим і ворожим йому світом, у боротьбі з цим світом, у його «подоланні» він може розраховувати лише на свої духовні й моральні сили. Як і в інших творах Гессе, в «Степовому вовку» теж значною мірою знайшли вираження світоглядні позиції автора, певний етап його духовної біографії, але разом з тим зміст твору набагато ширший, тут маємо спробу дати узагальнену модель становища митця в чужому йому пізньокапіталістичному світі, охопленому всебічною кризою.

Звідси прагнення автора подати зображуване явище «зовні» і «зсередини», в різних аспектах і під різними кутами зору, чим зумовлена й складна, багатоступінчата структура твору. Спершу Гаррі Галлер постає в «об'єктивному освітленні», таким, яким він був сприйнятий «видавцем» його щоденника, пересічним чиновником, котрий говорить від імені «всіх нас», тобто бюргерської маси. У «видавця» зразу ж склалося й лишилося незмінним враження, що в їхній світ Гаррі Галлер ніби «прибув із заморських країв»: «такого запеклого відлюдька мені ще ніколи не доводилося бачити. То був справді степовий вовк, як він часом називав себе, чужа, дика і водночас несмілива істота з іншого світу». Дізнаємося тут і про те, що, при всій його відчуженості, в душі Степового Вовка живе ностальгічний смуток за назавжди ним полишеним бюргерським світом. Загалом же в першій частині

[1] С. С. Аверинцев, «Аналитическая психология» К. Г. Юнга и закономерности творческой фантазии. — Сб. «О современной буржуазной эстетике», М., 1972, стор. 142.

Гаррі Галлер змальовується в традиційно-реалістичній манері як досить симпатичний, не без загадково-романтичного ореолу неприкаяний чужинець в затишному й зразково впорядкованому бюргерському світі.

У внутрішній світ героя Гессе вводить у другій, основній частині твору, що за формою являє собою щоденник Степового вовка. Різко міняються тут ритм і стиль, колорит і тональність, відбиваючи крайню напругу й сум'яття духовного і душевного життя героя, примхливе переплетіння реального й ірреального, дійсності й марень. Це — «пекло» (Hölle) внутрішнього світу Галлера, як неодноразово говориться в романі. Але перш ніж ввести в це пекло, автор дає цікаву узагальнену оцінку «щоденника» як своєрідного документа епохи: «я бачу в них щось більше, документ часу, бо тепер я знаю, що Галлерова душевна хвороба — це не патологія окремої людини, а недуга самої доби, невроз того покоління, до якого належить Галлер, і хворіють на нього не слабкі, неповноцінні особи, а якраз сильні, найрозумніші, й найобдарованіші». Розкриваючи далі свої наміри, свою програму, Гессе пише, що нотатки Галлера (а це, власне, весь роман, без вступної частини) — це «не спроба подолати широко розповсюджену хворобу часу замовчуванням чи виправданням її, а спроба зробити саму хворобу предметом зображення. Це буквально мандрівка крізь пекло, часом боязка, а часом мужня подорож крізь хаос затьмареного душевного світу, подорож, почата з твердим наміром перейти пекло, підставити чоло хаосові й витримати до кінця зло».

Слід, проте, сказати, що Гессе з незрівнянно більшою силою і переконливістю вдалося відтворити саму «хворобу», «хаос затьмареного душевного світу», ніж намітити шляхи їх подолання, розкрити свою позитивну програму. Не випадково читачами й критикою «Степовий вовк» був майже виключно сприйнятий як твір, що трактує «проблему декадансу», і це викликало заперечення у його автора.

В нотатки Галлера, які є його своєрідною сповіддю, автор включає «Трактат про Степового Вовка», де названий феномен духовного життя стає предметом науково-безпристрасного аналізу. З'являється ще один кут зору, який повністю об'єктивізує зображуване, в відсторонено-абстрагованому плані постають і глибокі внутрішні протиріччя «степового вовка», і його суперечливе й водночас трагічне становище в буржуазному світі, і можливі шляхи подолання ненависного йому світу шляхом засвоєння «гумору безсмертних», що на ділі виявляється не чим іншим, як своєрідною формою примирення з існуючим станом речей, з буржуазним суспільством. Врешті-решт, це привілей духовної вищості, котрий нібито дозволяє жити в цьому суспільстві й стояти вище нього.

Гостро й проникливо розкриває Гессе глибокі суперечності й суспільного становища Степового Вовка, і його індивідуалістичної свідомості. Одна з його найхарактерніших рис — це його несамовите прагнення до незалежності, повної особистої свободи. Ніщо для нього не було таким ненависним і жахливим, як служба, що з механічною монотонністю продовжується з дня в день, з тижня в тиждень, з року в рік. «Контори, канцелярії,— говориться в трактаті,— були йому гірші за смерть, а найстрашнішим нічним кошмаром була для нього неволя в казармі». В уникненні цих загроз він виявляв неабияку енергію і рішучість, готовність на будь-які жертви. Але об'єктивним наслідком цього невгамовного прагнення до особистої свободи була все глибша самотність, все більша відчуженість від людей і світу. З неабиякою виразністю і переконливістю розкриває Гессе трагедію інтелігента-індивідуаліста в буржуазному суспільстві, котрий, всіляко прагнучи уникнути дії механізму нівеляції і відчуження особистості, раптом відкриває, що «досягнута свобода стає подібною смерті».

Відповідний характер має і ненависть Галлера до буржуазного суспільства, і його бунтарство, що з особливою виразністю розкривається в одній з найцікавіших сцен «магічного театру» — в сцені «полювання на автомобілі». Власне, за контекстом твору тут знаходить вихід сконденсована в підсвідомості героя ненависть до бездушної і механічної капіталістичної цивілізації, так характерна для значної частини західної інтелігенції. Степовий Вовк з готовністю приєднується до тих, хто нищить машини з їх власниками-багатіями, палить фабрики, щоб, нарешті, «хоч трохи звільнити від мотлоху і від людей сплюндровану землю, щоб на ній знов росла трава, щоб закурені, зацементовані пустелі знов перетворилися в ліс, поле, луку, струмок, болото». Та разом з тим бунт Галлера позбавлений більш-менш визначеної соціальної програми, в основному це бунт анархічно-деструктивний, бунт на грані відчаю, зриву в істерику. І небезпідставно дослідники з НДР зближають його з бунтарством сучасних «лівих» на буржуазному Заході. [1]

[1] A. Middel, Hermann Hesse. Leipzig, 1972, стор. 186—188.

Герой роману ненавидить буржуа-міщан за їхню бездуховність, самозадоволену обмеженість, суто егоїстичний практицизм, за те, що «неможливо віднайти божественний слід у житті, яким ми живемо, в нашій епосі, такій бюргерській, такій недуховній, дивлячись на ці будівлі, на ці гешефти, на цю політику, на цих людей». Не менш ненависні йому мілітаризм і шовінізм, що з особливою виразністю проявляються в сцені візиту Гаррі Галлера до знайомого професора. Тут автор стикає Степового Вовка з тим середовищем, тими умонастроями, які служили в той час поживним грунтом для фашизму, і вони виявляються йому чужими й ворожими. Разом з тим Гаррі Галлер нерідко звертається думкою до Ніцше й навіть розцінює його як одну із своїх духовних опор у протистоянні ненависному буржуазному суспільству. Річ тут у тім, що він дуже однобічно сприймає Ніцше, вбачаючи в ньому передусім антиміщанського мислителя, навіть «бунтаря» проти бездуховного буржуазно-міщанського світу, який пропонує один з «виходів»: у міф, у «живий космос», у ніщо. Як відомо, Ніцше був майстром соціально-ідеологічної мімікрії, й не тільки Степовому Вовкові та його творцеві була в той час неясною справжня сутність його філософії. Багатьом діячам німецької культури вона розкрилася тільки після жорстоких уроків історії — появи третього рейху та другої світової війни.

В романі «Степовий вовк» немає характерних для творів Гессе героїв-двійників — вони поєднуються в роздвоєній душі головного героя. Притаманна письменникові концепція амбівалентності людської душі отримала в цьому романі особливо ускладнене й диференційоване вираження. Протиставлення «звичайного Галлера» й «степового вовка», що маємо тут, — багатогранне й неоднозначне, на різних рівнях, у різних аспектах воно набирає далеко не однакового змісту. «Гаррі бачить у собі «людину», тобто світ думок, почуттів, культури, делікатну й витончену істоту, а поряд — ще й «вовка», тобто темний світ інстинктів, дикості, жорстокості, грубу, необтесану вдачу». Проте «звичайний Галлер» — це також «приручений Галлер», який хоч і з трудом та мукою, але вкладається в норми бюргерського світу, тоді як «степовий вовк» із них вирвається, затято проти них бунтує. Та разом з тим «степовий вовк» — це темне «нутро», світ підсвідомого, який має бути подоланий героєм на шляху до «вищої людяності». Ця думка все виразніше звучить у сценах «магічного театру», вхід до якого «тільки для божевільних».

«Магічний театр» має і «науково-природниче» обгрунтування, в дусі тих, що давав Гофман своїм фантасмагоріям або ж Достоєвський — бесіді Івана Карамазова з чортом. Власне, це дія наркотиків, тих «коктейлів із порошків», які майстерно готував саксофоніст Пабло. Та суть, звичайно, не в цьому. Сцени «магічного театру» — це світ підсвідомого Галлера, своєрідна об'єктивізація цього світу, його візуально-пластичне вираження, яке разом з тим є символічним. У цих сценах постає «множинність» особистості героя, її суперечливість, «хаос затьмареного душевного світу», котрий Гессе прагнув прояснити, подолати, звести до цілісності й духовної просвітленості, втіленнями якої зрештою виступають Гете і Моцарт. В цьому й полягала перш за все його позитивна програма, знаходила вираження його гуманістична віра. Але письменникові не вдалося досягнути мети, позитивна програма роману, «духовне лікування» Галлера прозвучали надто невиразно й непереконливо для читацького загалу. Автор «Степового вовка» дав яскраве й переконливе змалювання «хвороби часу», але був не в спромозі запропонувати реальні шляхи й засоби її подолання.

Третій і останній період творчості Германа Гессе починається десь під кінець 30-х років. Це період повної творчої зрілості письменника, час підбиття підсумків, синтезу розмаїтих, нерідко суперечливих ідейних і художніх тенденцій всього попереднього творчого розвитку. Відкривається цей період романом «Гольдмунд і Нарціс» (1930), в якому відома з попередніх творів Гессе колізія чистої духовності й жадоби життя, споглядальної мудрості й життєактивності знаходить особливо глибоке й діалектичне трактування. Через два роки з'являється повість «Паломництво в країну Сходу», своєрідна увертюра до роману «Гра в бісер» (1943).

Над цією книгою глибоких і тривожних роздумів про долю гуманістичної культури Гессе почав працювати у той час, коли до влади в Німеччині приходив фашизм. Задум роману і його здійснення сам письменник пов'язував з цими зловісними подіями, хоч у творі безпосередньо про фашизм не йдеться. В одному з листів 1955 року Гессе писав, що в умовах розгулу фашистського варварства перед ним «стояло два завдання: створити духовний простір, де я міг би жити й дихати всупереч цьому зачумленому, отруєному світу... і, по-друге, виразити опір духу варварським силам і за можливістю надати моїм друзям там, в Німеччині, більше витримки й стійкості». Жив увесь цей час Гессе в Швейцарії, громадянство якої прийняв ще

1923 року, але пильно стежив за подіями на батьківщині, займаючи антифашистську позицію.

«Гра в бісер» — це своєрідний роман-утопія, проекція сучасних проблем на чистий екран майбутнього; видумана Касталія, зазначає автор, це та структура духовного життя, «початок якій було покладено в XX ст.» В романі дається, — з точки зору більш розумного й досконалого майбутнього, звичайно, — нищівна критика буржуазної сучасності, презирливо названої «фейлетоністською епохою». В цю епоху рівень духовного і культурного життя настільки впав, що основною духовною поживою для «членів суспільства» став фейлетон, а «скільки буде двічі по два, вирішував не факультет, а наш пан генерал». Та після цього цивілізованого здичавіння «фейлетоністської епохи» люди знову почали поступово усвідомлювати необхідність духовної діяльності, не підпорядкованої повністю інтересам правлячої верхівки й суто утилітарним потребам та завданням. «Тепер вже знають,— констатує літописець XXIII ст., — в усякому разі здогадуються: якщо мисль втратила свою чистоту й гостроту, якщо духу не віддається належне, то скоро й автомобіль не зрушить з місця, і корабель зіб'ється з курсу, втратять свій авторитет як лічильна лінійка інженера, так і банки або біржі, настане хаос. Однак пройшло немало часу, перш ніж проклало собі шлях переконання в необхідності й для зовнішньої сторони цивілізації, для техніки промисловості й торгівлі, єдиної основи, якою має бути інтелектуальна моральність і чесність».

Внаслідок усвідомлення суспільством цієї необхідності й була створена Касталія, своєрідна республіка вчених і мислителів, котрі займаються, так би мовити, чистою духовною діяльністю. Власне, діяльністю гуманітарною, відділеною від «технології», яку автор відносить до «зовнішньої сторони цивілізації». Касталія — це ніби окрема «провінція духу», оточена світом, де всесильні утилітарні потреби й прагнення, де люди живуть за законами «життєвої конкуренції». Організована вона за принципами своєрідного ордену, члени якого відмовляються від шлюбу, від власності, від матеріальних благ, живуть вони аскетично, віддаючись «вільним науковим заняттям, ретельній споглядальності духовного життя». Та самі касталійці не займаються справжньою творчістю, «фаустівські натури» їм чужі й неприйнятні, їхнє духовне життя засновується на здобутках «творчих епох». Вони користуються набутими духовними багатствами, перекомбіновуючи їх і зводячи в нові системи, тим самим надаючи їм новий лад і смисл. Суть їхньої духовної діяльності навповніше вираження знаходить у «грі в бісер», котра є «своєрідним універсальним методом і універсальною мовою», винайденою для того, «щоб за допомогою знаків цієї мови виразити всі духовні цінності й поняття».

Одне слово, Касталія — аж ніяк не ідеал Гессе, не втілення його позитивної програми, хоч певні грані цієї «республіки духу» й викликали у нього симпатію, змішану з елегійним смутком. «Гра в бісер» — це передусім твір, де поставлені в утопічній формі питання, які найбільше хвилювали письменника: чи можливе поєднання гуманістичної духовної культури з «технологічною цивілізацією» майбутнього і якими будуть місце й роль цієї культури? Касталія — своєрідний образ-символ, який ввібрав спостереження Гессе за характерними тенденціями розвитку гуманітарної культури Заходу, який відбив і структурні риси, і можливу долю названої культури. Але цей її «касталійський варіант» далеко не влаштував Гессе.

Найістотніша вада Касталії — духовна замкненість, ізольованість від життя всього суспільства. А це загрожує Касталії внутрішнім змертвінням, неминучим занепадом і загибеллю. Мотив глибокого розладу Касталії з світом, з історією починає все голосніше звучати десь з середини роману. Усвідомлення цієї істини й змушує головного героя, «магістра гри» Йозефа Кнехта залишити Касталію, бо в ній «частина його істоти, його серця, його душі лишилися пустими, незаповненими». Кнехт іде в світ, до людей, з тим, щоб серед них знайти й повноту власного життя.

Гессе не дав прямих і визначених відповідей на поставлені в романі питання. Але всім розгортанням сюжету, діями головного героя він вказував, у якому напрямі, на яких шляхах слід шукати рішення цих питань. Не збирався він виносити й смертний вирок Касталії: духовність, висока гуманістична культура не повинні загинути, але вони мають знайти дорогу до життя, до людей. Не підніматися над «натовпом», а служити людям — ось у чому основний обов'язок мислителя і митця. Ці думки, виражені в романі «Гра в бісер», лишилися й своєрідною заповіддю Германа Гессе, видатного письменника-гуманіста XX ст., котрий, як зазначала наша критика, не тільки був другом Р. Роллана і Т. Манна, а й зрештою рухався у своїй світоглядній і творчій еволюції в одному напрямі з ними. У Т. Манна були всі підстави сказати про його творчість, що це «справжнє і чесне мистецтво, спрямоване до майбутнього й повне відчуття майбутнього».

ЄВГЕНІЯ
ЗАВАДСЬКА

Відгомін культур Сходу у творчості Германа Гессе

Творчість Германа Гессе може розглядатися як взірець рішучого подолання регіональної духовної замкнутості та органічного поєднання філософсько-естетичних засад Сходу і Заходу.

Спеціальний розгляд доробку Гессе в його зв'язках з культурою Сходу має подвійний інтерес. Творчий шлях Гессе був дуже довгим. Протягом майже сімдесяти років невтомної письменницької діяльності він пройшов кілька етапів в осмисленні культури Сходу, і ці етапи, вельми характерні для західної інтелігенції XX століття, можуть бути розглянуті як своєрідна модель її духовних пошуків. Окрім того, більшість творів Гессе потребують сходознавчого коментаря, без якого зміст цих творів для читача-несходознавця залишається в значній мірі прихованим і незрозумілим.

Розмаїття і багатство матеріалу індійської та китайської культури, опанованого письменником, просто приголомшує. Гессе написав понад десять творів (повістей, есе та статей), спеціально присвячених аналізу й осмисленню східної культури. Важливо відзначити й іншу обставину: практично всі твори Гессе — безпосередньо чи опосередковано — пов'язані з філософією, естетикою, етикою Індії та Китаю.

Письменник пройшов складний шлях від захоплення зовнішньою екзотичністю Сходу до глибокого розуміння його культури, від «східного вбрання» ранніх творів до своєї останньої книжки, спеціально присвяченої одній із шкіл буддизму — дзен-буддизму. Інтерес Гессе до Сходу, природне залучення письменником у свій читацький обіг пам'яток індійської та китайської культур у значній мірі пояснюється його біографією. Мати письменника, Марія Гундерт Дюбуа, народилася в Індії в родині протестантського місіонера Германа Гундерта, відомого індолога. Отож Гессе ще з дитинства цікавився Сходом. У дідовому домі була велика сходознавча бібліотека. «Східний ренесанс» у Німеччині, як влучно висловився дослідник творчості Гессе М. Боблі, започаткований Фрідріхом Шлегелем і Шопенгауером, продовжувався і на зламі XIX—XX століть. М. Боблі подав список численних німецьких перекладів східних текстів, якими користувався Гессе в перший період творчості.

Батько письменника — Йоганнес Гессе, прибалтійський німець, — був прихильником пієтизму, однієї з течій протестантизму, яку позначав особливо гострий інтерес до найменших порухів людської душі. Гессе писав про своєрідну духовну атмосферу своєї родини в повісті «Дитинство чарівника»: «Багато світів поєднали свої промені в цьому домі. Тут читали Біблію, тут вивчали буддійську філософію, тут багато займалися музикою, тут знали про Будду й Лаоцзи». Широке коло інтересів, всебічна освіта, на диво уважне ставлення до культури різних народів — ці риси, вихована сім'єю в юнакові Гессе, і стали основою його світогляду, що його характер письменник пізніше визначив як «абсолютно ненаціоналістичний».

1911 року Гессе, тоді вже зрілий письменник, автор кількох книжок (зокрема книжки про Франціска Ассізького, присвяченої проблемі людської досконалості і пошукам шляхів до неї), здійснив подорож до Індії. Свої враження письменник виклав у нарисах «З Індії», що вийшли окремим виданням у 1913 році.

Знаменно, що вже в цій роботі цілком визначилося коло ідей і пам'яток східної культури, що були найбільш близькі Гессе. Він називає в цій книжці індійську «Дхаммападу» і китайський «Дао де цзін» найважливішими для себе текстами. Разом з тим Гессе повернувся з Індії втомленим і зневіреним... Але вже в 1919 році, назавжди осівши в швейцарському селі Монтаньйолі, створює «індійську» повість «Сіддхартха».

В цьому творі Гессе висловлює основні ідеї, що захоплювали його в той період, одягнувши їх у «східні шати». Разом з тим повість «Сіддхартха» гранично чіт-

ко свідчить про ще суто зовнішній підхід письменника до культури Сходу. Сіддхартха, герой повісті, на відміну від свого друга Говінди — учня Будди, прагне знайти свій шлях до звільнення і просвітління. «Пробудження» Сіддхартхи відвертає його від шляху брахмана чи аскета. Він поринає в мирське життя — спочатку зі зверхньою посмішкою. Проте незабаром тлінний світ (сансара) засмоктує його. Лише двадцять років потому він знаходить у собі сили для втечі і з жаху перед гріхами своїми кидається до річки, щоб утопитися. Та раптом він чує віще слово «ом», яке зупиняє його на краю загибелі. Сіддхартха оселяється в човняра, на березі тієї ріки, де й досягає просвітління, але не за допомогою «вчення», на чому особливо наголошує Гессе, а прислухаючись до свого «внутрішнього голосу». Просвітлена мудрість Сіддхартхи описана Гессе так: «Готовність душі, здатність, таємне мистецтво будь-якої, миті, серед великих переживань, мислити, почувати, вдихати в себе єдність».

Ромен Роллан палко відгукнувся на цей твір, який був йому присвячений, відзначаючи, що Гессе «збагатив східну мудрість», включивши до її контексту нагальні проблеми європейської культури першої чверті нашого століття.

Повість «Сіддхартха» — досить важливий етап у творчості Гессе взагалі, і в тій галузі його доробку, яка спеціально нами розглядається. В ній присутній уже той синтез власне буддійської і даоської думки, який є характерною рисою буддизму школи дзен (виникла в Китаї в V—VI ст. і набула великого значення в далекосхідному регіоні світової культури).

Як покаже далі конкретний аналіз східної проблематики у Гессе, його головним чином захоплювали ідеї саме такого характеру. Разом з тим ідеї і символи дзен поєднані у Гессе з нормами етики й естетики Гете, який, починаючи з цього періоду (кінець 10-х — початок 20-х років), стає найбільшим і опонентом, і однодумцем письменника аж до його останнього роману «Гра в бісер». З притаманною йому широтою асоціативного мислення Гессе проводить аналогію між світовідчуванням Гете і вченням Лао-цзи. В есе «Вдячність Гете» він писав: «Свідомість Гете уподібнює його з китайським чародієм, з його атмосферою двоїстості, з його духом Лао-цзи, в якому діяння і недіяння, переміни і сталість не дуже віддалені». Більш того — письменник просто уподібнює Сіддхартху Фаусту...

Гессе добре знав текст «Дао де цзіна», що приписується Лао-цзи, в перекладі видатного синолога початку століття Р. Вільгельма. Батько письменника, скеровуючи інтереси сина на даосизм, опублікував 1914 року невелику розвідку про цей трактат.

Важливо зазначити, що вже тоді Гессе підкреслював значно більшу близькість між давньокитайською і грецькою думкою, ніж давньокитайською та індійською. В спеціальному есе «Китайські думки» (1922) Гессе називає Конфуція і Сократа мислителями, що відкрили «справжню гуманність» на Землі, говорить про те, що поняття «дао» кладе край індивідуалізму в світі. Суттєве у цьому те, що Гессе говорить про «дао» в зв'язку з «Братами Карамазовими». Відомий постулат Івана Карамазова «все дозволено» як вияв крайнього індивідуалізму в контексті роздумів Гессе протистоїть даоському неегоїстичному етосу. «Іван навряд чи був даосом» — зауважує письменник.

У повісті «Сіддхартха» поєдналися олімпієць Гете, антична (сократівська) традиція і даосько-дзенська думка (хоча ще й в індійському, екзотичному вбранні). Образ води-ріки — втілення чистоти, істини й абсолюту «дао» — надзвичайно важливий в цьому творі. Даоська символіка води виказує себе через сорок років також і в «Грі в бісер». Сократівсько-дзенська посмішка дістане свій перший вияв у Гессе саме в цій повісті...

Мотив маски, багатоликості (або безликості), просвітленості (навіть «маски з води», за точним і глибоким визначенням радянського дослідника творчості Гессе В. Д. Седельника), пов'язаний зі світом буддійської психології, бере свій початок в повісті «Сіддхартха».

Написання роману і циклу віршів «Степовий вовк» збіглося в житті Гессе з вивченням древньокитайської «Книги перемін» («І цзіна»),[1] що було надзвичайно важливим, в значній мірі вирішальним чинником для подальшого розвитку письменника. В 1924 році Р. Вільгельм випускає свій німецький переклад «І цзіна». Наступного року Гессе публікує статтю про це видання в збірнику «Моя віра», в якій він підкреслює філософську значимість пам'ятника і його складність. Гессе вважає, що «І цзін», як і «Дао де цзін», не може бути прочитаний вульгарною, звичайною свідомістю». Характер ставлення Гессе до цього пам'ятника людської думки розкривають письменникові нотатки про нього в «Короткій автобіографії», в листах тих років. Так, у 1929 році Гессе звертається до «І цзіна»... як до книги для ворожіння. «Я віддав рішення китайському оракулу. «І цзін» все вирішить, недвозначно відповість, і я зроблю, як він зве-

[1] Ю. К. Шуцкий, Китайская классическая книга перемен, М., 1960.

лить». Космічний смисл знаків буття, єдність Неба і Землі, музичний смисл всесвіту спершу ще опосередковано (в «Степовому вовку»), а пізніше й безпосередньо (у «Грі в бісер») пов'язані в Гессе з усе глибшим розумінням «І цзіна», з закономірним включенням відкритих там істин у контекст європейської культури. Так, наприклад, Моцарт вчить «вовка» не розщеплювати світ на суще й зовнішнє, а намагатися навіть за «радіомузикою» чути «високе і божественне». Знаменно, що в передмові до англійського перекладу «І цзіна» відомий швейцарський психолог К. Г. Юнг порівнював деякі ідеї древньокитайської мудрості з західною педагогікою, з німецькими ідеалами Парсіфаля.

У той же період, — безсумнівно у зв'язку з вивченням «І цзіна», — у Гессе формується концепція так званої «фігуративної мови», яка робить зримим внутрішній світ людини. Тоді ж викристалізувалося особливе розуміння Гессе проблеми «я» й «інші», індивіда й колективу. Парадокси елітарності і демократизму вже в цей час Гессе осмислює в дусі дзенської концепції «Єдиного», тобто цілісності і нерозробленості справжнього буття на відокремлені феномени (скажімо, на «Я», «інших», на стихію «речей» і т. п.), але це осмислення ще не позбавлене певної ілюстративності.

Осмислення гри у Гессе в традиціях психологічної теорії К. Г. Юнга як перетворення сублімації власного «Я» також споріднює світогляд письменника з ідеями дзенського походження. (Нагадаємо, що багатьма дослідниками детально розглядалися паралелі між теорією Юнга і вченням дзен).

В 30-ті роки Гессе звертається до аналізу духовного досвіду європейського середньовіччя, робить слідом за «просторовими» (на Далекий Схід) і «часові» екскурси у світ. У повісті «Голдмунд і Нарціс» письменник розкриває характер «істинно-духовної людини» в її блуканнях та «ізгойстві». В плані зв'язку ідейних шукань Гессе із східною спадщиною вельми суттєвим уявляється підкреслення у цьому творі материнського, жіночого — наївного й темного, м'якого й піддатливого — начала. Певна річ, культ жінки в культурі середніх віків, «вічна жіночність» у романтиків і Гете— перші й безпосередні джерела ідей Гессе, але й даосько-дзенські ідеї жіночого («тіньового») циклу буття інколи безпосередньо, але частіше опосередковано обумовили його відповідні естетичні й етичні позиції.

Повість «Паломництво до країни Сходу» розглядається дослідниками як увертюра до «Гри в бісер». В цій повісті Гессе наче визначає свої виміри і масштаби, за допомогою яких буде оцінювати людину і світ у «Грі в бісер». Перш за все Захід і Схід письменника немовби втрачають свою географію. Він і в Індії, і в Китаї, і в Греції, і в середньовічній Європі, як у себе вдома. В це своєрідне братство «пілігримів до країни Сходу» Гессе включає письменника Гофмана, композитора Гуго Вольфа, героя роману Стерна Трістрама Шенді і героїв своїх творів — художника Клінгзора й Сіддхартху, і, нарешті, себе самого (під іменем скрипаля Г. Г.).

І ми, прочитавши ці імена, відчуваємо при всій несхожості їх носіїв щось спільне поміж ними, розпізнавальний знак — знаменник, який їх об'єднує. Для Гессе цей спільний знак усвідомлюється як служіння ідеалам добра і світла — через служіння не абстрактному людству, а конкретній, живій людині.

Розробкою основної теми пізнього Гессе — теми «служіння» — є роман «Гра в бісер». Наголошуємо, що музичні терміни «розробка» і «тема» використовуються тут саме в спеціальному плані. У «Грі в бісер» письменник наче в симфонічному творі дав багатовимірну, по суті всеохоплюючу розробку основних універсалій своєї філософії, в якій чільне місце належить східній думці.

У своєрідній «стратіграфії» цього твору чітко просвічує перш за все шар «І цзіна», за тим шар «Дао де цзіна» і конфуціанської думки і, нарешті, етичні норми дзен-буддизму (досить назвати, наприклад, естетику саду).

Так, наприклад, з «І цзіном» пов'язані такі елементи роману як «фігуративна мова» гри, музична теорія магістра музики, астрально-оракульські моменти в долі Кнехта. Символи «гір і вод», значення тіні, смерть Кнехта пов'язані водночас з «І цзіном», даосизмом і дзен. Стосунки вчителя й учня поєднують у романі гетевську утопію «педагогічної провінції» з Конфуцієм, а маленький плавець — учень Кнехта повертає нас до педагогічної мудрості «Чжуан-цзи», що проповідує служіння окремій людині, її навчання окремої людини, а не людства взагалі.

Роман писався в найстрашніше десятиліття віку з 1933 по 1943 рр. Як громадянин Гессе твердо стояв на антифашистських і антивоєнних позиціях, і в своєму останньому романі на верховинах інтелекту й духу вирішував нагальні універсальні проблеми, що стоять перед людством. «Гра в бісер», на думку письменника, що не є сама по собі ні філософією, ні мистецтвом, ні релігією в чистому вигляді, що ввібрала в себе всі найбільші досягнення людської культури, являє собою ідеальну модель сучасної

системи спілкування — спілкування на рівні знаку і поза ним, спілкування між людиною та абсолютом, людиною й «іншими» (людьми й речами). «Гра в бісер» втілює, на думку Гессе, «давню мрію філософів і вчених про всеосяжну систему, про універсальну мову, здатну висловити і співставити всі відкриті «смисли», весь духовний світ людства».

Головний афоризм Учителя, який постулює чисту дзенську істину: «Істина має бути пережита, а не викладена». Ця істина об'єктивно перебуває в протиріччі з «грою в бісер», оскільки універсалії і їх знаки є зовсім інші, ніж світ конкретно-історичного досвіду людини. Учитель руйнує це протиріччя в традиційному дзенському ключі, — надаючи своєму учневі можливість вільно й самостійно «плавати», і наставляє його лише «мовою», «жестом», «фактом» свого відходу в небуття, своїм зникненням у потоці дао-води.

В першому розділі роману Гессе визначає характер структурних елементів «гри». Її вихідний етичний елемент — **безіменність** служіння людям та істині. Письменник нагадує, що і давнина знала подібний ідеал. Пригадаємо хоча б образ «мудреця» чи «досконалого» в давньому Китаї чи ідеал сократівського вчення про чесноти.

Зближення вчення Сократа про чесноти з концепцією «де» та «цзюнь-цзи» в даосизмі і конфуціанстві зроблено Гессе зовсім не побіжно, зовсім не безпідставно. Такі співставлення робилися визначними синологами, це перестало бути враженням, а стало науковою правдою.

Відтак Гессе визначає мову знаків і граматику самої гри як «високорозвинений тайнопис, у створенні якого беруть участь більшість наук і мистецтв, особливо ж математика й музика».

Гра, як і всі великі ідеї, «по суті не має ні початку, ні кінця, бо її ідея жила вічно», Гессе знаходить цей жаданий ідеал у Піфагора, у гностиків і «не рідше у китайців», згодом у Миколая Кузанського і Лейбніца.

Період «фейлетонізму» (XX сторіччя в термінах Гессе) потворно знецінив слово, тому в Касталії на рубежі XXIII XXIV ст. і була вироблена фігуративно-музична мова: «Аналітичне дослідження музичних значень привело до того, що музичні фрази пощастило виразити в фізичних та математичних формулах. Дещо пізніше і філологія почала вдаватися до подібного методу, позначаючи мовні утворення особливими формулами, як фізики позначають процеси, що відбуваються в природі. Згодом цей же метод підхопила естетика образотворчих мистецтв, де між архітектурою й математикою давно вже існували подібні зв'язки. Одержані в такий спосіб абстрактні вирази дозволяли віднаходити все нові й нові взаємозв'язки, аналогії і відповідності. Пристосовуючи для себе «гру в бісер», кожна наука створювала свою мову».

Оскільки, згідно з Гессе, музика є найточнішим камертоном тієї чи іншої ситуації, то в нашому столітті звучала лише «музика загибелі», за образним визначенням, взятим письменником «з однієї химерної китайської казки». Серед музикантів панувала манія динаміки й експресії і часом за диригентською технікою та «концепцією» ледве не забували про сам твір. Лише оркестр пілігримів до країни Сходу «виконував сюїту догенделівських часів без характерного крещендо і декрещендо, з наївністю й цнотливістю, притаманною іншим часам і іншому світові». Носіями такої справжньої музики, за переконанням Гессе, були Шютц, Пахельбель і Бах, розроблену ж концепцію істинної місії музики письменник віднайшов у теорії музики давнього Китаю. «Ми пригадуємо,— писав Гессе, — що в китайців, у казковій країні «давніх імператорів», у державі й при дворі музиці було відведено головну роль, благоденство музики вважалося подібним до благоденства всієї культури й етики, навіть усього царства, і капельмейстерів зобов'язували суворо стежити за дотриманням і чистотою «старовинних тональностей». Занепад музики розцінювався як вірна ознака занепаду правління і всієї держави. Поети розповідали страхітливі казки про диявольські, відторгнені небом, заборонені тональності, наприклад, про тональності Цінь Шаня і Цін Цзи, про музику загибелі, бо варто було їй, гріховній, зазвучати, як над імператорським палацом згущалися хмари, здригалися і валилися стіни, імператор і вся імперія гинули».

І далі Гессе цитує довжелезний уривок із розділу про музику в книзі Люй Бу-вея «Весна й осінь» (Люйші чунь цю). Подамо його повністю, оскільки в ньому, як стверджує Гессе, є «давно забутий смисл будь-якої музики».

«Витоки музики лежать далеко. Вона народжується з міри, і корені її в великім Єдинім. Велике Єдине народжує два полюси; вони породжують силу темного і силу світлого. Коли на землі мир, коли всі речі в стані спокою і все в своїх перетвореннях дотримується верховного начала, музика може бути досконалою. Коли ж пристрасті не штовхають на невірний шлях, вона досягає досконалості. Досконала музика має свої джерела. Вона виникає з рівноваги. Рівновага народжується із справедливості, а справедливість народжується із смислу всесвіту.

Тому про музику можна говорити лише з людиною, що осягла смисл всесвіту.

Музика народжується із гармонії неба й землі на співмірності темного й світлого.

Держави, які перебувають в стані занепаду, і люди, що дозріли для загибелі, також мають свою музику, але їхня музика не буває ясною. Тому чим несамовитіша музика, тим меланхолійніші люди, чим більша загроза нависла над державою, тим нижче опускається імператор. Так втрачається сутність музики.

Всі священні імператори цінували в музиці її ясність. Тирани Гіе і Чжоу Сін захоплювалися несамовитою музикою. Сильні звуки тішили їх слух, а вплив цих звуків на маси вони вважали цікавим. Вони прагнули нових, чудернацьких, химерних звукосполучень; вони поривалися перевершити один одного і втратили міру і мету.

Причиною занепаду держави Чжоу був винахід відьомської музики. Подібна музика дійсно п'янить, але насправді вона віддалилася від сутності музики. А оскільки вона віддалилася від самої сутності власне музики, то ця музика не приносить радості. Коли музика не радісна, народ ремствує, і життю завдають збитки. Все це виникає від того, що хибно трактують саму сутність музики і найвищими вважають несамовиті звукосполучення.

Тому музика благопристойної доби спокійна і радісна, а правління урівноважене. Музика бунтівних часів неспокійна, понура, правління цих часів протиприродне. Музика держави, яка прийшла до занепаду, сентиментальна й журлива, правління її під загрозою».

Європейський читач отримує з наведеного уривка гранично чітку картину космічної, суспільної, етичної природи музики давнього Китаю.

Створенню універсальної мови, культури, на думку Гессе, заважав «пуританський страх перед... зміщенням дисциплін і категорій, страх перед поверховістю, що повсюдно панувала в час «фейлетонізму»... Але в атмосфері справжньої духовності майбутнього (яке Гессе й змальовує як епоху «гри в бісер») «повна зосередженість на своєму предметі, що визнавалася досі за щастя, перестала приносити задоволення. То один, то другий вчений переступав цехові кордони і намагався вийти до загальнозначущого. Розповсюджувалася мрія про нову азбуку, про нову знакову мову, яка дозволяла б закріпляти і передавати іншим новий інтелектуальний досвід».

Гессе в зв'язку з історією створення азбуки говорять про «якогось паризького синолога» і його працю «Напучування з Китаю», що сприяли розробці основ нової системи знаків, у якій в однаковій мірі увага приділялася математиці й музиці і яка дозволяла поєднувати астрономічні й музичні символи, приводячи математику і музику до спільного знаменника. В зв'язку з цим у теорію гри було принесено поняття медитації і «контемпляції» (споглядання) — віртуозність, псевдотехніка були піддані суворій забороні...

Друга частина роману «Життєпис Йозефа Кнехта, магістра гри» містить ще більш глибокі східні ремінісценції. З ідеями «І цзіна», з конфуціанською етикою, даосько-дзенською концепцією метидації пов'язані основні моменти в житті героя. Розвиваючи в традиціях «І цзіна» теорію музики, Гессе характеризує автентичність музики як свого роду відсутність її: «сама музика при цьому (медитації. — **Є. З.**) пішла від мене, вона перетворилася». За Гессе, духовне зосередження, медитація перетворюють музику у «щось на зразок листя на гілці». Музика істинного буття і тиші була почута й усвідомлена Кнехтом під час перебування у «Старшого Брата» в китайському будиночку з бамбуковим гаєм і басейном для золотих рибок. Тут Кнехту розкрився глибокий смисл Триграм «І цзіна», а зокрема сполучення двох найважливіших сакральних рис — «мен» і «люй».

Але разом з тим Кнехт саме тут усвідомив, що шлях самітника, відсторонення від світу — не його шлях: «Посадити й виростити в цьому світі маленький бамбуковий гай ще можна, але чи пощастить садівникові вмістити весь світ у цьому гаю, видається мені все ж таки сумнівним».

Ставши магістром гри, Кнехт взявся за розробку теми для річного циклу гри. Для цього він знову звернувся до «І цзіна», до вчення Конфуція, особливо до давньої китайської музики, що усвідомлювалася ним (як і самими давніми китайцями), «як одне з джерел усякого порядку, моралі, краси й здоров'я».

В основу структури вимірів цієї гри Кнехт хотів покласти «старовинну конфуціанську ритуальну схему китайського дворика, орієнтованого на країни світу, з його воротями, стіною духів... з його символікою та правилами розбивки саду». Кнехтівська «гра в бісер», названа «китайським будиночком», була визнана найдосконалішою в усій історії гри — в ній магістру гри пощастило виразити єдність макро- і мікросвіту...

Людське житло, усвідомлене як модель світу, і його спорудження виступають у романі Гессе як надзвичайно важливий момент у всій структурі «гри» (знаменно, що така увага до космічно-етичного начала в побудові будинку має місце також у Дж. Д. Селінджера, особ-

ливо в його повісті «Вище крокви, будівничі!»).

За допомогою термінів «І цзіна» Гессе характеризує й роздвоєність натури свого героя. «Дві основні тенденції, або два полюси цього життя, його інь і ян, були такими: на одному полюсі тенденція до вірності, до традиції, до самопожертви в ім'я ієрархії; на другому — тенденція до «пробудження», до розриву магічного кола і до схоплення та осягнення дійсності». Але така роздвоєність світу і людини водночас передбачає у Гессе (що мислив у традиціях «І цзіна») діалектичну єдність і взаємопроникнення цих двох начал.

Пам'ятаючи про це, Гессе пише про найважливішу, на його думку, сферу — сферу взаєморозуміння і зв'язку між людьми. «Якщо ти й справді європеєць, а я китаєць, якщо ми говоримо різними мовами, тоді ми, при наявності доброї волі, могли б багато що розповісти один одному, багато що вгадати й відчути. У кожному разі ми намагаємося це робити». І ця віра в можливість розв'язання різного роду протиріч робить абсолютно логічним, попри досить трагічну тональність усього роману, утвердження письменником світлого й радісного начала як одвічних властивостей мистецтва. «Глибина всесвіту і її таємниця не там, де хмари і морок, глибина — в прозорому й радісному, в доброчесності і ясності». Гессе й тут звертається за прикладом до східної культури: «Згадай давніх індійців, пише він, адже це був народ страждань, роздумів, самокатування, аскези, але останні злети його духу були пройняті світлом і ясністю, ясною була усмішка тих, хто переборов світ будд, ясність позначала образи його бездонної міфології». Саме про ясність говорить Гессе як про ту мету, якої він ніколи не зрадить.

Останньою роботою письменника стала невелика книжка «Дзен», в якій вісімдесятидворічний Гессе постулює своє розуміння основних буттєвих проблем безпосередньо в дзенській площині, які цікавили його все життя. Певно, саме ця форма, за уявленням письменника, стояла у найбільшій відповідності до його світогляду.

Кілька тижнів осені 1960 року в гостях у письменника провів синолог В. Гундерт. І письменник згадує в «Попередніх зауваженнях» до цієї книжки про вечори, на яких читалися уривки з «Бі-янь-лу» і Гундерт коментував їх, а всі присутні обмінювалися міркуваннями про основні ідеї, що випливали з тексту.

В докладному листі до В. Гундерта Г. Гессе ставить «Бі-янь-лу» поруч з «І цзіном». «Від тої чудесної події — перекладу «І цзіна» Р. Вільгельмом сорок років тому — не було завоювань далекосхідних скарбів, які б так глибоко сколихнули мене». Гессе говорить у листі, що до скону буде черпати з цієї книги «її глибинний гумор і мудрий сміх».

В докладному листі до Карло Ферромонте письменник досить чітко й детально визначив своє ставлення до різноманітних царин східної культури, висловив своє негативне ставлення до сучасної «моди на дзен», сформулював ті основні ідеї, які уявлялися Гессе найбільш важливими і плідними для розвою сучасної культури. Цей один з останніх листів письменника може в якійсь мірі розглядатися як теоретичні висновки і узагальнення поглядів Гессе на культуру Сходу. Тут Гессе підкреслює, що проблеми нірвани або життя Будди мало захоплюють його, в той час як «І цзін», твори Конфуція і Лао-цзи аж до Чжуан-цзи йому так само потрібні, як Гомер, Платон і Арістотель: «Вони мені допомогли сформулювати моє уявлення про добрих, мудрих, досконалих людей. Слово і писання про дао було і є для мене дорожче за нірвану, а це прийшло до мене з китайським малярством».

В поетичних переказах Гессе знаходимо, наприклад, бесіду першого дзенського патріарха Бодхідхарми з лянським правителем У-ді про різницю між заслугою і доброчесністю: притчу про вчителя Цзю-ші, який дає мовчазні настанови жестом, показуючи на знаки істини; розповідь про раптове «пробудження» Юньменя після багаторічного нерозуміння смислу дзен і т. п. В цій останній — передсмертній — книзі Гессе ще раз постають його улюблені ідеї мудрості, що стали органічною частиною письменникового світогляду і які ми спробували переповісти.

Москва.

ОЛЕКСАНДР ЕФЕНДІЄВ

Магрібський роман: учора, сьогодні, завтра

Починаючи з середини XX століття, африканський континент переживає кардинальні зміни в усіх галузях життя. Бурхливий суспільний розвиток відбивається і в літературі та мистецтві, коріння яких сягає в далеку минувшину.

Особливий інтерес викликає література країн Магрібу — Алжіру, Тунісу, Марокко, — яка переживає стадію становлення. Наявність двох мов: французької, як спадку колоніалізму, й арабської призвела до певних ускладнень. Сучасна магрібська література має свою виразну специфіку. Вона ставить перед собою проблеми, пов'язані не лише з соціальним життям, політикою, а й із захистом національної культури. Необхідно довести, що колись колонізовані суспільства — не вихідці з небуття, а спадкоємці й носії справжніх скарбів і справжньої культури.

Багато тамтешніх французьких видавництв, маючи арабські редакції, живилися плодами арабської культури. Нині ж письменники Магрібу відчули себе ніби «обікраденими» тим, що досі працювали на чужу культуру. Алжірський письменник Альберт Меммі, який колись уважав, що так звана «колоніальна література» сама по собі зникне, пізніше з тривогою констатував: «Національна література, колонізована європейською мовою, приречена на вимирання».

Спостерігаючи еволюцію культури країн Магрібу, можна помітити, що багато жанрів тамтешньої літератури мають свої закономірності, які випливають, зокрема, з особливих мовних традицій: французькою мовою пишуться романи, арабською — вірші й новели. Звідки такий мовний розподіл жанрів? Роман повно і всебічно відбиває повсякденне життя народу, його радощі, знегоди, сподівання, прагне розв'язати якнайпекучіші проблеми. А хіба не можна про це писати арабською мовою? Виявляється, що це може «кинути тінь» на священну мову Корану...

Магрібський роман набув самостійного розвитку після другої світової війни, хоча перший твір цього жанру «Зора — дружина шахтаря» (Алжір), який належить перу Хазжа Хамму Абдель-кадера, був написаний ще 1926 року. В Тунісі перший роман був опублікований 1935 року. Він увібрав у себе все найкраще з алжірської літературної школи, не звертаючись до нових європейських течій. Робер Рендо першим зважився зробити спробу культурної взаємодії французької мови метрополії й французької мови в її «африканській» редакції. Вивчення закономірностей розвитку запозиченої мови, її стилістичних особливостей, є досить складним завданням. (Алжірський письменник Анрі Креа, займаючись проблемою «лінгвістичних адаптацій», висунув ідею, що «алжірська» французька мова так само відрізняється од чистої французької, як американська від англійської.) Звичайно, двомовність, зустріч двох культур, взаємопроникнення й співіснування національних традицій не могли не викликати певних особливостей. У свою чергу, розмовна арабська мова рясніє французькими вигуками, політичними й адміністративними термінами тощо.

В наші дні чимраз гостріше постає питання про арабізацію країн Магрібу. Цей процес, зрозуміло, не визначається волею письменників — прибічників арабської мови. Тут працюють глибші, економічні й соціально-політичні закони. Якщо арабська мова стала відроджуючим началом національної культури, ферментом творення нових цінностей, то не менш очевидно й те, що французька мова є її міцною основою, зберігаючи свої права носія технічної, економічної й політичної думки.

Так, Мулуд Маммері заявив: «Завдяки французькій мові ми обминаємо рифи локалізмів. Хоча сам я й алжірець, мене вона зовсім не лякає. Ті, хто на неї нарікають, маскують цим свою безпорадність». Подібну думку висловлює сучасний марокканський письменник Абдель Кабір Хатібі: «Хай універсалізм! Але універсалізм через специфічну призму, тобто призму французької культури».

Малек Хаддад до цієї проблеми ставиться інакше. Аналізуючи деякі питання двомовності, він пише: «...навіть віддавши перевагу французькій мові, письменники арабо-берберського походження виражають нею суто алжірську думку — думку, яка стала б ще яскравішою, коли б вона була передана арабською мовою».

Завзятим супротивником французької мови стала течія панарабізму, прихильники якої твердять, що французька мова є ганебною спадщиною колоніалізму.

Зусиллями лінгвістів традиційна арабська мова, «мова Корану» зазнала значної обробки. Новий соціально-економічний попит вимагає неологізмів, нових журналістських форм письма, нових моделей і граматичних конструкцій, спрощеного синтаксису.

Отже, магрібський роман арабською мовою на шляху свого розвитку зустрічає великі труднощі, насамперед лінгвістичного характеру. Письменники намагаються використовувати різні засоби фіксації навколишньої дійсності, вдаючись до місцевих говірок і діалектів. Туніські письменники, щоб зробити мову експресивнішою, першими вводять ці мовні стихії в роман. Башір Хреїф піддає критиці класичну арабську мову: «Одне з нещасть її полягає в тому, що кожен араб розмовляє в побуті на своєму діалекті, а коли вдається до письма, він наче вдається до чужої мови, й тоді його думка втрачає простоту й природний колорит».

Проблема використання діалектів непокоїть багатьох арабських письменників, але рішучих кроків у цьому напрямку ще ніхто не зробив. Туніські романісти пропонують спростити арабську писемну й розмовну мову. Інші вважають, що мову Корану слід максимально наблизити до діалекту й створити в такий спосіб єдиний сплав.

Найбільш поширений серед письменників Магрібу метод письма полягає в тому, що оповідь від автора ведеться класичною арабською мовою, а діалог — місцевою говіркою. Дискусії довкола цієї проблеми поширюються на всю арабську літературу. Але ще ніхто не зважився писати лише діалектом окремої країни.

Ранній магрібський роман вражає своїм, з одного боку, наївним, а з другого — «пишномовним» реалізмом, оскільки автори прагнули передати лише «факти», не дуже дбаючи про форму й структуру творів.

У країнах Магрібу розвиток роману збігається з піднесенням революційної активності і національної самосвідомості мас. І все ж алжірська війна не привела до «революції» естетичних форм.

Марокканський письменник Катеб Ясін зробив висновок, що «писати про революцію й розуміти її може лише революціонер».

На жаль, політична незрілість багатьох арабських письменників накладає свій відбиток на проблематику їхніх творів і вибір тем. Світоглядна невизначеність призводить до того, що, наприклад, Маммері, намагаючись показати новий Алжір у стадії становлення, змальовує натомість якесь замкнуте суспільство, котре роз'їдають міжусобні війни. Інші письменники — Лашераф, Каддаш — пішли ще далі, оспівуючи колоніальне минуле. «Я не колоніаліст, — заявляє Дрісс Шрайбі, — я й не антиколоніаліст. Але я переконаний, що колоніалізм був не лише необхідним, а навіть рятівним явищем для мусульманського світу. Безчинства цього колоніалізму в поєднанні з явними цінностями європейської культури були ферментами соціального відродження, свідками якого ми є». Концепція Шрайбі викликала хвилю обурення серед письменників. Один марокканський журналіст назвав його просто «вбивцею Надії».

Магрібський роман став ареною релігійних, соціальних і лінгвістичних суперечок. За порівняно невеликий час він пройшов три фази. В перше повоєнне десятиріччя ще переважає етнографічний роман. Основні представники цього жанру — Сефріуї, Фераун, Маммері, Діб. У п'ятдесятих роках робляться перші спроби синтезу арабської та європейської культур (Шрайбі, Меммі). Шістдесяті роки відбивають події алжірської війни (Бурбун, Джебар, Креа, Хаддад).

Етнографічний тип роману в політичному плані відповідав періодові експансії імперіалізму в Африці, в науковому — часові розвитку етнології, що вивчала «стародавні» культури колонізованого світу. Тому ці романи не протиставляли себе французьким літературним традиціям — навпаки, користувались ними.

Після першої світової війни етнографічні та екзотичні жанри зустрічають сильного конкурента: детективний роман, що став «їжею на один день». «Магрібський детектив» не такий то й «безневинний»: саме він часом пропагує консервативну антикомуністичну ідеологію. Але «письменники третього світу» з певного часу шукають таких белетристичних форм, що поєднували б гострий сюжет з образами героїв нового типу — революціонерів, борців за національне визволення.

У період після другої світової війни і особливо під час алжірської революції з'являються тенденції політизації маг-

рібського роману. Письменники стають на захист національних інтересів, намагаються осмислити політичні й соціальні проблеми. Суспільні перетворення після революції дали для цього особливо багатий матеріал.

Слабкою ланкою взаємовідносин видавництво — читач є низькі тиражі (як правило, 1500—15 000 примірників). Національні бібліотеки обслуговують досить вузьке коло читачів. Відрадно, проте, що багато творів арабських письменників уже вивчаються в коледжах Магрібу. Проблему розвитку літератури на двох мовах частково розв'язано створенням літературних журналів і національних видань двома мовами.

На погляди й тематику магрібських прозаїків і поетів наклав свій відбиток їхній соціальний статус. Відомо, що митець у традиційному мусульманському суспільстві перебуває під опікою мецената. Ця васальна залежність сковує свободу письменника, мимоволі змушуючи його співати дифірамби доброчинцеві, втішати його слух віршами про любов і насолоду. Так з'являються твори, позбавлені глибини й проблематики. Політична мета подібної літератури — відвернути народ від його насущних потреб, приректи на громадську пасивність. У Марокко, наприклад, у ролі такого придворного поета виступає Мохаммед Бен Брахім.

Вивчаючи творчість письменників, можна відзначити загальні тенденції, типові для всієї магрібської літератури. Більше половини романістів припадає на «середній клас» (вчителі, службовці) й лише чверть — на професійних літераторів. Після здобуття незалежності в країнах Магрібу відбулись величезні політичні зміни. В Тунісі деякі письменники посіли відповідальні державні посади. Частина алжірських літераторів живе й працює у Франції (Діб, Креа та ін.). Частина — в себе на батьківщині (Маммері, Джебар та ін.).

Труднощі й водночас можливості молодої магрібської літератури яскраво ілюструє так званий «жіночий» роман. Мусульманське суспільство не позбулося сегрегації жінки. Література була й лишається заняттям суто чоловічим. Багато арабських письменників (Абдель Кабір Хатібі та ін.) вважають, що правова емансипація жінки не прилучає автоматично жінок до культури, треба ще багато часу, поки жінка звільниться від усіх перешкод, зведених релігією й зашкарублими традиціями. Не випадково стільки галасу викликав перший роман лівзанської письменниці Лейли Баалабакі, яка стала на захист елементарних прав жінки. З іншого боку, деякі письменники в своїх спробах змінити на європейський лад традиційне східне ставлення до жінки часом доходять абсурду. Отже, проблема й досі лишається нерозв'язаною.

Жіночий франкомовний роман Магрібу представлений трьома іменами: Джаміля Дебеш, Маргаріта Таос-Алеруш і Ассія Джебар. За викликом, який він кидає мусульманським традиціям, за відносною свободою виразу почуттів перший твір Ассії Джебар «Спрага» нагадує роман Франсуази Саган «Здрастуй, смутку». І «Спрагу», і наступну книжку Джебар було піддано різкій критиці з боку консерваторів. Під час алжірської війни авторка береться за соціальний роман, показуючи роль жінки у визвольному русі. В останніх своїх політичних творах вона дає серію яскравих позитивних героїнь.

У другій половині XX ст. розквітнув «психологічний роман». Найвидатнішим його представником є Маммері. Однак, описуючи життя «обраного» кола, цей жанр обминав гострі проблеми, які хвилювали весь народ. У п'ятдесяті роки набрав сили талант Мохаммеда Діба. Письменник намагається показати алжірське суспільство цілком, осягнути повсякденне життя з усіма його проблемами. Його герої переважно прості люди, але їм не чужі високі ідеали: метою свого життя вони вважають визволення батьківщини. Діб уважно вивчав твори марксизму, розуміючи його значення для нашої доби. Якщо на початку творчого шляху Діб грішив спрощенням, то зараз це справді «народний письменник», який усвідомлює відповідальність свого завдання: реалістично відображати поступ алжірського суспільства.

Молодий магрібський роман перебуває у стадії становлення. Буржуазні філософи й літературознавці намагаються перекрутити досягнення молодих літератур, створюють «концепції» про «неповноцінність Африки», яка нібито ніколи не зуміє створити літератури, рівної європейським зразкам. Та часи змінилися. Незважаючи на штучно створювані перешкоди, роман країн Магрібу продовжує розвиватися своїм самобутнім шляхом. Тепер це вже реально існуючий факт сучасного літературного життя континенту.

Сімферополь

ЛИСТ

ДИРЕКТОРУ ШКОЛИ СЛОВ'ЯНСЬКИХ ТА СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ СТУДІЙ ЛОНДОНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ З ПРИВОДУ ФАХОВОЇ НЕПРИДАТНОСТІ ПРОФЕСОРА РОСІЙСЬКОЇ ІСТОРІЇ НАЗВАНОЇ ШКОЛИ МІСТЕРА Х'Ю СЕТОНА-УОТСОНА.

Сер,

перш ніж безпосередньо торкнутися теми даного листа, я мушу зробити короткий вступ, що пояснить Вам, яким чином Х'ю Сетон-Уотсон дістав можливість зі сторінок англійського журналу «Енкаунтер» продемонструвати світові цинічну зневагу до предмету, за викладання якого Ви, пане директор, платите йому професорський оклад.

Торік у вересні «Енкаунтер» надрукував інтерв'ю з Джорджем Кеннаном, відомим на Заході істориком і дипломатом, колишнім послом США в СРСР, одним з ініціаторів і стратегів «холодної війни».

Дж. Кеннан вельми песимістично оцінив перспективи розвитку американського суспільства, роль США в сучасному світі і висловив деякі реалістичні думки з питань міжнародного становища, багато в чому ревізувавши, таким чином, свої попередні позиції.

Інтерв'ю в Кеннана взяв такий собі Джордж Урбан—узяв спочатку для радіостанції «Вільна Європа», «ученим консультантом» якої він є, а потім перепродав «Енкаунтеру», журналові, що, як Вам, сер, очевидно, відомо, належить разом із згаданою радіостанцією до інституцій одного порядку й обслуговується одним пропагандистським апаратом, однією категорією осіб, які, крім офіційних імен і прізвищ, мають ще й псевдоніми в списках таємного персоналу західних розвідок, а старші віком — і в списках гестапівської агентури.

Беручи це інтерв'ю, Дж. Урбан, один із авторів книжки «Розрядка» (1976), цілком спрямованої проти розрядки, відчував, звичайно, що Дж. Кеннан говорить не зовсім те, а часом і зовсім не те, що від нього хотілося б почути, і тому, намагаючись виправити співрозмовника, накидав йому власні погляди й сам виголошував довжелезні сентенції, переважно антирадянського змісту. Тим самим Дж. Урбан порушував правила поведінки інтерв'юєра, але то були не перші заведені в пристойному людському товаристві правила поведінки, що їх порушував Дж. Урбан.

Перекупивши ці інтерв'ю, видавці «Енкаунтера» незабаром зрозуміли, що дали маху, а зрозумівши, устами якогось Томаса Мольнара з Нью-Йорка закликали читачів не звертати уваги на слова Кеннана, а читати лише... інтерв'юєра Урбана. Мовляв, «з-поміж них двох Урбан краще розуміє людські справи, в тому числі й політичні. Саме він є «зіркою»... цього діалогу».

Та що б там не говорив містер Мольнар, а платний агент Урбан проти посла Джорджа Кеннана — як унтер проти генерала. Ясна річ, і читачі, і газетні оглядачі вихоплювали з інтерв'ю те, що сказав літній дипломат, і зовсім ігнорували вітійство консультанта «Вільної Європи».

Лондонська «Таймс», наприклад, у передовій писала: «Містер Джордж Кеннан.., опублікувавши свої досить меланхолійні мемуари, висловив ще меланхолійніші думки... у вересневому «Енкаунтері». Стан західної цивілізації викликає в нього глибокий смуток — видно, він вважає свою роль у повсенній політиці марною. Мовляв, наголос робився не на тому, на чому слід було його робити. Замість військової конфронтації з росіянами треба було відвертати екологічну й демографічну катастрофи. Він виступає за те, щоб Америка поступово й обережно відмовлялася від своїх широкомасштабних зобов'язань, бо, як він каже, «ми нічого не можемо дати світові. Ми повинні визнати, що не маємо відповідей на проблеми сучасного суспільства».

Як бачите, сер, публікація інтерв'ю мала зовсім не той резонанс, на який розраховували в інституціях, що утримують Джорджа Урбана. В цьому резонансі не чути було барабанного бою, не відлунювався тупіт солдатських чобіт.

Отут на сцені й з'явився професор Школи слов'янських та східноєвропейських студій Лондонського університету, а за сумісництвом — колега Урбана по «Вільній Європі», «Енкаунтеру» і т. ін. Х'ю Сетон-Уотсон.

Заповзявшись урятувати становище, Сетон-Уотсон виступив у листопадовому номері «Енкаунтера» із статтею «Ілюзії Джорджа Кеннана. Відповідь», покликаною, очевидно, відновити престиж згаданих інституцій в очах їхніх покровителів і клієнтів. Агресивно-провокаційний тон і, сказати б, махровий антиісторизм цієї статті і змусили нас узятися за перо.

Відправним пунктом Сетон-Уотсон обрав «тривожну заяву» Джорджа Кеннана, що складається з таких тез: протягом останніх двадцяти-тридцяти років Сполучені Штати явно не спромоглися розв'язати своїх внутрішніх проблем, а через те не можуть запропонувати світові прикладу, гідного наслідування; особливо смішно дивитись, як Сполучені Штати не шкодують енергії на протиборство з Радянським Союзом «в ім'я того, щоб урятувати Захід, наскрізь перейнятий розгубленістю й глибокою зневірою»; Америка буде гідна поваги лише тоді, коли розв'яже проблеми злочинності, наркоманії, низького рівня освіти, занепаду міст, порнографії, всезагального загнивання...

З приводу цих Кеннанових тез професор Сетон-Уотсон у перших же абзацах своєї «Відповіді» виголошує таке:

«У нас стало дурною модою порівнювати стан існуючого суспільства з якимось вигаданим ідеалом і робити практичні висновки з наявності розриву між тим, що є, й тим, що могло б бути. Попередні життєздатні культури не ставили перед собою такої мети... Створювати модель досконалості, а потім казати: «Ми не відповідаємо такій моделі» — це хвороба нашого часу» (стор. 24).

Пане директор, я не збираюся захищати Джорджа Кеннана від нападок Х'ю Сетона-Уотсона, але слід, на мій погляд, захистити від останнього студентів, яким він викладає історію. Справді-бо, називати «дурною модою», «хворобою нашого часу» прагнення людства до ідеалу, до самовдосконалення, зрештою — до побудови справедливого суспільства може не історик, а ретроград, який заперечує один із найефективніших чинників прогресу.

Як же, за схемою Сетона-Уотсона, розвивалися на історичному просторі «нації, суспільства, культури»?

«Вони зростали, боролися й занепадали, — зазначає він. — І врешті-решт конали, коли до зневіри освіченого класу додавався тиск іззовні» (стор. 24).

Поминувши вживаний професором двозначний термін «освічений клас», застосуємо його схему до історії, яку він викладає, — російської історії.

За цією схемою виходить, що Російська Імперія сконала через те, що капіталісти й поміщики «зневірились у власних силах», цебто — самі відмовилися від влади, добровільно віддали її «комуністичним варварам» (саме цей білогвардійський термін залюбки вживає Сетон-Уотсон). І не було, виходить, ні революції, ні відчайдушного опору білих армій, ні громадянської війни. Була тільки втома «освіченого класу». Абсурд?

Так, явний і незаперечний. Так само, як і другий елемент схеми: адже «тиском іззовні» можна назвати лише походи Антанти, спрямовані не проти старого ладу, а проти революційних сил.

Це загальновідомі, азбучні істини. Але Сетона-Уотсона істини не обходять. Його пером керує ненависть — як до Росії дореволюційної, так і незмірно лютіша — до Радянського Союзу. Він і сам цього не приховує: «Мої аргументи проти Радянської влади, безперечно, перейняті ідеологічною войовничістю, бо Радянський Союз — ненависна мені система» (стор. 26). «Радянські лідери — мої вороги» (стор. 27). «Особисто я був би щасливий побачити в Росії будь-який режим — аби тільки не той, що існує тепер» (стор. 30).

Пане директор, чи тримали б ви в своїй школі викладача літератури (географії, психології, соціології тощо), який публічно визнавав би, що ненавидить усе те, що вивчає література (географія, психологія, соціологія тощо)? Певно, не тримали б. А от професор російської історії Сетон-Уотсон привселюдно заявляє: «Як історик-дослідник минулого, я мушу зізнатися, що в історії російської культури й традицій небагато знайдеться речей, гідних захоплення» (стор. 26). І чомусь не боїться втратити посаду!

Він заявляє, що росіяни не належать до того «сорту Північних людей» (читай: вищої раси), що складається з німців, скандінавів, британців, перших поселенців-американців, а являють собою «суміш тих народів, які протягом століть вторгалися в ліси й степи» — переважно «татаро-тюркських народів... і фінських племен» (стор. 28). Правда ж, схоже на писанину Гітлера, Геббельса, Розенберга, пане директор?

Нацистська маячня напрочуд гармонійно поєднується в цій публікації «Енкаунтера» з посиланнями на антирадянські пасквілі Солженіцина та роздумами з приводу «перспектив» буржуазного націоналізму в радянських республіках та в країнах соціалістичної співдружності. Сетон-Уотсон уголос мріє про повалення Радянської влади «на Україні, на Кавказі, в Середній Азії і в прибалтійських республіках», а також у самій Росії, про відновлення буржуазного ладу в соціалістичних країнах — звичайно ж, «за активною допомогою Заходу» (стор. 30).

Таким чином, якщо відкинути фальшиві застереження, лондонський професор закликає не тільки до втручання у внутрішні справи країн соціалізму, а до прямої агресії проти них, цебто — до третьої світової війни. «Коли хтось каже те, що кажу я, — цинічно хихикає він, — то відразу цілий хор папуг здіймає галас про конфронтацію. Мовляв, не можна підривати розрядку... А чому не можна?» (стор. 34).

В своєму прагненні зупинити процес розрядки міжнародної напруженості, перешкодити матеріалізації угод Загальноєвропейської наради в Хельсінкі, цей провокатор (назвемо, пане директор, речі своїми іменами!) вдається до демагогії, яка свідчить лише про те, що і в нього, і в тих, кого він репрезентує, не знаходиться жодного аргументу, який не грунтувався б на брехні, наклепі, фальсифікації.

Перекрутити історію цьому «вченому» взагалі за іграшку. Не змигнувши оком, він заявляє, наприклад, що американський імперіалізм — він бере ці слова в лапки — поняття вигадане, що «в основі плану Маршалла й заснування НАТО лежав, безумовно, ідеалізм» (стор. 25). «Ідеалізм» саме такого роду, очевидно, надихає Сетона-Уотсона й тих, хто стоїть за його спиною, на ідеологічні диверсії.

Істеричний тон професора легко зрозуміти: завдяки мудрій миролюбній політиці Радянського Союзу ідеї розрядки здобувають дедалі більше прихильників у цілім світі, зокрема — й у Вашінгтоні та Лондоні. Але в даному разі, пане директор, зрозуміти — це не означає простити: Х'ю Сетон-Уотсон і далі розтліває душі людей — виступами в ефірі, на сторінках «Енкаунтера», в аудиторіях підпорядкованої Вам Школи слов'янських та східноєвропейських студій Лондонського університету.

Певно, тут, пане директор, слушно було б запитати, куди ж дивитеся Ви?

А справді — куди Ви дивитеся?

Прийміть і т. ін.

Володимир ГАЛЧИН

МІЖНАРОДНИЙ ТУРИСТИЧНИЙ ОБМІН

У міжнародному туристичному обміні, що охоплює щороку майже чверть мільярда мандрівників, сьогодні активну участь беруть усі континенти і країни, туризмом охоплені широкі соціальні верстви населення нашої планети. До цієї справи залучені національні, регіональні і міжнародні туристичні організації, міжнародні транспортні, готельні й банківські компанії, уряди й парламенти, міжнародні організації.

Як одна з важливих форм міжнародного співробітництва, туризм став об'єктом пильної уваги ООН, покликаної бути «центром погоджених дій націй у здійсненні міжнародного співробітництва, у розв'язанні міжнародних проблем економічного, соціального, культурного і гуманітарного характеру» (Статут ООН ст. 1). Зарубіжний туризм став, по суті, наймасовішим видом спілкування народів нашої планети.

Статистичні дані дають наочну картину його бурхливого розвитку: в 1950 році в світі було зареєстровано 25,3 мільйона міжнародних туристичних поїздок, у 1960 році — 71 мільйон, а в 1975 році їх кількість становила вже 213 мільйонів. Отже, за два з половиною десятиліття обсяг міжнародного туризму зріс більш як у вісім разів.

Останнім часом на туристичному ринку склалася нова кон'юнктура, тепер пропозиції надходять не від 5-6 традиційних країн, як раніше, а практично від усіх країн світу. Це пояснюється економічним значенням туризму, який став однією з потужних галузей сучасної індустрії. Загальна сума надходжень від нього (виключаючи витрати туристів на транспорт) становила в 1975 році 31,9 мільярда доларів (надходження Європи — 17,6 мільярда доларів). Прибутки від туризму перевищили навіть прибутки від торгівлі будь-яким окремо взятим товаром на світовому ринку. У доповіді Всесвітньої туристичної організації зазначено, що «пожвавлення міжнародного туризму... є ще одним свідченням того, що туризм виявився більш здатним протистояти несприятливим економічним факторам, ніж більшість інших галузей промисловості».

Бурхливий розвиток туризму в останні роки, зацікавленість у ньому державних органів, пояснюється його здатністю швидко збільшувати кредитну частину платіжного балансу. Не випадково у багатьох країнах створено спеціальні державні органи по координації й управлінню справами туризму — міністерства чи державні комітети на рівні міністерств. Вони покликані разом з туристичними фірмами і агентствами, транспортними і готельними організаціями, прикордонними і митними службами розробляти і здійснювати заходи, спрямовані, насамперед, на приваблення іноземних туристів до даної країни, а не на виїзд своїх туристів за рубіж. Цей процес характерний як для європейських країн, так і для країн Азії, Африки, Латинської Америки.

Валютні надходження від туризму відіграють значну роль у зовнішньоторговельному балансі багатьох країн. Так, надходження Іспанії від іноземного туризму становили у 1971 році 2 мільярди доларів, надходження Італії — близько 1,9 мільярда доларів, Англії й Франції — близько 1,4. Міжнародний туризм вийшов в Англії на четверте місце як експортна стаття і став другим за значенням каналом одержання валюти.

У Франції туризм як джерело валютних надходжень посідає третє місце після експорту продукції чорної металургії і автомобілів, у Швейцарії іноземний туризм дає більше прибутків, ніж експорт товарів хімічної і годинникової промисловості. Ще вагоміше значення мають валютні надходження від туризму для слабо розвинутих у промисловому відношенні країн, оскільки:

по-перше, туризм не вимагає вивозу товарів за кордон, адже споживач сам прибуває на місце виробництва товарів;

по-друге, по туристичних каналах іноземна валюта надходить за такі фізично невідчужувані товари, як архітектурні й історичні пам'ятки, твори мистецтва, краса природи;

по-третє, по туристичних каналах експортуються сувеніри, що мають особливу цінність лише в тій місцевості, де виробляються;

по-четверте, на противагу експортові товарів за кордон, що здійснюється за оптовими міжнародними цінами, товари, споживані іноземними туристами, продаються за роздрібними цінами і внаслідок цього дають додатковий прибуток.

Незважаючи на те, що в капіталістичному світі міжнародний туризм в останні роки розвивається в умовах економічної нестійкості й інфляції, темпи його зростання залишаються досить високими і значно перевищують темпи зростання промислового виробництва.

Однак варто відзначити нерівномірність розвитку туризму в окремих країнах і регіонах. Так, питома вага туризму в Європі досягає в загальносвітовому масштабі 75 процентів, в Америці близько 17 процентів, а в таких перспективних з туристичного погляду регіонах, як Африка, Близький і Середній Схід, Південна Азія — лише 1 — 2 проценти.

Останніми роками спостерігається деяке уповільнення темпів зростання туризму у такі традиційні країни, як Італія, Франція і Швейцарія, і високий темп припливу туристів у Іспанію, Грецію, Бельгію, Португалію, що відносно недавно вийшли на ринок масового міжнародного туризму.

Цікава картина спостерігається в країнах Латинської Америки. 1975 рік був досить сприятливий для туристичної індустрії Аргентіни: ніколи ще країна не приймала такого числа гостей, хоча серед них переважну більшість становили жителі латиноамериканських країн, що прибули до Аргентіни за покупками. Через економічну відсталість та реакційність режиму Уругвай не має популярності серед іноземців. Водночас поступово збільшується число груп з Європи, робляться спроби розвивати зв'язки з деякими іншими латиноамериканськими країнами.

проте прогнози на майбутнє тут не дуже оптимістичні. Так, Венесуела не зацікавлена в прийомі європейців, що приїздять з пізнавальною метою, а віддає перевагу діловому туризмові.

Все більшу увагу зарубіжних туристів привертають соціалістичні країни і насамперед Радянський Союз. За період від 1966 по 1971 рік кількість гостей, що відвідали соціалістичні країни, збільшилася з 11 до 29 мільйонів чоловік, тобто майже втричі. Цифра ця має тенденцію до стабільного зростання і перевищує середній світовий рівень.

Швидкими темпами іноземний туризм розвивається в Болгарії, Югославії, Румунії, Угорщині. Так, у 1974 році Угорщину відвідало 8,2 мільйона іноземних громадян, майже на 2 мільйони більше, ніж у 1973 році. Угорці виїздили за кордон у 1974 році 3,3 мільйона разів, тобто майже кожний третій житель країни. У 1975 році в Польщі спостерігалося зростання як внутрішнього, так і зарубіжного туризму. Країну відвідало 9,3 мільйона іноземців і 8,2 мільйона поляків побувало за кордоном. Завдяки спрощенню формальностей у туристичному обміні з закордоном, головним чином із соціалістичними країнами, кількість поїздок польських громадян від 1970 року до 1975 зросла удесятеро, кількість відвідань Польщі — вп'ятеро. Кожний третій відвідувач соціалістичних країн — турист із західного світу. Валютні надходження Югославії від іноземного туризму становили в 1971 році 360 мільйонів доларів, Болгарії — 94 мільйони, Угорщини — 67 мільйонів, Румунії — близько 60 мільйонів доларів.

Здатність тієї чи іншої країни до прийому туристів залежить насамперед від бази розміщення. Ось чому в усіх країнах високими темпами проводиться готельне будівництво. У 1971 році в США налічувалося близько 2,4 мільйона готельних місць, у ФРН — 1,5 мільйона, в Італії — 1,4, в Іспанії — 754 тисячі. Болгарія, Румунія і Югославія можуть одночасно приймати до чверті мільйона гостей. У 1974 році Чехословаччина мала 80 тисяч місць для розміщення туристів, у тому числі 45 600 місць у готелях та мотелях, 22 900 — на турбазах і 11 300 місць у збірних будиночках. Темп зростання кількості готельних місць у соціалістичних країнах Європи був в останні роки одним із найвищих у світі.

Прагнення збільшити прибутки від туризму породжує все нові й нові його форми. Останнім часом великого поширення набули морські круїзи, розвиваються комбіновані поїздки: «літак-теплохід», «літак-автомобіль», крім того, все більшу кількість людей захоплює автомобільний туризм. Цьому сприяє зростання числа автомобілів особистого користування та наявність зручних доріг, гарні краєвиди. Зараз три туристи з кожних чотирьох мандрують по Європі на легкових автомобілях або автобусах. Багато з них використовують при цьому як «похідний готель» причіпні фургони або зупиняються у кемпінгах та мотелях.

Чимало робиться і для розвитку цільових туристичних поїздок: різноманітні фестивалі, відпочинок і спорт, відпочинок і лікування, полювання і риболовля.

Враховуючи велику популярність кінного спорту в Західній Європі, Польща здійснила спробу організації спеціальних турів верхової їзди. Туристам надається можливість здійснювати поїздки по всій країні з ночівлею просто неба, розвагами, змаганнями. Їзда верхи дає чудову можливість уникнути міської метушні, перевантажених шосе. Цим зокрема пояснюється її зростаюча популярність серед іноземних туристів.

Все більшу роль у розвиткові туризму відіграють різноманітні міжнародні конгреси. Учасники конгресів використовують свої поїздки не тільки для роботи під час засідань, але й для ознайомлення з країною, де відбувається конгрес, та з сусідніми країнами.

На найближчі 20 років передбачається дальший розвиток міжнародного туризму, він посяде ще більше місце в світовій економіці. На 1980 рік його обсяг,

мабуть, зросте до 260 — 280 мільйонів турпоїздок на рік. Мандруватиме кожен сьомий дорослий житель нашої планети!..

У нашій країні розвиток іноземного туризму набув особливого розмаху після XXIV з'їзду КПРС, на якому було прийнято Програму миру. Міжнародні зв'язки Радянського Союзу в галузі туризму, що став однією з дійових галузей міжнародного співробітництва, витікають з духу історичних завдань, визначених XXV з'їздом КПРС, який закликав «робити все для поглиблення розрядки міжнародної напруженості, її втілення в конкретні форми взаємовигідного співробітництва між державами. Активно вести лінію на повне втілення в життя Заключного акту загальноєвропейської наради...»

Туристичні можливості Радянського Союзу безмежні. Природні й етнічні особливості його виходять далеко за межі, характерні для однієї країни. В Радянському Союзі живе понад 255 мільйонів чоловік — представників понад 100 націй і народностей. Тут можна простежити всі географічні зони, крім тропічної. Однак найбільший інтерес виявляють зарубіжні гості до СРСР як до першої в світі країни соціалізму, до країни небаченого соціального і наукового прогресу.

За період з 1971 по 1975 рік СРСР відвідало близько 15 мільйонів іноземних громадян і 11 мільйонів радянських людей виїздило за межі батьківщини. Приблизно стільки ж, як за попередні 15 років.

За заслуги в розвитку міжнародного туризму в 1973 році Міжнародна федерація туризму нагородила «Інтурист» Золотою зіркою міжнародного туризму. Вперше Золотої зірки удостоєна ціла туристська організація. «Цим актом,— заявив президент МФТ Дюран де Фрессіне,— Федерація відзначає великі зусилля Радянського Союзу, спрямовані на розширення туристичних можливостей країни».

Вирішальними факторами, які вже сьогодні виявляють величезний вплив на зміцнення міжнародних зв'язків СРСР, є рішення XXV з'їзду КПРС і Державний п'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки. У відповідності з планом розвитку міжнародних туристичних зв'язків СРСР у десятій п'ятирічці намічається прийняти 25 мільйонів іноземних і направити за кордон 18 мільйонів радянських громадян. За попередніми даними, у 1976 році СРСР відвідало понад 4 мільйони іноземних громадян з 156 країн світу і близько 3 мільйонів радянських людей виїздило в 134 зарубіжні країни. Це майже на 75 процентів більше обсягу 1971 року — першого року дев'ятої п'ятирічки. Основу міжнародних туристичних зв'язків СРСР, як і раніше, становитиме обмін з країнами соціалістичної співдружності, дальшого розвитку набудуть зв'язки з капіталістичними країнами і країнами, що розвиваються.

За роки дев'ятої п'ятирічки в нашій країні збудовано 25 готелів, мотелів і кемпінгів «Інтуристу» на 14 тисяч місць. На 1980 рік у 24 містах СРСР намічено здати в експлуатацію ще 36 готелів, 5 мотелів і 5 кемпінгів приблизно на 40 тисяч місць. Крім того, передбачено реконструкцію і модернізацію цілого ряду раніше збудованих готелів. Готелі будуть споруджені по першому міжнародному класу, в них збільшиться площа номерів і кількість місць у ресторанах.

Підкреслюючи прагнення радянського народу зміцнювати контакти з іншими країнами, Генеральний секретар ЦК КПРС тов. Л. І. Брежнєв зазначав у доповіді про 50-річчя утворення СРСР: «Ми за розширення туристичного обміну. Ми за широкі контакти між громадськістю різних країн, за зустрічі між молоддю, представниками споріднених професій, за поїздки громадян на колективній або індивідуальній основі».

Важливим фактором у справі дальшого розвитку іноземного туризму на Україні було створення в 1964 році Управління по іноземному туризму при Раді

Міністрів УРСР і виділення значних асигнувань на будівництво матеріальної бази для прийому іноземних туристів у республіці.

Управління по іноземному туризму при Раді Міністрів УРСР має нині в своєму розпорядженні десятки сучасних готелів, ресторанів, різних господарчо-побутових підприємств по обслуговуванню іноземних туристів. Управління використовує також на орендних засадах готелі, ресторани, автотранспорт та інші види послуг інших радянських підприємств і організацій.

Український народ гостинно приймає зарубіжних туристів, з гордістю знайомить їх зі своїми трудовими успіхами на заводах, фабриках, колгоспних полях, із задоволенням демонструє історичні й архітектурні пам'ятки, новобудови, а також різноманітні твори культури і мистецтва.

Для прийому і обслуговування іноземних туристів на Україні створено 20 відділень і агенств «Інтуристу»: в столиці республіки і таких промислових та культурних центрах, як Харків, Одеса, Львів, Запоріжжя, Полтава, Вінниця, Донецьк, Ровно. Обслуговуванням, прийомом іноземних туристів у республіці зайняті тисячі фахівців, серед висококваліфікованих гідів-перекладачів.

Удосконалюючи всю систему прийому і обслуговування гостей, Управління по іноземному туризму при Раді Міністрів УРСР з кожним роком вносить все більше різноманітності в туристичні поїздки по Україні. У нинішньому році наша країна відзначає славний ювілей — 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Іноземним туристам, що відвідають Радянський Союз в ювілейному році, надається широка можливість познайомитися з досягненнями Країни Рад, а також з історією революційного руху в Росії і перспективами розвитку СРСР у світлі рішень XXV з'їзду КПРС.

З метою найбільш повного задоволення зростаючого інтересу гостей до радянської дійсності, до історичного минулого Радянського Союзу підготовлено спеціальні маршрути і ювілейні програми.

Один з таких маршрутів проходить по Українській РСР і включає Київ, Харків, Запоріжжя, Херсон. Управління вбачає своє завдання в тому, щоб іноземні туристи дістали повне і правильне уявлення про життя радянських людей, про досягнення країни розвинутого соціалізму. І нам не байдуже, з якими враженнями, з якою думкою про нашу країну поїдуть вони додому.

Чимало листів надходить на Україну від громадян українського походження, що проживають за кордоном і побували в нашій країні як туристи.

«Моя мати все співала мені про Україну,— пише Розалія Романенко, що народилася і виросла в Канаді. — І про тополі співала, і про зелені гаї, і про солов'їв. Заплющу бувало очі і бачу її, Україну. Та тільки не така вона, якою ввижалася мені, — набагато краща».

А ось лист канадця Йосипа Сеся: «Як суворий докір українським буржуазним націоналістам можу сказати: не брешіть, панове, не така зараз Україна, якою ви хочете представити її людям. Квітуча вона, гарна, трудова. Я побачив її широкі ниви, колгоспи, людей, що не знають горя...»

«Сам я родом з Прикарпаття, — розповів канадський турист Онуфрій Голота під час відвідання села Барвінкове на Тернопільщині, — і тому, мабуть, понад усе переживаю за долю рідного краю, цікавлюся його життям. Я побачив, які тут збудовано підприємства, які виросли колгоспи, і знаю, що Радянська влада дбає про нього. Бо ваша комуністична партія має добрих керівників. Генеральний секретар ЦК КПРС Леонід Ілліч Брежнєв дуже розумна і чесна людина, що віддає людям серце. Він провадить правильну політику. Це політика миру і народного добробуту».

Технічний директор комбінату «Буна» з НДР Герберт Гюбнер розповів: «У Черкасах до нас у гості приходила делегат XXV з'їзду КПРС З. Андріан — старша апаратниця об'єднання «Азот». Вона докладно розповіла нам про ро-

боту XXV з'їзду партії, про свої трудові успіхи, про своє життя. Дивно — наскільки вона виявилася в курсі справ підприємства, як тісно пов'язана її доля з долею комбінату, всієї країни. Це — приклад справжнього народовладдя...»

Тепло приймали харків'яни велику групу туристів — ветеранів Чехословацької армії, учасників боїв за село Соколове. Від імені чехословацьких туристів член Центрального комітету Союзу антифашистських борців Ладислав Штрупл сказав: «Ми вдячні вам за цю теплу, сердечну зустріч на харківській землі, де народилася наша дружба. Відтоді вона міцніє і розвивається. І ми будемо берегти цю дружбу з Радянським Союзом на вічні часи».

«Мені дуже сподобався Харків, — сказав редактор голландської газети «Де Гелдерландерпрес» Ф. Лоуїс, — зелене і чисте місто. Але найбільше враження справили добродушність, гостинність радянських людей. За час перебування в Харкові, я розмовляв з багатьма людьми. Це були приємні бесіди».

Хочеться навести висловлювання туристки з Фінляндії, яка здійснила мандрівку за маршрутом Дніпровського круїзу. «У Радянському Союзі я не вперше, — сказала Кайна Норокумпу, вчителька-пенсіонерка. — Що й казати, зміни у вас важко оцінити одним словом. Досягнення радянських людей я як педагог іноді порівнюю з еволюцією людини: чим наполегливіше вона проникає в глибини науки, тим більше зростає, міцніє. Особливе враження на мене справило відвідання заводу «Запоріжсталь». Я маю деяке уявлення про людей, які добувають метал. Адже багато років я вчила дітей робітників міднорудного селища. Цього разу моє уявлення було перевершене тим, що я побачила і почула».

Зарубіжні гості мандрують по Радянському Союзу за маршрутами «Інтуристу» в складі груп або індивідуально. Подорожують літаками, поїздами, автобусами, теплоходами. «Інтурист» надає в оренду зарубіжним туристам легкові автомобілі з послугами і без послуг водія.

Основний потік іноземців, що відвідують Україну, йде переважно через великі міста і курортні центри республіки: Київ, Ялту, Львів, Одесу, Харків... Не буде перебільшенням сказати, що майже третина із загальної кількості гостей, які відвідують Радянський Союз, буває на Україні.

Крім загальнопізнавальних маршрутів, на Україні є широкі можливості для забезпечення спеціалізованих поїздок. Зокрема, чимало цікавого для себе можуть побачити іноземні машинобудівники в Харкові, шахтарі в Донецьку, металурги в Запоріжжі, працівникам сільського господарства планується відвідання колгоспів і радгоспів Вінницької, Запорізької, Полтавської, Херсонської, Черкаської областей.

Великий інтерес виявляють іноземні туристи до Київського і Львівського філіалів Центрального музею В. І. Леніна, краєзнавчих, художніх та різних спеціальних музеїв. У республіці створюються музеї народної архітектури й побуту під відкритим небом. Такі музеї вже діють у Києві, Ужгороді, Львові.

З метою кращого ознайомлення гостей з життям республіки, пам'ятками культури й історії, Управління при допомозі Держкомвидаву УРСР видає рекламну й сувенірну літературу, згідно з планами Головінтуристу організовує перегляди науково-популярних, хронікально-документальних і видових фільмів, випускає власні рекламні фільми, влаштовує виставки і прес-конференції в зарубіжних країнах. У 1977 році планується участь Управління по туризму в Національній виставці СРСР у Лос-Анджелесі.

Багато робиться в республіці для поліпшення побутового обслуговування інтуристів і розширення матеріальної бази. В багатьох містах України збудовано комфортабельні готелі «Інтуристу»: «Либідь» у Києві, «Чорне море» в Одесі, «Запоріжжя» в місті металургів на Дніпрі, мотелі в Києві, Харкові, Полтаві, кемпінги в Києві й Одесі.

Популярність здобули екзотичні ресторани: «Хата Карася», «Млин», «Віт-

ряк», «Наталка», «Верховина», «Курені» — у Києві; «Карагол» — у Ялті; «Скала» — в Ужгороді, «Хутір» — у Тернополі, таверна «Нептун» — в Одесі та ін.

Найближчим часом зможуть прийняти перших туристів нові готелі в Харкові, Львові, Ужгороді. Велика увага приділяється реконструкції існуючих готелів. Бурхливе готельне будівництво особливо помітно в Києві. Це пояснюється насамперед великою популярністю міста-героя на Дніпрі в іноземних туристів. Крім того, в Києві за програмою «Олімпіади-80» будуть проведені попередні матчі з футболу, і для футбольних болільників готується 21-поверховий готель «Русь», розташований у безпосередній близькості від 100-тисячного Центрального стадіону.

Найближчим часом у Києві відкриється технікум по підготовці працівників високої кваліфікації для готельного господарства.

Значне місце в обслуговуванні інтуристів у республіці посідає залізничний транспорт. Зараз Українська РСР має пряме безпересадочне сполучення з багатьма країнами світу. З столиці Радянської України на поїзді можна без пересадки потрапити в будь-яку європейську столицю, а також у Стамбул, Улан-Батор, Пхеньян. Поїзди формуються з нових цільнометалевих спальних вагонів, що забезпечує пасажирам максимум зручностей.

Наша республіка сполучена повітряними лініями з Будапештом, Віднем, Софією, Бухарестом, Берліном, Прагою, Варшавою. Київський аеропорт — один з найбільших і найкращих аеровокзалів Радянського Союзу.

Впорядковуються старі і прокладаються нові автомобільні шляхи, вздовж яких споруджуються бензозаправні станції й станції технічного обслуговування, кемпінги.

З року в рік зростає популярність серед іноземних туристів круїзних подорожей по Дніпру. Цього року маршрут обслуговуватиме новий теплохід «Євген Вучетич», чотирипалубне судно, що братиме на борт понад триста туристів у кінцевих пунктах — Києві та Одесі.

Одним словом, робиться все, щоб перебування іноземних гостей на Україні було цікавим, максимально пізнавальним і приємним. У цій справі Управлінню по іноземному туризму при Раді Міністрів УРСР, відділенням і агентствам «Інтуристу» допомагають Українське товариство дружби й культурного зв'язку з зарубіжними країнами і його обласні та міські відділення, товариство «Україна», товариство «Знання», а також інші громадські й творчі організації та спілки.

Туризм сприяє зміцненню дружби між народами. В цьому — мета, в цьому — прогресивне значення й іноземного туризму — однієї з позитивних прикмет нашого часу. І тому перспективи його розвитку безмежні.

Ігор СМИРНОВ

БОЛГАРСЬКИЙ НАРОД СПОРУДИВ НА СВОЇЙ ЗЕМЛІ ЧИМАЛО ПАМ'ЯТНИКІВ НА ЧЕСТЬ РОСІЙСЬКИХ І РАДЯНСЬКИХ ВОЇНІВ, ЯКІ ДВІЧІ ПРОТЯГОМ ЙОГО ІСТОРІЇ ДОПОМОГЛИ БОЛГАРІЇ ВИЗВОЛИТИСЯ З-ПІД ЧУЖОЗЕМНОГО ЯРМА.

ОДИН З ЦИХ ПАМ'ЯТНИКІВ НЕПЕРЕМОЖНОМУ РАДЯНСЬКОМУ ВОЇНОВІ СТОЇТЬ ПОБЛИЗУ БОЛГАРСЬКОГО СЕЛА ДИЛБОКИ, СТАРОЗАГОРСЬКОГО ОКРУГУ.

Загальний вигляд села Трестеник

АРХІТЕКТУРА БОЛГАРСЬКОГО СЕЛА

Тридцятилітній період соціалістичного розвитку Болгарії в історичному аспекті — незначний відрізок часу, але успіхи, досягнуті країною за цей час, разючі. Чималих надбань домоглася за цей час і болгарська архітектура, основною рисою якої є соціалістичний гуманізм. Все, що було створено і створюється архітекторами за цей період,— наслідок глибоких досліджень

особливостей праці, навколишнього середовища і відпочинку болгарина.

Болгарське село, захоплене стрімким розвитком країни, доганяє міський темп життя, змінює своє лице, умови побуту, праці, відпочинку. І навіть села, що загубилися серед відрогів Балканських гір, світяться вночі електричними вогнями.

Архітектурне обличчя болгарського села формувалося протягом віків. Нинішня низькоповерхова (два-три поверхи) забудова, компактна форма, мальовничість, колорит, затишок, широке озеленення і великі композиційні можливості — результат будівельних традицій і природженого потягу болгарина до краси. Ось чому сучасним болгарським архітекторам було значно легше розв'язувати поставлені перед ними творчі завдання. Проблема зводилася насамперед до розробки прогресивних архітектурно-будівельних методів у нових соціально-економічних і виробничих умовах.

Основним принципом у проектуванні та благоустрої сіл є територіальне районування, оскільки за його допомогою визначається взаємозв'язок між населеними пунктами, майбутнє кожного села і його місце та роль в ієрархії групи поселень.

Після створення в країні сімнадцяти аграрно-промислових комплексів, на території кожного з яких розташоване щонайменше одне місто і 15—20 сіл з населенням 40—60 тисяч жителів, нові методи проектування виявилися ще необхіднішими. Болгарські архітектори правильно зрозуміли важливу настанову на зближення умов життя села і міста, і їм пощастило уникнути механічного перенесення міського композиційного вирішення на невеличкі населені пункти. Вони вчасно зрозуміли, що у сіл є свої закономірності і своє обличчя. Тепер під «зближенням» ми розуміємо не зведення високих будинків і збільшення обсягу суспіль-

Центр села Старе Славовіце.

них і житлових споруд, а поліпшення комфорту жителі, якості громадського обслуговування, забезпечення транспортом, благоустрій.

Успіхи в економічному і духовному житті народу, підвищення культури колективізованого болгарського села викликали такий розмах житлового і громадського будівництва, який у минулому важко було навіть уявити. Сьогодні майже 80 процентів сільських мешканців мають нові будинки. Сформувалося архітектурне обличчя сіл, що відповідає сучасним вимогам містобудування.

Одиничне проектування будинків у житлових зонах уже не застосовується. Все необхіднішою стає ансамблева забудова кварталів, вулиць і дворів.

Спеціально створені колективи архітекторів та інших спеціалістів-будівельників розв'язали проблеми благоустрою й санітарних умов. Покручені вузенькі вулички, перекошені від часу будинки поступалися місцем новобудовам, широким площам і вулицям. Тепер уже ніде не зустрінеш старих тинів, на гострих кілках яких стирчали глиняні глечики; вздовж вулиць тягнуться мальовничі огорожі, прикрашені орнаментом, а за ними видніються троянди, тюльпани. Нові центри з магазинами, ресторанами, кафе-кондитерськими, кінотеатрами й клубами, банно-пральними комбінатами нічим не нагадують старих брудних майданів із закуреною корчмою.

Архітектура громадських споруд відзначається сучасністю ліній, широким застосуванням скла й бетону. Своєрідна кам'яна кладка з місцевих матеріалів, різьблення по дереву надають новим селищам особливої привабливості і колориту.

Але не тільки композиційна забудова центральних площ змінює лице сучасного села. Крупні технічні бази аграрно-промислових комплексів, господарчі споруди вимагають розширення масштабів будівництва, заміни старих хлівів і конюшень добре обладнаними фермами.

Житлові будинки відзначаються масивною залізобетонною конструкцією. Їхнє внутрішнє планування відповідає новим вимогам побуту і нічим не поступається міським квартирам. У кожному з них є всі необхідні підсобні приміщення, комунікації. Великі вікна роблять приміщення світлими, затишними. Широкі тераси і балкони, оповиті виноградними лозами, прикрашені яскравими квітами, нагадують веранди старовинних будинків доби болгарського національного відродження.

Підлога в будинках найчастіше паркетна або з дошок, вкрита вона звичайно яскравими болгарськими килимами, кольори яких надають інтер'єру веселого, святкового вигляду.

Куточок садиби болгарського селянина.

В домашньому господарстві вже не рідкість найрізноманітніші електроприлади, а радіо і телевізори давно війшли в кожний дім.

Сучасні засоби пересування — мотоцикли, мотороллери, автомашини є ще одним штрихом сучасності в житті болгарського села. Майже біля кожного нового будинку можна побачити гараж. Присадибні ділянки впорядковані, з неодмінними садками і городами.

У спорудженні нових будинків, як правило, бере участь уся сім'я, іноді й цілі колективи односельців, чим відроджуються старовинні звичаї слов'янських задруг, зміцнюються традиції товариськості й взаємовиручки. Будівництво ведеться дбайливо і вміло, з глибоким розумінням прекрасного і кращих традицій болгарської національної архітектури.

Одна з вулиць села Пирогово-Русенсько.

У сучасному болгарському селі досить важко відокремити місця для відпочинку. Вони є скрізь, в усіх зонах, у всьому селі. Намічається тенденція перетворити кожне село в місце відпочинку не тільки для місцевого населення, але і для міського. Це допоможе обмежити «дачний вибух», що набув останнім часом значних розмірів, і покладе початок зворотному процесові міграції — від міста до села. Цьому процесові сприятиме також швидкий благоустрій сіл. Ідея зробити село не тільки виробником і постачальником сільськогосподарської продукції, а й місцем відпочинку ставить цілком нові, значно складніші композиційні, соціальні й організаційні завдання його реконструкції.

І в свята, і в будні мешканці сучасного болгарського села своїм одягом нічим не відрізняються від городянина і нічим не нагадують селян старої Болгарії, вбраних у грубий домотканий одяг і постоли-царвулі, обтяжених безпросвітною турботою про хліб насущний. Змінився і їхній світогляд. Колективна праця в кооперативному господарстві створила сприятливий грунт для вироблення нових етичних принципів, що розбили тісні рамки особистого благополуччя і висунули на перший план інтереси загального добра. Болгарський кооператор став активним будівником соціалізму.

За матеріалами агентства «Софія-прес».

Комуністка Ірмгард Бобрцік — перша робітниця-депутат магістрату Боттропа

У комуністів Руру

Рурська область у ФРН густо всіяна великими промисловими містами. На півночі з Ессеном фактично злилися Боттроп і Гладбек, на сході — Гельзенкірхен, на півдні і заході — Обергаузен і Мюльгейм. З цими назвами пов'язані славні сторінки німецького робітничого руху.

Коли в 1920 році в Німеччині спалахнув Каппівський контрреволюційний заколот, рурські робітники, очолені тоді ж створеною комуністичною партією, дали рішучу відсіч силам реакції. В Ессені було створено Робітничу раду, яка й порядкувала в місті. У Боттропі і Гладбеку формувалися загони майже 100-тисячної Рурської Червоної армії, що контролювала чи не всю область — теперішню землю Північний Рейн-Вестфалія.

У 30-х роках у нашій країні вийшов переклад роману німецького письменника-комуніста, одного з зачинателів німецької соціалістичної літератури Карла Грюнберга «Палаючий Рур» — хвилююча розповідь про ті події. Роман і тепер перевидається в НДР, його читають і в Західній Німеччині.

Робітники Руру виявили стійкість і героїзм у боротьбі проти фашизму. Вже в повоєнні часи стало відомо, як самовіддано діяли тут підпільні антифашистські групи.

А коли прийшов травень 1945 року, рурські комуністи виступили за корінні соціально-політичні зміни на своїй батьківщині.

Обербургомістром Ессена став тоді комуніст Гейнц Реннер, комуністи очолили магістрати Боттропа і Гладбека. В першому парламенті — ландтагу землі Північний Рейн-Вестфалія представники комуністичної

Представники шахтарського Гладбека зайняли депутатські місця в міській ратуші.

партії мали 35 місць. Проте окупаційні власті — Рур входив до англійської зони окупації Німеччини — рішуче стали на заваді соціальним перетворенням. Вони почали з того, що усунули всіх комуністичних бургомістрів і зменшили число комуністів-депутатів ландтагу з 35 до 19-ти. В 1956 році у ФРН Комуністичну партію було заборонено.

Тільки спираючись на антидемократичні закони, насаджені у Західній Німеччині окупаційними властями і урядом Аденауера (а ці закони, на жаль, діють і понині) і на поліцейський терор, писала газета «Унзере цайт», можна було час від часу придушувати революційний запал робітничого класу, позбавляти його справжнього представництва в органах влади, обеззброювати перед свавіллям великих монополій.

У 1968 році власті ФРН змушені були дозволити легальну діяльність новоутвореної тут Німецької комуністичної партії. Щоб перешкодити обранню комуністів у бундестаг, парламенти земель і місцеві органи влади, видали антидемократичний виборчий закон. Проте вже через рік в результаті чергових комунальних виборів комуністи ввійшли до складу міських зборів Боттропа. Після тривалої перерви у магістраті західнонімецького міста знову з'явилася комуністична фракція. А на комунальних виборах восени минулого року комуністи зібрали в Боттропі майже дев'ять процентів голосів і представлені тепер п'ятьма депутатами.

Ці вибори стали важливим явищем у політичному житті ФРН. Комуністи обрані депутатами магістрату в 25 містах країни. Одночасно з комунальними виборами проходили і вибори до бундестагу. До них було прикуто загальну увагу, але преса ФРН, зокрема права, «забула» повідомити про наслідки комунальних виборів — про успіх комуністичної партії.

...Місто Боттроп. Завод побутової техніки «Крупс». На конвейєрі по складанню електромоторів працює робітниця Ірмгард Бобрцік, комуністка з 1968 року. Тепер вона — депутат міських зборів, заступник голови комуністичної фракції в магістраті Боттропа. У неї троє дітей, вона утримує родину, бо чоловік Ірмгард уже понад рік безробітний.

Як вона розуміє свої обов'язки депутата-комуніста?

«Мені, як жінці, — розповіла Ірмгард Бобрцік кореспонденту газети «Унзере цайт», — фракція доручила захищати інте-

реси робітниць. А їх тільки на нашому заводі понад п'ятсот. На конвейєрі працюють самі жінки. Чотири роки тому протягом зміни ми складали 140—150 моторів, нині — 280—290. Кількість робітниць не збільшилася, жодних технічних удосконалень не впроваджено. Прискорили рух конвейєра — і все! Тих, хто не витримує фізичного і нервового напруження, всіх невдоволених негайно звільняють: у місті досить безробітних, які пристануть на будь-які умови. Користуючись цим, хазяї порушують також закони про охорону і безпеку праці. Магістрат досі не займався такими питаннями, але ми, депутати-комуністи, вимагаємо, щоб міські власті Боттропа втрутилися у цю справу».

Зусилля комуністів не лишаються марними. Минулої осені в Боттропі склалося загрозливе становище. Концентрація шкідливих речовин у повітрі цього постійно задимленого міста перевищила всі припустимі межі. Тоді депутати-комуністи при підтримці свого робітничого активу організували широку кампанію проти власників підприємств, які злочинно нехтують закони про охорону навколишнього середовища. Магістрат — уперше в своїй практиці — запровадив санкції проти окремих підприємців. І дуже важливо, що населення міста знає, хто розворушив громадську думку.

Коли новообрані депутати зібралися вперше, найстарішим за віком серед них виявився комуніст Клеменс Крайєнгорст. Понад тридцять років тому він був бургомістром Боттропа, а тепер, за традицією, як найстаріший депутат, відкрив першу сесію міських зборів. У своїй промові він вжив влучний вислів «зробити ратушу скляною». Це означає, що магістрат повинен дотримуватися гласності в роботі, покінчивши із закулісними угодами між фракціями, виносячи всі справи на люди. Ідею «скляної ратуші» підхоплено і в інших містах, де є депутати-комуністи.

У Гладбеку на першій сесії міських зборів програму комуністів виклав голова фракції Роберт Фарле. «Ви змушені будете звикнути до того, — сказав він, звер-

Комуніст Клеменс Крайєнгорст (на фото — зліва) був першим бургомістром повоєнного Боттропа. Нині, через 30 років, він знову депутат і приймає присягу від теперішнього бургомістра.

Комуністи виступили ініціаторами кампанії проти отруєння повітря в рурських містах.

ючись до депутатів від інших партій, — що віднині вам доведеться працювати з нами, комуністами, рахуватися з нашими вимогами. А за нами стоять робітники-шахтарі, всі інші виборці, які віддали нам свої голоси».

Депутати-комуністи Гладбека підтвердили заяву свого голови кампанією під гаслом «Припинити гонку цін!» Річ у тім, що, крім невпинного зростання цін на продовольчі товари, тут, з огляду на дефіцит міського бюджету, готувалися підвищити плату за газ, електрику, інші комунальні послуги. Комуністи примусили магістрат відмовитися від такого рішення.

Коли на підставі реакційного закону «про радикальні елементи» в Гладбеку намірилися звільнити вчительку Еріку Фішер, Роберт Фарле порушив у магістраті питання про неконституційність подібного акту. Справді, «заборона на професії» суперечить конституції ФРН, але саме цю обставину замовчує реакційна преса. Деякі депутати — члени соціал-демократичної партії підтримали Фарле. Питання розглядали в міністерстві освіти в Дюссельдорфі, і Еріку Фішер таки звільнили, але той факт, що магістрат не наважився зробити цього, дуже показовий.

У зв'язку з подіями в Гладбеку слід сказати про спільні дії комуністів і соціал-демократів. Для Боттропа, наприклад, це не нова проблема. Протягом минулих років не раз депутати від соціал-демократичної партії підтримували комуністів. Як відомо, керівництво соціал-демократичної партії, що вперто стоїть на антикомуністичних позиціях, відхиляє всі пропозиції НКП про спільні дії в інтересах робітничого класу і всіх трудящих. Соціал-демократів, які мають контакти з комуністами, з партії виключають. Саме через такі контакти втратили свої мандати двоє депутатів міських зборів минулого скликання у Боттропі. І все ж поява комуністів в органах місцевої влади подає надію на зміни. Зокрема, новий бургомістр Боттропа соціал-демократ Ернст Волцок говорить про можливість «збігу позицій в окремих питаннях». Вислів дуже обережний, але й він свідчить, що ніякі заборони не можуть перешкодити об'єктивній тенденції до зближення. Все частіше місцеві організації соціал-демократичної партії, її функціонери, особливо на підприємствах, діють спільно з комуністами.

Після осінніх виборів у ФРН було скликано 4-й пленум Правління Німецької комуністичної партії. Він обговорював підсумки виборів і завдання партії в нових умовах. На Пленум були запрошені керівники комуністичних фракцій усіх 25 магістратів.

Пленум прийняв заклик про початок в нинішньому 1977 році нової кампанії за дальше розширення лав партії. «Той, хто вступить до лав НКП, — говориться в закліку,— разом з нами боротиметься за краще майбутнє нашої країни, за вирішення найважливіших питань сучасності в інтересах усіх трудящих».

...Боттроп — це 130 тисяч жителів, Гладбек — 90 тисяч, тут зосереджене робітництво, яке завжди було опорою партії комуністів. Традиції робітничого Руру торують собі шлях.

Яків ВАЛАХ

РИШАРД ЛАССОТА

Офіцер поліції з кольтом на поясі у відповідь на прохання проставити візи в паспортах — моєму й дружини — сказав: «Візи? А навіщо? Ви у вільній країні».

Невдовзі я переконався, що то неправда.

„ТІЛЬКИ ДЛЯ БІЛИХ..."

КОЛЬОРИ КЕЙПТАУНА. Не вагаючись, я запропонував би цей куточок земної кулі як ідеальне місце для обладнання раю. Чудовий клімат, буйна рослинність, розкішні сади й виноградники, безліч квітів. Над містом височить Столова гора. Дістатися до вершини можна фунікулером, переповненим туристами, здебільшого американцями й японцями — їх у Південно-Африканській Республіці вважають Білими з великої літери. Чорні і кольорові не мають права користуватися фунікулером: у вагончиках не передбачено закутка для людей інших кольорів шкіри.

Коли я замовляю по телефону таксі, диспетчер неодмінно перепитає: «Вам, звичайно, потрібна машина для білих?». Таксі для небілих має інший вигляд та й коштує дешевше, але жоден водій не візьме білого, якому спало б на думку заощадити.

Вхід на пошту — один для всіх, але ліворуч над віконечками великими літерами зазначено «For Whites only» — «Тільки для білих». З протилежного боку напис — «For non-whites». Спохвату купую там марку, однак, коли прошу відіслати листа, службовка-індійка відмовляється. Зненацька в дверях з'являється поліцейський. Його привела вичепурена стара карга, і тепер обурено тицяє в наш бік парасолькою.

— Американці? — знудженим тоном звертається до нас поліцай. — Пам'ятайте, ви не вдома...

Виходимо. Стара, люта й розчарована, бубонить, що нам легко минулося. Наступного дня дізнаюся, що міг заробити два роки в'язниці, якби поліцейський зажадав мій паспорт і завважив там відсутність візи.

Пообіді у Пайнлендс — районі, де живуть люди середнього достатку, — купуємо сміховинно дешеві фрукти. З повними сумками ананасів, бананів і помаранчів виходимо з крамниці. Враз від стоянки машин лунає розпачливий крик. Усі біжать туди. Я теж.

Двоє поліцейських-негрів б'ють прикладами чорного хлопця років чотирнадцяти. Блимає лампою патрульна машина, виє сирена. Натовп мовчазно спостерігає. Хтось схлипує, проте не над гіркою долею мордованого, а над тілом іншого хлопця, білого, що лежить у калюжі крові. Я кричу, і мене виштовхують з натовпу...

Наступного дня читаю в англомовних газетах: негр-підліток хотів украсти із запаркованого «фольксвагена» мисливську рушницю. Це помітив білий хлопець. Під час бійки заряджена зброя вистрілила, смертельно поранивши білого. Чорний, наляканий і приголомшений, навіть не намагався втекти.

Газети, що виходять мо-

вою африкаанс (мішанина голландської й англійської, мова колонізаторів), написали: кровожерні чорні, як тільки допадуться до зброї, без жалю винищують усіх. Вчора один з них убив стороннього білого хлопця. Оскільки вбивця чинив збройний опір поліції, його відвезли до відділка в стані агонії.

Висвітлення факту, звичайно, не залежить від мови. У ПАР відмінність помітна в усьому: в політиці, культурі, економіці, навіть у релігії.

ЦЕРКВИ. На сходах англіканського собору в Кейптауні літня пані роздає брошури. Перехожі байдуже сунуть повз неї. Пані кличе лакея, що пильнує неподалік, разом із шофером вони обережно підсаджують її в сірий старомодний «ролс-ройс». Машина від'їжджає. Тільки тепер я зазираю до брошурки. В ній закликають до знищення апартеїду, до встановлення християнської рівності і братерства.

Англіканська церква — церква заможної буржуазії — перебуває в опозиції до голландської реформатської офіційної церкви націоналістичної партії, що захищає апартеїд, терор, поліцейське засилля. З амвону реформатського собору громадянам пропонують здійснювати заповіт Творця: «щоб через муки небагатьох щасливими стали всі його обранці».

Насправді тут усе якраз навпаки. На одного щасливого білого припадає п'ять пригноблених поліцейським режимом чорних громадян ПАР. Хоча так звані кольорові (мулати, азіати — здебільшого індійці) користуються незначними привілеями, їх солідарність із неграми міцніє.

НЕДОВІРА. Я приїхав у країну, де нікого не знав. Приїхав без рекомендаційних листів, на стипендію міністра культури, надану мені для творчої подорожі до Японії. Все це я розповів двом юнакам в університеті для кольорових.

— Вам дали візу для в'їзду в ПАР? — здивувалися вони.

— Ні.

— У такому разі вас можуть щохвилини заарештувати. Краще йдіть звідси. За вами, напевно, слідкують.

У словах бриніла недовіра. Безліч разів поліція засилала до них провокаторів. Рік у рік вони чули й читали неймовірні речі про соціалістичні країни Європи.

— Хіба комуністи дозволяють польським письменникам подорожувати за кордон? — спитали вони мене.

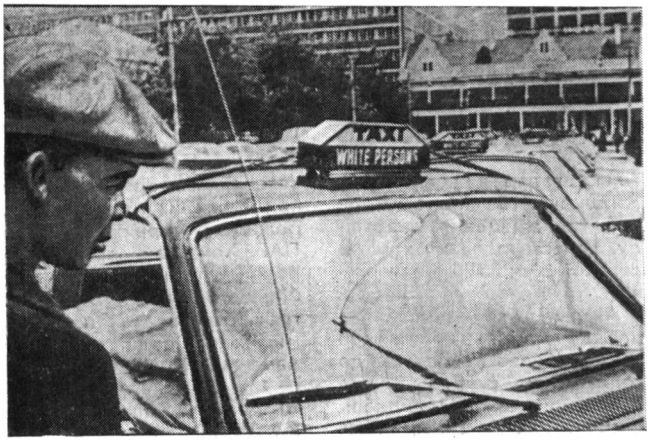
Не певен, що моїй відповіді повірили. Коли ж я поцікавився майбутнім їхньої країни, то почув ухильне:

— Порівняйте, скільки в республіці чорних і кольорових студентів і як небагато вчиться білих. Їм не обійтися без нас...

Дещиця правди в цьому є. Елітарний університет Стелленбош, — щось на зразок Оксфорда чи Кембріджа, — здається вимерлим. Правлячий клас ПАР не відчуває потреби у вищій освіті. Але чи звернеться коли-небудь білий африканер до чорного лікаря чи інженера? Скоріше він вчи-

„...ТІЛЬКИ ДЛЯ ЧОРНИХ"

Табличка на таксі попереджає — «Тільки для білих».

нить так, як і досі. запросить фахівців із США, ФРН або Швеції і платитиме їм фантастичні суми. Золотом.

ПРІЗВИЩА. Ви помітили, що я не називаю прізвищ? Не називаю людей, з якими познайомився в ПАР. Повернувшись додому, я послав їм листівки. Раз, вдруге... Мені ніхто не відповів. Зустрівши представника ПАР на якійсь міжнародній конференції, я заходився розпитувати його про спільних знайомих.

— Ради бога! — заволав він. — Перестаньте їм писати! Хіба ви не чули про арешти, обвинувачення в зв'язках із комуністами?! Поліції досить різдвяної листівки з Польщі! Пишіть їм з Бонна чи Женеви, але, боронь боже, не із Варшави!

Трохи заспокоївшись, мій співбесідник розповів про обов'язкову явку громадян ПАР до своїх консульств під час закордонних подорожей. Про необхідність звітуватися в кожному дні, проведеному в «загнилих країнах» Європи. Про відвідання соціалістичних країн взагалі нема мови. Заборона ця підтверджується суворими карами. Ув'язнення без постанови суду — звичайне явище. Репресіям піддають не тільки прогресивну інтелігенцію, а й представників буржуазії, які вимагають для чорних певних свобод, щоб можна було їх найняти на роботу, звичайно, з великим для себе зиском...

ПРОТИ ВСІХ. Туристичне бюро, що міститься в самому центрі міста, пропонує буклети й офіційні путівники, які твердять, що тепер, після розподілу рас і впровадження поліцейського нагляду «за контактами», чорні й кольорові цілком ізольовані від згубної, зяючої гнилизною, здегенерованої культури Західної Європи і США.

Як не дивно, але антикомуністична тематика у виданнях південноафриканських расистів вичерпується кількома обов'язковими, досить заяложеними фразами. Основний заряд спрямований проти «загнилих демократій», «бездумних політиканів», «продажних прошарків». Про кого йдеться? Несамовиту лють расистів викликає той факт, що буржуазія Англії і Франції, потребуючи дешевої робочої сили, впустила на європейський континент злидарів з Африки й Азії, дозволила їм будувати крамниці й гаражі, заходити в ресторани й автобуси, навіть вчитися! Ось до чого призводить «загнивання» і «відсутність расової солідарності білих людей».

Я наводжу цю компрометуючу фразеологію, аби показати, як далеко зайшло безумство расистів. Антикомунізм натомість є юридичною основою всіх діянь держави. Так записано в конституції, і цей припис неухильно виконується.

ПОЛІЦІЯ. В туристичному бюро, майже порожньому, бо гості приїздять до ПАР все рідше, гіди володіють лише англійською і німецькою мовами.

— А французькою чи італійською? — цікавлюсь я.

— О, французи й італійці вже давно не одержують наших віз, — пояснили мені. — То такі мішані раси...

— Мішані?..

— Саме так, знегризовані.

Службовка бюро випитує в туриста, де він мешкає, з ким підтримує зв'язок, куди має намір поїхати. Заповнену «анкету» передають до поліції. Обов'язок (а, може, й звичка) наказує громадянам ПАР співробітничати з поліцією. Надто коли йдеться про іноземця. Жінка — водій таксі з Кейптауна· екскурсовод у заповіднику на самому краю Африки, де сходяться Атлантичний і Індійський океани, готельна обслуга, люди з університету Стелленбош, наш провожатий по клініці відомого доктора Барнарда, — всі хотіли знати, чи не заприятелював я з кимось у ПАР, чи не маю наміру схилити когось до виїзду в Європу.

ЩО ТРАПИЛОСЬ! О пів на шосту вечора порожніють центральні вулиці міста, зачиняються грубезні сталеві двері модних магазинів. У цю пору самотня пара білих привернула увагу поліцейського патруля. Куленепробивне скло в машині опус-

тилося і здивований голос спитав:

— Щось трапилось?

— Ні, — відповіли ми з дружиною.

— Але ж, на бога, що ви тут робите? Скоро з'являться чорні!

Дійсно, о шостій вечора сюди приходять чорні жінки з купою дітлахів, що нишпорять по смітниках, поки їх матері старанно прибирають під пильним оком поліції. Закінчивши роботу, чорні повинні якнайшвидше забиратися геть, до своїх кварталів. Машиною потрапити до них нелегко. Автостради, обминаючи негритянські райони, прямують до сусідніх міст: з центру до центру. Де живуть оті десятки тисяч чорних, котрі прибирають, будують, обслуговують, заповнюють фабричні цехи? Дорожні знаки цього не вказують.

Зупиняємося на великій площі неподалік від міської ратуші, де міститься автобусна станція для негрів, і незабаром рушаємо за якоюсь ущерть переповненою розбитою таратайкою. Тісні, без жодного деревця вулиці; розтягнені на кілометри нетрі; халупи, складені з шматків жерсті і ящиків. Білого тут зустрічають неприязними здивованими поглядами. Про бесіду з тутешніми мешканцями годі й думати. З незнайомими не вступають у балачки. Та й про що?

Якийсь шпиг зателефонував у поліцію, і негайно примчало авто з типами в цивільному.

— Якщо ви заблукали, — мовив той, що сидів поряд із шофером, — то ми — фахівці з відшукування дороги.

На щастя, я не розмовляв із жодним негром, і мене відпустили, записавши лише номер машини.

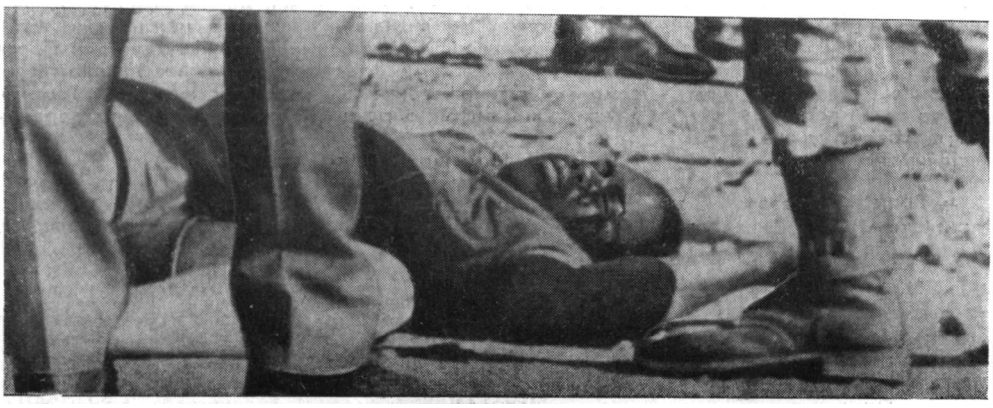
ДЯДЬКО ТОМ. — Гей, ти, хочеш стати дядьком Томом отого білого?

Той вигук перебив мою чергову спробу завести знайомство в університеті для кольорових. «Хатина дядька Тома», слізлива оповідь відомої добродійки, стала символом усього, що чорні й кольорові найдужче ненавидять, — сентиментальним пластирем, наліпленим на їх злидні, приниження, гнів.

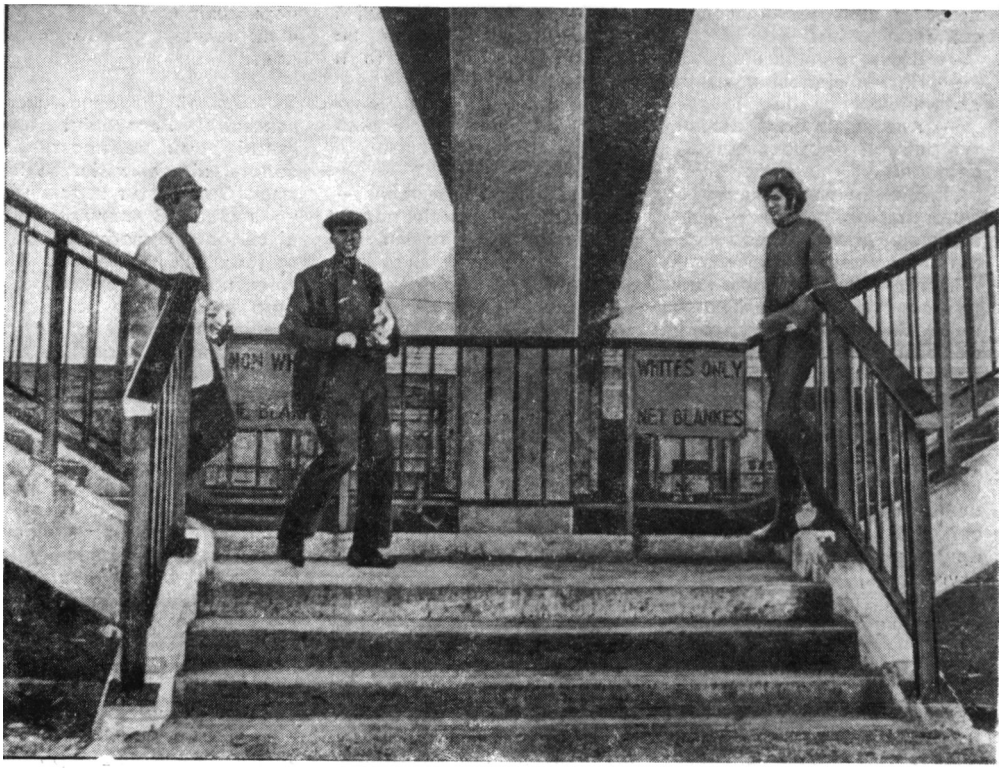
Навмисне стримано пишу про негритянські квартали, бо то річ відома. Ніколи в Африці я не дозволяв собі співчутливої балаканини; не співчуття потребували мої співрозмовники — аналізу ситуації та ще поради, підкріпленої вірою і досвідом. Дозволені урядом товариства і спілки трактують тут презирливо як школи для «дядька Тома», де виховують покірливих «добрих чорношкірих», що охоче чиститимуть чоботи свого пана.

ЗОЛОТО. В Південно-Африканській Республіці елегантні дами не носять ні золота, ні діамантів. То несмак. Золото тут надзвичайно дешеве. В минулому році світовий видобуток золота (без СРСР) становив 940 тонн, понад 700 з них видобуто в ПАР. Що ж до покладів алмазів, урану та іншої цінної сировини — ця країна не має собі рівних. Тим часом поряд з фантастичними заробітками і марнотратністю тут панує показна доброчинність, фальшива скромність, удавана побожність, скупість.

У багатих домах закуповують індиків і яловичину на весь рік, щоб заощадити кілька рендів. (Страшно подумати, що стзнеться з тими замороженими холодильниками при аварії електромережі). Наміривши придбати коштовну річ, летять у Лондон. Різдво, яке в ПАР припадає на розпал літа, проводять у Швейцарії, катаючись на лижах, обов'язково цілими сім'ями. Але горе дитині, яка любить шоколад. То ласощі, а ласощі — гріх, а гріх призводить до занепаду, прикладів якого так багато в Європі. Чи, може, вони зберігають золото в швейцарських банках, передчуваючи неминуче, коли тре-

Ще одна жертва расистського терору.

Міст у Кейптауні. Він теж має два входи — один для білих, другий — для кольорових.

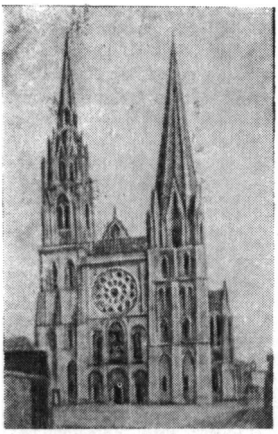
ба буде розплачуватися з найманцями?

НЕНАВИСТЬ. Ми з дружиною ледве відшукали католицький собор. Він справляв враження убогого й занедбаного. Пустка. Нарешті прийшла якась ірландка з дитиною. Я запитав, чому собор такий порожній. Жінка відповіла, лише пересвідчившись, що ми іноземці.

— **Вони,** — сказала з притиском, — ненавидять усіх: англійців, католиків, євреїв, усіх... Англійців, бо не сидять у себе вдома; католиків, бо то «релігія слабких»; євреїв, бо не їдуть воювати в Ізраїль, до того ж расово неповноцінні — належать до азіатів; магометан ненавидять ще більше. Гребують індійцями й китайцями. Не пускають до республіки жителів Південної Америки. Не визнають білими європейців, бо вони змішалися з неграми, так само як латиноамериканці. Тільки **вони** добрі, обранці бога...

Можу додати, що в ПАР розпалюють ненависть насамперед між чорними і кольоровими, а чорних спонукають до племінної ворожнечі. Наприклад, наймають на підприємство лише готентотів, щоб на випадок страйку привезти озброєних палицями зулусів, збуджених алкоголем і відповідно нацькованих. Наступного разу ситуація зміниться і битимуть зулусів. Так само вербують до поліції й армії, де під командою білих офіцерів негри виконують найбруднішу роботу. Проте й до них вже дійшло гасло: не бути «дядьком Томом». Останні події підтверджують це.

«Перспективи», Варшава

Собор Нотр-Дам у Шартрі.

І ВІТРАЖІ ВМИРАЮТЬ

Шартр — містечко, розташоване на мальовничій Ер, притоці Сени, — останнім часом став предметом особливих турбот французьких митців, письменників, діячів культури. Шартр знаменитий своїм собором, побудованим в XI сторіччі спочатку в романському стилі, а 1260 року реконструйованим у готичному стилі — таким він і дійшов до нас. Шартрський собор славний не тільки архітектурою, не тільки скульптурами, а й «кольоровими килимами», як називають вітражі — цей оригінальний вид середньовічного мистецтва. Тепер вітражі опинилися під загрозою загибелі.

Реставрація, здійснювана у соборі, замість захистити неповторні творіння майстрів XIII століття, руйнує їх. Вітражам, які сім віків протистояли пожежам, війнам і людським химерам, сьогодні загрожує прогрес. Синтетична камедь — продукт нафтохімії, яким скористалися реставратори, — згубно вплинула на ефект розсіювання світла (те, що найбільше приваблює у старих вітражах). Художники Монесьє і Базен першими звернули увагу: три унікальних вітражі королівського порталу зробилися тьмяними, невиразними, їх вкрив шар бруду. Виявилося, що синтетична захисна плівка, нанесена на вітражі після повної їх очистки, не відштовхує, а притягає пил.

Науковці, художники, архітектори, майстри-склярі твердять: при застосуванні даного методу вітражі «вихолощуються», скло втрачає щільність і ту внутрішню рівновагу, яку заклав у нього майстер. Розсіюване світло збагачувала сама недосконалість товстих неправильних стекол; час, поступово, але невпинно модифікуючи структуру поверхні, не знищив цієї властивості матеріалу: кольори лишалися живими, глибокими, соковитими.

Спроби корегувати давню технологію з сьогоднішніх позицій призвели до непоправних втрат. Асоціація захисту французьких вітражів повідомляє: синтетичну камедь було застосовано при реставрації Нюрнберзьких вітражів двадцять років тому. Тепер вже ясно, що ці шедеври для нас безнадійно втрачені. Англійські дослідники, придивившись до електростатичної захисної плівки, відмовилися застосовувати її у Кентерберійському соборі «як небезпечну».

Асоціація пропонує інший спосіб захисту вітражів, більш складний і повільний, але принаймні безпечний. Роль захисної плівки тут відіграє дуже тонке і піддатливе скло, яке не приклеюють, а лише приставляють до скла вітража, прикріплюючи до свинцевої оправи за допомогою спеціальної замазки.

Спосіб «здвоювання» має ту перевагу, що первісна структура скляної поверхні лишається недоторканою. Звичайно, і цей метод потребує додаткових досліджень з врахуванням не лише короткочасних, але й більш віддалених наслідків.

Гра забарвленого проміння, той ефект розсіювання світла, якому готичні собори завдячують особливою атмосферою таємничості, належить до нерозгаданих секретів старих майстрів. Так само, як і захист скла від атмосферного забруднення. Окрема галузь професійних секретів склярів — кольори, їх відтінки. З чого народжується ця неповторна синь?..

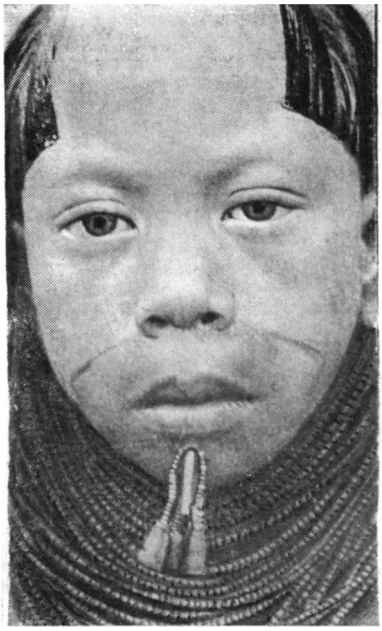
Ремісники XIII сторіччя, що за допомогою уламків кольорового скла переповідали біблійні і побутові сюжети, знали про приховані можливості скла значно більше, ніж сьогочасні реставратори. Варто придивитись до них, пошукати розгадку. Йдеться про спадщину, що не має ціни.

«Юманіте діманш», Париж.

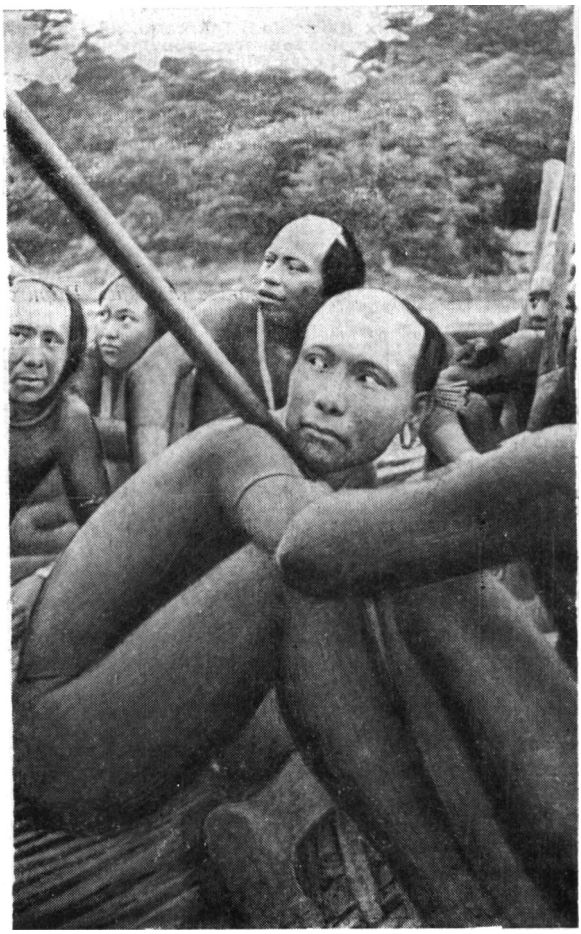

ІНДІАНЦІ З ТРАНСАМАЗОНСЬКОЇ МАГІСТРАЛІ

Це не «екзотика» — живі люди, які потребують захисту і співчуття.

Нащадок прадавніх хазяїв бразільської землі.

Джунглі вздовж Трансамазонської магістралі називають «зеленим пеклом». У цих лісах, що площею мало поступаються Європі, знайшли притулок індіанці — корінні жителі Бразилії. Чотири століття тому вони ставили свої оселі поблизу атлантичного узбережжя, де тепер знялися вгору хмарочоси Ріо-де-Жанейро. Коли матроси Педру Кабрала висадилися на невідомій землі, яку пізніше назвали Бразілією, тут жило три мільйони тубільців. На початку нинішнього сторіччя їх лишалося хіба що мільйон, а нині немає й ста тисяч. Колонізатори витіснили індіанські племена з берегів Амазонки й Оріноко в сельву.

Звичайно, крокодили, змії, отруйні рослини не можуть налякати уродженця цих місць. Інша справа — «блідолиций брат». Йдеться не лише про те, що

лук і стріли, хай і отруєні, ніщо проти кулеметів, вертольотів, напалму... Вміючи лікувати малярію та інші «екзотичні» хвороби, індіанці гинули від нежиті, вони не мали імунітету проти мікробів і вірусів, які принесла в джунглі цивілізація.

Європа «ощасливила» цей край алкоголізмом і феодальною залежністю, навчила лицемірства, прищепила смак до грошей... Досить згадати отців єзуїтів і створені ними місії, рабство під машкарою патріархально-родинних відносин. Єзуїтів давно викинули звідси, але й сьогодні місіонери-католики ведуть боротьбу за душі «заблудлих овець» і ...за землі. Конкуренцію їм складають (і не безуспішно) священики-протестанти із США.

З будівництвом Трансамазонської магістралі природно було пов'язувати надії на економічний і соціальний прогрес у цих глухих закутках басейну Амазонки. Але будівництво стало приводом для нового наступу на «дикунів». Їхні землі були обіцяні переселенцям з посушливих районів. Зубожілі багатодітні родини новітніх «колоністів» спішно рушили до Амазонії. Проте їх випередили гендлярі, спекулянти земельними ділянками. Зрештою величезні площі, найкращі наділи опинилися в руках іноземних підприємців, переважно північноамериканських.

У Бразілії багато пишуть про освоєння віддалених районів країни. Що ж до нестерпного становища індіанців, то про це преса сором'язливо мовчить, не бажаючи визнати очевидного факту: індіанці — жертви геноциду. Живучи на бразільській території, вони — теоретично — перебувають під захистом бразільських законів. Проте жодного разу законодавство і правосуддя, дбаючи про збереження стародавньої культури, поважаючи спосіб життя «лісових» племен, не заступилися ні за окремого представника гнаних етнічних меншостей, ні за ці меншості в цілому. Як і колишня «Служба захисту індіанців», так і нинішні доброчинні організації не здатні захистити тубільців од винищення, що здійснювалося і здійснюється всіма можливими способами — від «звичайного» вбивства до стерилізації жінок. За століття нічого не змінилося: якщо навіть медикаменти, призначені для індіанців, не потраплять до рук спекулянтів, — жителі джунглів навряд чи знайдуть їм застосування...

...Два роки тому один скотар, ферма якого була розташована у колумбійській Амазонії, запросив на сніданок своїх сусідів-індіанців... і отруїв їх. У такий спосіб хазяїн сподівався розширити ферму, дістати додаткові пасовиська. Історія набула розголосу, фермера заарештували. На суді він заявив на свій захист: «Я не знав, що вбивати індіанців — гріх...»

«Юманіте-діманш», Париж.

Індіанці Амазонії зберегли образ життя своїх предків.

АВСТРІЯ

Професор віденського університету, відомий музикознавець Еріх Шенк надрукував у видавництві «Амальтеа» капітальну працю «Моцарт — його життя, його світ». Критика розцінила появу книги як нове слово в науці про Моцарта.

АНГЛІЯ

Останнім часом в Англії значно підвищився інтерес до творчості великого англійського сатирика Джонатана Свіфта. Про це, між іншим, свідчить успіх театральної вистави «Йеху», прем'єра якої нещодавно відбулася в лондонському «Куїнс тіетр». Спектакль пропонує сценічний портрет Свіфта, створений виключно за текстами його творів. «Це не п'єса, — сказав в інтерв'ю журналістам виконавець головної ролі Алек Гіннес, — скорше — сольна композиція, присвячена Свіфтові». Вистава справді відтворює імена, дати, місця й події з життя великого сатирика. А майстерна гра Алека Гіннеса, Ніколь Паджет, Анджели Торн та Марка Кінгстена передає живі картини англійського суспільства доби Свіфта.

БОЛГАРІЯ

У столичному храмі Олександра Невського, перетвореному на музей, відкрито нову виставку «Болгарська рукописна книга X—XVIII ст.», присвячена 1300-річчю створення болгарської держави. Про розвиток багатовікової писемності й літератури країни розповідають 270 рукописних пам'яток, надісланих музеями Москви, Ленінграда, Києва, Одеси та багатьох інших європейських міст.

ГРЕЦІЯ

Відома акторка Ірена Папас виступить як режисер фільму «І створив бог людину на подобу свою...». Дія картини відбуватиметься в сучасному грецькому селі.

ІНДІЯ

Провідний режисер індійського кіно Сатьяджіт Рей створив фільм «Юрба» — за мотивами повісті Шанкара, — в якому подаються виразні картини сучасного суспільного життя країни. Музику до фільму написав сам режисер.

ІСПАНІЯ

Серед найкращих іспанських фільмів останнього часу — стрічка Хосе Луїса Борау «Браконьєри» (Велика нагорода на фестивалі в Сан Себастьяні). Фільм правдиво й чесно розповідає про досі невідому Іспанію — селянську. Великий інтерес у критики та глядачів викликали також фільми «Пум-пам... вогонь!» Педро Олеа та «Великий дім» Франсіско Родрігеса. Дія першого твору відбувається в Мадріді на початку 40-х років, Мадріді продуктових карток і сумнівних закладів, у яких розважаються прибічники фаланги. Саме реалістичне тло, а не мелодраматична сюжетна історія — головна принада стрічки. Франсіско Родрігес теж звертається до цієї доби, яка часто приваблює молодих іспанських режисерів. Центральна постать твору — алькад невеличкого міста — людина груба й вульгарна, типовий фашист і сільський тиран. Йому протистоять образи молодих патріотів, які уособлюють Іспанію, що продовжує боротись.

ІТАЛІЯ

Моніка Вітті закінчила зніматись у фільмі «Друга половина неба» (сценарист М. Костанцо, режисер Франко Россі). «Чи не вперше за багато років, — сказала артистка, — завершивши роботу в одному фільмі, я не маю планів на наступний. Звичайно в такій ситуації я відразу складала но-

ву угоду. А зараз я вирішила не кваситись. Хочу працювати в кінотворі, більш пов'язаному з дійсністю. Розважальні фільми теж мають право на життя, але я вирішила більше не зніматись у комедіях. Як актриса, відчуваю потребу брати інтенсивнішу участь у соціальному та політичному житті своєї країни».

КУБА

Пінос, що його, як відомо, Стівенсон зробив місцем дії своєї славетної книжки «Острів скарбів», після революції називають ще й Островом Молоді. Тут зараз мешкає багато кубинських юнаків і дівчат, що навчаються в численних школах-інтернатах Більшість приїхала сюди з різних куточків країни. Останнім часом серед учнівської молоді широко розвивається художня самодіяльність. Тут діє п'ять самодіяльних театральних колективів, три хори, п'ять літературних гуртків, гуртки живопису та скульптури. Нещодавно організовано Ансамбль пісні й танцю, який за короткий час набув популярності в усій країні, виступав у Гавані під час роботи І з'їзду Комуністичної партії Куби.

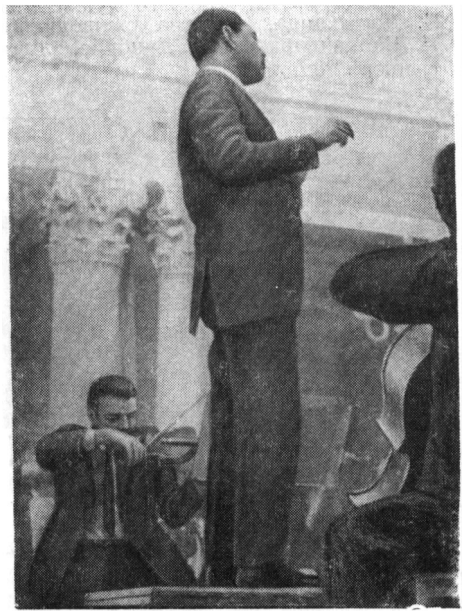
●

Журнал «Революсьйон і культура» присвятив спеціальний номер молодій кубинській поезії. В цій невеликій антології представлено 26 молодих поетів. Провідні теми їхньої творчості — революція та боротьба за соціалізм. Багато уваги приділяють поети героїчному минулому батьківщини Хосе Марті, героям кубинської революції. Серед авторів добірки бачимо імена Рауля Ріверо, Коса Каусе, Роберто Діаса, Освальдо Наварро, Ефраїма Надеро, Карлоса Марті, Йоланди Ульйоа, Рафаеля Ернандеса, Карлоса Альдани та ін.

●

«Ла Гасета де Куба» опублікувала інтерв'ю з відомим кубинським музикантом, диригентом Національного симфонічного оркестру Едуардо Рамосом. Доля Рамоса типова для багатьох митців пореволюційної Куби. Адже раніше людині з темною шкірою годі було й думати про диригентський пульт.

ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКА ХРОНІКА ⊙ ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКА ХРОНІКА

Едуардо Рамос диригує симфонічним оркестром у Київській консерваторії.

Першим вчителем Едуардо Рамоса був радянський диригент Даніїл Тулін, якого 1966 року запрошено на Кубу викладати курс диригування. А за три роки Едуардо Рамос приїздить до Києва, де стажується у Вадима Гнєдаша. Трохи пізніше його другим наставником стає Микола Філаретович Колесса, завідувач кафедри оперних оркестрів Львівської консерваторії, який високо оцінив талант Едуардо Рамоса.

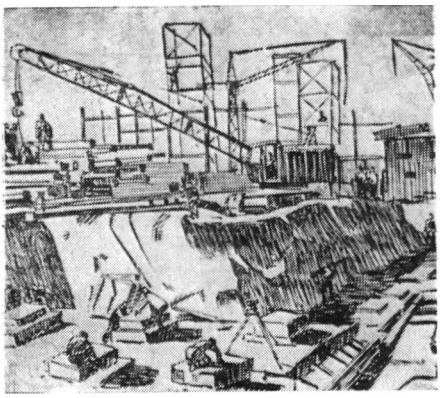
Репертуар митця різноманітний — у ньому твори Бетховена й Моцарта, кубинського композитора Енріке Гонсалеса Мантічі, Миколи Лисенка.

Едуардо Рамоса на Кубі знають і як композитора та педагога, він — відповідальний секретар Спілки письменників та митців Куби.

МОНГОЛІЯ

В Улан-Баторі демонструвалась виставка майстрів образотворчого мистецтва. Чільне місце на ній займали твори про сучасність. Найцікавіші з них розповідають про Ерденет — головну будову країни, символ монголо-радянської дружби. Цій темі при-

свячені триптих молодого художника Б. Доржханда, полотна живописців П. Балдандоржа і Г. Дунбуре, лінограв'юри тощо.

Трудові ритми Ерденета. Малюнок Доржханда.

Бажання показати внутрішній світ сучасників примушує монгольських художників чимраз частіше звертатися до жанру портрета. На виставці представлено цікаву галерею передових людей країни — будівельників, скотарів, діячів культури. Великий інтерес викликали твори декоративно-прикладного мистецтва: кераміка, карбування, аплікація.

●

«Монголія — одна з «наймолодших» країн, — сказав в інтерв'ю журналістам кінорежисер Ж. Бунтар, — понад половину її населення становить молодь до тридцяти років. Не випадково митці екрана все частіше звертаються в своїх працях безпосередньо до монгольської молоді. Провідна роль робітничого класу, життя кооперативного аратства, пошуки творчої інтелігенції стали темою фільмів «Світло нового міста», «В ім'я людини», «Свято на селі», «Життя людське». Деякі роботи монгольських кінематографістів 1976 р. були відзначені на міжнародних кінофестивалях. Призами XX кінофестивалю в Карлових Варах нагороджено фільми «Легенда про оазис», режисерів Ж. Бунтара і Г. Жигжидсурена, «Незабутня осінь» Х. Дамдіна і документальна стрічка «Аїл у великій Гобі» Ч. Гомбо. Остання одержала також третій приз кінофестивалю у Кракові — «Бронзовий дракон».

Кадр з фільму «Легенда про оазис».

НДР

4-томну «Історію лужицьких сербів» випустив Інститут лужицької етнографії в місті Бауцені. Видання з марксистських позицій висвітлює минуле цієї слов'янської народності.

НОРВЕГІЯ

До 150-річчя з дня народження Генріка Ібсена, що відзначатиметься 1978 року, норвезький бібліограф Ойвінд Анкер приготував видання досі невідомих листів драматурга.

ПОЛЬЩА

Після досить довгої перерви у своїй кінодіяльності режисер Єжи Кавалерович, один із лідерів відомої «польської школи», приступив до роботи над фільмом «Смерть президента», в якому збирається подати художню реконструкцію обставин трагічної загибелі 1922 року президента Габрієля Нарутовича, — обставин, які зумовили наростання реакції в країні, її подальший шлях до авторитарного режиму «санації».

●

Літературознавець Анджей Літворня надрукував монографію «Себастьян Грабовецький», присвячену одному з найсвоєрідніших ліриків польського барокко, свого часу несправедливо забутому разом з іншими непересічними поетами XVI століття. Автор роз-

глядає спадщину Грабовецького в контексті всієї своєрідної духовної культури тієї доби.

ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА

У Смоленицях (Словаччина) відбулася міжнародна наукова конференція на тему «Іван Краско і європейський символізм». Її учасники, вчені з багатьох країн світу, поділилися думками щодо творчості великого словацького поета, сторіччя з дня народження якого відзначалося в країні.

●

Журнал «Словенске погляди» надрукував розвідку Мілоша Томчіка «Наша література у світі», у якій подається цікава картина стану сучасної словакістики в багатьох країнах, зокрема, у Франції, Англії, Італії, НДР, і розповідається про значний інтерес до словацької культури за рубежем

РУМУНІЯ

Румунські кінематографісти дедалі частіше намагаються переповідати шедеври національної літератури мовою кіно. До останніх найбільш вдалих праць належать стрічки молодого режисера Мірчи Верою «За мостом» (екранізація роману «Мара» Йона Славича) й Андрія Блайєра «Крізь попіл імперії» (за мотивами роману Захарії Станку «Гра зі смертю»). «За мостом» — яскрава фреска руйнації патріархального мікросвіту в трансільванській глушині минулого століття, переконлива картина становлення агресивного й брутального буржуазного індивідуалізму.

Кадр із фільму «За мостом».

Кадр із фільму «Крізь попіл імперії».

«Крізь попіл імперії» — це кіноодіссея двох люмпенів, які мандрують дорогами країни, спустошеної першою світовою війною, окупованої німецько-австрійськими військами, здичавілої, сповненої нескінченних насильств. Доля героїв стає для режисера ніби моделлю здеградованого світу й водночас хай ще невиразного опору несправедливості.

США

Видатний американський кіноактор Генрі Фонда (відомий нашим глядачам за фільмами «Війна і мир» та «Дванадцять розгніваних чоловіків») нещодавно виставив на огляд власні живописні полотна — позначені неабиякою майстерністю пейзажі. Виставка, присвячена семидесятиріччю митця, відкрита в «Йелоу галері» (Лос-Анджелес) і користується великим успіхом.

●

Все більшої популярності в Сполучених Штатах останнім часом набуває так звана «кантрі» — сільська музика, що ввібрала в себе життєдайні народні елементи. Музиканти свідомо повертаються до оригінальної фольклорної традиції. Місто Нешвіл на півдні країни стало визнаним центром цієї музики. В новому нешвілському театрі «Гранд Оул Опера» відбуваються щотижневі радіоконцерти та фестивалі «кантрі». Фольклорні огляди відбуваються і в багатьох інших містах. З особливим успіхом виступають

Виступ ансамблю «кантрі» в одному з куточків Нешвіла.

на цих фестивалях струнні ансамблі. Прямий чи побічний вплив «кантрі» відчувається на всьому музичному житті Сполучених Штатів.

●

Пітер Богданович, автор широко відомої у США стрічки «Паперовий місяць», створив фільм «Дезі Міллер» за однойменною новелою Генрі Джеймса. Дія відбувається в Європі 70-х років минулого століття. Тема його — своєрідна зустріч молодої, ще наївної американської культури з рафінованою культурою Старого Світу.

ТАЇЛАНД

Таїландські археологи виявили старовинну цивілізацію, що, на їхню думку, є найдавнішою з-поміж усіх, які досягли відносно високого технологічного рівня. Розкопки, проведені на півночі країни, довели, що вже з 5600 р. до н. е. тут були відомі метали, а з 3600 р. до н. е. — сплави. На думку вчених, ця цивілізація зникла на початку нашої ери.

УГОРЩИНА

На екрани країни вийшов новий фільм Золтана Фабрі (автора вже класичних кінотворів «Пан учитель Ганнібал», «Двадцять годин» та ін.) «П'ята печать». Це жорстока кінопритча про «звичайний фашизм», людську поведінку за умов, що рішуче виключають будь-яку людяність. У центрі сюжету — доволі умовна, по-брехтівському загострена ситуація, в яку потрапляють три завсідники будапештського кафе в останні дні салашістського режиму. Вони стають жертвами звірячого поліційного «експерименту», що зазіхнув на їхню людську гідність... «П'ята печать» — це, безперечно, один з найважливіших розділів тієї кіноанатомії фашизму, яку невпинно провадить Золтан Фабрі у своїй творчості.

У «П'ятій печаті» зіграв свою останню роль відомий кіноактор Золтан Латинович, який нещодавно помер.

●

Архів Дьердя Лукача нещодавно поповнився новими матеріалами: в Маннгеймі, в банківському сейфі, знайдено валізу з його рукописами, залишеними там вченим ще 1917 року. Угорські видавці вже приступили до публікації цих рукописів. Зокрема, було видруковано листування Лукача з Карлом Маннгеймом, який згодом став відомим соціологом.

ФРАНЦІЯ

У видавництві «Галлімар» вийшла нова збірка віршів Жака Превера, автора багатьох популярних пісень з репертуару Жюльєтт Греко, Іва Монтана, братів Жак та діалогів у кіношедеврах Марселя Карне. Книжка, ілюстрована чудовими гравюрами Жоржа Гібмон-Десена, оспівує красу природи і має назву «Дерева». «Юманіте» підкреслює натхненність віршів Превера, неповторний сплав гумору та туги, високу професійну майстерність і досі популярного поета.

Жак Превер.

●

Увагу театральної громадськості привернув спектакль «Пляшка в морі», поставлений трупою під керівництвом

Сцена з вистави «Пляшка в морі».

композитора й режисера Жоржа Апергіса на сцені паризького театру «Буф дю нор». Високо оцінюючи цей новий експеримент у синтезі театру та музики, фахівці називають «Пляшку в морі» найгострішою параболою з часів Брехта й Чапліна, параболою відчуження, плутанини, божевілля, гноблення, експлуатації та насильства, які породжує капіталістичне суспільство. Вистава не має нічого спільного з традиційним музичним театром. Уникаючи схрещення жанрів, Жорж Апергіс прагне по-новому сполучити театр з музикою, створюючи своєрідний сплав високої стійкості.

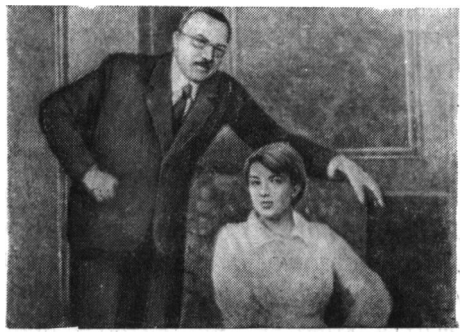
ФРН

Робітник-металург, металіст і шахтар Фріц Хюзер, член СДПН, ще юнаком закохався в книжки, брав активну участь у загальноосвітній роботі, почав збирати художні твори робітників, прагнучи спорудити пам'ятник «письменникам у синіх полотняних спецівках» і врятувати їх від забуття. Самотужки здобувши бібліотечну освіту, переживши важкі роки фашизму й еміграції, Ф. Хюзер 1946 р. очолив міську бібліотеку Дортмунда. Свою колекцію, яку він невтомно поповнював усе життя, Хюзер подарував бібліотеці, де 1958 р. з його ініціативи засновано Архів робітничої поезії й соціальної літератури. В 70-ті роки Архів було перейменовано в Інститут німецької й міжнародної робітничої літератури.

В Інституті зібрано великий різноманітний матеріал, що простежує розвиток робітничої теми в німецькій літературі з середини XIX сторіччя: понад 10 тисяч книжок, журналів, окремих відбитків, безліч рукописів, листів, вирізок, фотокопій тощо. Інститут веде значну бібліографічну й громадську роботу. Сюди приїздять вчені й студенти з багатьох країн. Інститут підтримує контакти з книжковими магазинами, видавництвами, фахівцями усього світу. Чимало співробітників працюють на громадських засадах

●

Відомі кіноактори Мартін Хельд і Рут Лойверік виконують головні ролі у фільмі «Неспокій і раннє горе», який створив режисер Франц Зайц за мотивами новели Томаса Манна.

Мартін Хельд і Рут Лойверік.

ЮГОСЛАВІЯ

У великому інтерв'ю під назвою «Навіть передбачаю майбутнє» відома поетеса Десанка Максимович розповіла белградській газеті «Кніжевне новіне» про свої погляди на сучасну літературу й про себе. Багато натхнення віддала поетеса патріотичній поезії, окремі її твори стали, за словами Миші Селімовича, «національними монументами», зразком для цілих поколінь молоді. Письменниця завжди йшла в крок з часом. «Якщо я й виконала свій обов'язок перед своєю добою, — сказала вона, — то це лише тому, що вірила: інакше не можна...» Сьогодні письменниця багато подорожує по країні, виступає перед робітниками, селянами, студентами, дітьми. «Як поетеса, — каже вона, — я добре почуваю себе серед цього народу, де поезію цінують, де кожен школяр більше любить писати вірші, ніж вивчати арифметику...»

АФОРИЗМИ СТАРОДАВНЬОГО РИМУ

Сподівайся від людей того ж, що ти сам для них зробив.
Умий, причеши пса, але пес є псом і залишиться ним.
Безодня безодню кличе.
Краще зазнавати кривди, ніж її завдавати.
Чужі вади у нас перед очима, а свої — за спиною.
Читання живить розум.
Треба жити для інших, якщо хочеш жити для себе.

Глибокі ріки пливуть без шуму.
Кохати і в той же час зберегти розум не дано навіть Юпітеру.
Дружба завжди корисна, а любов може і зашкодити.
Друзів створює щастя, нещастя випробовує їх.
Орел не ловить мух.
Життя коротке, мистецтво — вічне.
Про митця говорить його витвір.
Осел подобається ослу, а свиня — свині.
Сміливим доля допомагає, боязким — відмовляє.
На скупість не впливають ні багатство, ні злидні.
Остерігайся тихого пса і спокійної води.
Чиста совість сміється з брехливих чуток.
Скнарість — мати жорстокості.
Пристрасть і гнів — найгірші порадники.
Радість додає сили.
Багатства та почесті непевні й короткочасні.
Вчень багато, істина одна.
І найтвердіші скелі видовбує м'яка вода.
Достаток породжує пихатість.
Золото злочинніше від заліза.
Хто втрачає честь, той не може більше нічого втратити.
Плач спадкоємця — замаскований сміх.
Люди більше довіряють очам, ніж вухам.
Людина, яка не вміє мовчати, не вміє й говорити.
Іншому — прощай, собі — ніколи.
Загинути за батьківщину — це безсмертя.

Гнів — короткочасне безумство.
Справедливість не потребує винагороди.
Зайці насміхаються над мертвим левом.
Пам'ять — мати муз.
Вчені дурні — найгірші з дурнів.
Нікому не довіряє той, хто сам живе нечесно.
Немає людини без вади.
Не треба на дурну шию вішати дзвінка.
Ніде не буває той, хто буває всюди.
Мир — найбільша цінність.
Через терни до зірок.
Що дозволено Юпітерові — не дозволено бику.
Критика повинна бути вільною від наклепу.
Розумний ніколи не зазнається.
Мова — образ душі.
Ганебно, коли людина говорить одне, а думає інше.
Де згода, там перемога.
Правда буває безпорадною, але ніколи не гине.
Мова правди проста.
Жити — значить боротися.
Жити — значить мислити.
Хто жаліє поганих людей, той шкодить добрим.
Кіт любить рибу, але не хоче мочити лапи.
Той не пізнає солодкого, хто не спробував гіркого.
Книги мають свою долю.
І дим батьківщини солодкий.
Бур'ян росте швидко.
Щасливо жити — значить жити чесно.
Сир і хліб — то найкраща їжа для здорової людини.
Подружжя без дітей, наче день без сонця.
Пристрасть робить людей сліпими.
І найтонша волосина має свою тінь.
Вада юності — невміння керувати пристрастями
Трапляється, невідоме видається великим.
Лікар лікує, природа оздоровлює.
Історія — вчителька життя.
Тішитися з чужого нещастя — нелюдська радість
Борода відростає, а голова нічого не знає.
Людське щастя не буває постійним.
Добре здоров'я краще, ніж найбільше багатство.
Хто мандрує за море, той міняє лише небо, а не душу.
Праця живить благородні серця.

З латинської переклав
Юрій ЦИМБАЛЮК

ОЛЕКСІЙ ІВАНОВИЧ ПОЛТОРАЦЬКИЙ

Тяжкої втрати зазнала українська радянська література — обірвалося життя відомого письменника, члена КПРС, громадського діяча Олексія Івановича Полторацького.

О. І. Полторацький народився 1 грудня 1905 року в м. Чернігові у родині службовця. В 1926 році закінчив Київський інститут народної освіти. Відтоді — на журналістській і літературній роботі. З 1936 року до початку Вітчизняної війни працює в Українському комуністичному інституті журналістики в м. Харкові.

Під час Великої Вітчизняної війни О. І. Полторацький — військовий журналіст у фронтових і армійських газетах «Красное знамя», «Красная Армия», «Боевой натиск», бере активну участь у бойових операціях, за що відзначений урядовими нагородами.

Демобілізувавшись у 1943 році, О. І. Полторацький працював у Харкові начальником обласного відділу у справах мистецтв, після закінчення Великої Вітчизняної війни — в Українському товаристві дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами. О. І. Полторацький був редактором журналів «Україна» (1948—1952), «Вітчизна» (1952—1958), «Всесвіт» (1958—1971).

Член Спілки письменників з перших днів її заснування, О. І. Полторацький невтомно трудився на ниві літератури. Його перу належить близько тридцяти книг: романів, повістей, публіцистики, літературознавчих досліджень. Широко відомі його біографічні повісті з життя геніального російського письменника М. В. Гоголя, а також роман «Люди ідуть у вогонь». О. І. Полторацький — автор численних нарисів, до-

рожніх нотаток про життя, побут, боротьбу за соціальне визволення народів зарубіжних країн.

Літературну працю О. І. Полторацький поєднував з активною громадською діяльністю. До останнього дня він був членом Українського республіканського комітету захисту миру, тривалий час очолював іноземну комісію Спілки письменників України.

Комуністична партія, Радянський уряд високо оцінили заслуги Олексія Івановича Полторацького, нагородивши його двома орденами «Знак Пошани», багатьма медалями. Він відзначений срібною медаллю Всесвітньої Ради Миру, найвищою нагородою Радянського комітету захисту миру — «Борцю за мир», а також нагородами національних комітетів захисту миру і руху за мир багатьох країн світу.

Світла пам'ять про Олексія Івановича Полторацького, талановитого письменника-комуніста, людину великої душі, назавжди збережеться в наших серцях.

О. П. Ботвин, В. Ю. Маланчук, П. Т. Тронько, М. П. Бажан, О. Т. Гончар, В. П. Козаченко, М. Г. Іщенко, О. К. Романовський, М. А. Орлик, Л. М. Новиченко, П. А. Загребельний, Ю. О. Збанацький, О. С. Левада, Б. І. Олійник, П. Ю. Шабатин, П. В. Гуріненко, Л. Д. Дмитерко, Б. С. Зрезарцев, О. Д. Іваненко, В. Р. Коломієць, В. В. Кочевський, В. А. Кондратенко, О. І. Микитенко, П. І. Осадчук, Д. В. Павличко, М. П. Подолян, Н. С. Рибак, А. Ф. Хижняк, Б. Й. Чалий.

ВІД РЕДАКЦІЇ ТА РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ ЖУРНАЛУ «ВСЕСВІТ»

Колектив редакції та редколегія журналу «Всесвіт» глибоко сумують з приводу тяжкої втрати — смерті відомого радянського письменника і громадського діяча, активного учасника руху на захист миру, колишнього редактора і незмінного члена редколегії нашого видання Олексія Івановича Полторацького і висловлюють щире співчуття родині покійного.

Головний редактор
Дмитро Павличко.

Редакційна колегія:

Дмитро Білоус,
Олесь Гончар,
Павло Загребельний,
Дмитро Затонський,
Віктор Коптілов,
Юрій Кочубей,
Олег Микитенко
(заст. головного редактора),
Марія Орлик,
Воліна Пасічна,
Олександр Підсуха,
Олексій Полторацький.

Відповідальний секретар
Богдан Чайковський.

Художній редактор
Микола Коваленко.

Адреса редакції: 252021, Київ-21, вул. Кірова 34. Телефони: головний редактор — 93-13-18, секретаріат 93-06-13, відділи: художньої літератури — 93-28-88, 93-27-10, критики — 93-29-61, публіцистики 93-27-60.
Видавництво «Радянський письменник», 252133. Київ-133, бульвар Лесі Українки, 20.
Рукописи обсягом до одного друкованого аркуша не повертаються.

ЗМІСТ

ВІДОЗВА ДО ПИСЬМЕННИКІВ ЄВРОПИ, США І КАНАДИ, ДО ПИСЬМЕННИКІВ УСЬОГО СВІТУ. 2
С. Д. СУНДАРАМ. Поезії. (Переклад з тамільської Павла Мовчана.) 4
ДОРІС ЛЕССІНГ. Домівка гірської худоби. Повість. (Переклад з англійської Ростислава Доценка.) 9
ГЕРМАН ГЕССЕ. Поезії. (Переклад з німецької Леоніда Череватенка.) 51
ГЕРМАН ГЕССЕ. Степовий вовк. Роман. Закінчення. (Переклад з німецької Євгена Поповича.) 56
АРІСТОФАН. Мир. Комедія. (Переклад з давньогрецької Андрія Содомори.) 136
ДМИТРО НАЛИВАЙКО. Шляхи Германа Гессе. 184
ЄВГЕНІЯ ЗАВАДСЬКА. Відгомін культур Сходу у творчості Германа Гессе. 199
ОЛЕКСАНДР ЕФЕНДІЄВ. Магрібський роман: учора, сьогодні, завтра. 200
ВОЛОДИМИР ГАЛЧИН. Лист директору Школи слов'янських та східноєвропейських студій Лондонського університету з приводу фахової непридатності професора російської історії названої школи Х'ю Сетона-Уотсона. 203
ІГОР СМИРНОВ. Міжнародний туристичний обмін. 206
Архітектура болгарського села. 214
ЯКІВ ВАЛАХ. У комуністів Руру. 218
РИШАРД ЛАССОТА. «Тільки для білих»... «... Тільки для чорних». 222
І вітражі вмирають. 227
Індіанці з Трансамазонської магістралі. 228
Літературно-мистецька хроніка. 230
Афоризми стародавнього Риму. (Переклад з латинської Юрія Цимбалюка.) 236
Олексій Іванович Полторацький. Некролог. 238

© «Всесвіт», 1977. Український переклад художніх творів, літературно-критичних і публіцистичних матеріалів. Статті й нариси, написані спеціально для «Всесвіту».

БФ 28611. Здано до набору 14. II. 1977 р. Підписано до друку 1. IV. 1977 р. Формат паперу 70×100¹/₁₆. Друк. фізичн. арк. 15. Умовних друк. арк. 19,5. Обл.-вид. арк. 19,78 Тираж 68 090. Ціна 60 коп. Зам. 0688.

«ВЕСЬ МИР», № 5 1977 (на украинском языке). Ежемесячный литературно-художественный и общественно-политический журнал Союза писателей Украины, Украинского общества дружбы и культурной связи с зарубежными странами и Украинского республиканского комитета защиты мира. Адрес редакции: 252021, Киев-21, ул. Кирова, 34. Издательство «Радянський письменник», 252133, Киев-133, бульвар Леси Украинки, 20. Комбинат печати издательства «Радянська Україна», 252047, Киев-47, Брест-Литовский проспект, 94. Печат. физ. листов 15. Условн. печ. листов 19,5. Учетн.-изд. листов 19,78. Тираж 68 090. Цена 60 коп. Зак. 0688.

Ордена Леніна комбінат друку видавництва «Радянська Україна». 252047, Київ-47, Брест-Литовський проспект, 94.

ІНДЕКС 74089

ВСЕСВІТ

1977

Ціна 60 коп.